

Годишник на департамент

„АДМИНИСТРАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ“

2022

Том 7

НОВ
БЪЛГАРСКИ
УНИВЕРСИТЕТ

Годишник на департамент
„Администрация и управление“, т. 7 (2022)

YEARBOOK
OF DEPARTMENT
“ADMINISTRATION AND
MANAGEMENT”

2022
VOLUME 7

ГОДИШНИК
НА ДЕПАРТАМЕНТ
„АДМИНИСТРАЦИЯ И
УПРАВЛЕНИЕ“

2022
ТОМ 7

Научен редактор:
проф. г-р Люгмил Георгиев

Отговорен редактор:
доц. г-р Албена Павлова

Редакционен съвет:
проф. г-р Люгмил Георгиев
проф. г-р Николай Арабаджийски
проф. г-р Кристиян Хаджиев
доц. г-р Георги Пеев
доц. г-р Соня Алексиева
доц. г-р Кирил Радев

ГОДИШНИК НА ДЕПАРТАМЕНТ „АДМИНИСТРАЦИЯ И
УПРАВЛЕНИЕ“, том 7 (2022)

© Издателство на Нов български университет, 2024
ул. „Монтевидео“ 21, 1618 София
www.nbu.bg
www.bookshop.nbu.bg

© Николай Киров – автор на корицата и графичен дизайн, 2024

Всички права са запазени. Не е разрешено публикуването на части от книгата под каквато и да е форма – електронна, механична, фотокопирна, презапис или по друг начин – без писменото разрешение на носителя на авторските права.

Докладите, включени в настоящия том, са публикувани във вида, представен от авторите, които носят пълна отговорност за съдържанието им.

ISSN 2603-297X

СЪДЪРЖАНИЕ

Публична администрация

- 8 Ваня Банкова
Геотермални помпени системи – гъвкаво решение за устойчиво енергийно потребление на домакинствата
- 20 Николай Арабаджийски
Роля на синдикалните организации в полицейските служби на република България
- 40 Mykola Lakhyzha, Svitlana Yehorycheva
Transformation of the public administration in Ukraine under martial law / Трансформиране на публичната администрация в Украйна при военно положение

Бизнес администрация

- 58 Кристиян Хагжиев
Концептуална интегративна рамка на технологичните и работните процеси във виртуален контекст
- 82 Reneta Dimitrova
The supervisory policy of the Bulgarian National Bank: a factor for the stability of the banking system and investor protection

- 98 Ирина Николова, Венцислав Джамбазов
Търговията с ИТ продукти: състояние, тенденции, предизвикателства
- 124 Екатерина Цветанова
Фактори, определящи високата динамика на цените и на структурата на потреблението на домакинствата в България (1998–2013)
- 152 Мария Иванова
Трудовите жени в условията на пандемия, социална изолация и икономическа криза в България – предизвикателства, компромиси и избори

Туризм

- 184 Ирина Емилова
Изживяванията – добавената стойност на туристическите пътувания (добри практики)
- 198 Стефания Темелкова
Развитие на туристическа дестинация Пловдив – актуално състояние, проблеми и перспективи за развитие
- 240 Теодора Ризова
Подкрепа за развитието на туризма в Европа след пандемията

Публична администрация

Public Administration

ГЕОТЕРМАЛНИ ПОМПЕНИ СИСТЕМИ – ГЪВКАВО РЕШЕНИЕ ЗА УСТОЙЧИВО ЕНЕРГИЙНО ПОТРЕБЛЕНИЕ НА ДОМАКИНСТВОТА

ас. г-р Ваня Банкова
Нов български университет

Анотация: Постигането на устойчиво енергийно потребление на домакинствата неизменно представлява съществена част от реализирането на амбициозните цели на Европейския съюз за икономическо, социално и екологично развитие на Общността в хоризонта до 2050 г. Предимствата на геотермалните помпени системи напълно резонират с тези цели, осигурявайки „зелена“ енергия за бита от възобновяем и неизчерпаем енергиен източник, имат висок коефициент на преобразуване на топлината, притежават дълъг експлоатационен срок, високо ниво на безопасност и нулеви емисии на вредни газове.

Ключови думи: устойчиво развитие, ефективно разходване на ресурси, енергийно потребление на домакинствата, Геотермални помпени системи

GEOTHERMAL PUMP SYSTEMS – FLEXIBLE SOLUTION FOR SUSTAINABLE HOUSEHOLD ENERGY CONSUMPTION

Assist. Prof. Dr. Vanya Bankova
New Bulgarian University

Abstract: Achieving sustainable household energy consumption is an essential part of realizing the ambitious goals of the European Union for economic, social and environmental development of the Community in the horizon 2050. The advantages of geothermal pump systems fully resonate with these goals, providing „green“ energy for the households from a renewable and inexhaustible energy source, have a high coefficient of heat conversion, long service life, high level of safety and zero emissions of harmful gases.

Keywords: sustainable development, efficient use of resources, household energy consumption, Geothermal pump systems

ВЪВЕДЕНИЕ

Иntenзивното използване на природните ресурси през последните няколко десетилетия поддържаше стремгавото икономическо развитие на световната икономика и неизменно повиши жизнения стандарт на населението. Същевременно, нарастващото глобално търсене значително засили натиска върху околната среда.

Последствията от тези процеси поставиха обществата в дилемата за паралелно стимулиране на растеж, необходим за осигуряване на работни места и поддържане на постигнатото ниво на качество на живот, и гарантиране на устойчиво бъдеще за идните поколения.

Два значими стратегически документа на Европейската общност – Пътната карта за ефективно използване на ресурсите в Европа и Европейския зелен пакт, очертаха пътя за справяне с това предизвикателство, поставяйки пред държавите-членки ясна и изключително амбициозна цел – устойчиво икономическо, социално и екологично развитие на Общността в хоризонта до 2050 г.

Пътната карта за ефективно използване на ресурсите в Европа (2011 г.) акцентира върху идеята за глобална промяна, базирана на развитие по начин, съобразен с ограничените ресурси и възможности на планетата. Фокусът бе насочен към изграждането на приобщаваща и конкурентноспособна икономика, целяща да осигури висок стандарт на живот за населението с много по-слабо изразено антропогенно въздействие върху околната среда.[1]

Всички ресурси – от суровините до енергията, водата, въздуха, земята и почвата, следва да се управляват и разходват устойчиво, в резултат на което ще се реализират

основополагащите цели в борбата с изменението на климата, а биологичното разнообразие и зависещите от него екосистемни услуги ще бъдат защитени, оценени и в голямата си част възстановени.

Стратегическите цели, разписани в Пътната карта, са доразвити, адаптирани към контекста и прецизирани в приетия няколко години по-късно – Европейски зелен пакт (2019 г.).

Неговата основна цел е да допринесе за подобряване на благосъстоянието и здравето на гражданите на Европейския съюз в момента и идните поколения, разбира се, като осигури:

- ❖ устойчива и конкурентоспособна икономика;
- ❖ ориентирани към бъдещето работни места;
- ❖ осигуряване на обучения за придобиване на уменията, необходими за прехода;
- ❖ зелена енергия и иновации в областта на „чистите“ технологии;
- ❖ санирани, енергийно ефективни сгради;
- ❖ по-дълготрайни продукти, които могат да бъдат поправяни, рециклирани и/или повторно използвани;
- ❖ чист въздух, вода и почва;
- ❖ биологично разнообразие в добро екологично състояние;
- ❖ здравословна храна на достъпни цени.[2]

Ефективното използване на ресурсите не случайно е крайъгълен камък и в двата основополагащи стратегически документа за постигане на така нареченото „устойчиво развитие“.

Само по себе си, неефективното използване на ресурсите, в частност на енергийните такива, е не само в разрез с концепцията за устойчиво развитие, но и значително утежнява бюджетите на домакинствата за комунални услуги.

Многократно завишените потребности от енергия за индустрията и бита несъмнено поставят въпроса за необходимостта от преосмисляне на конвенционалните методи за производство и потребление на енергия.

ЕНЕРГИЙНО ПОТРЕБЛЕНИЕ НА ДОМАКИНСТВАТА В ЕС

Според данните на Евростат, през 2020 г. на домакинствата се пада 27,0% от крайното потребление на енергия в рамките на Европейския съюз. Над половината от това потребление се покрива от природен газ (31,7%) и електроенергия (24,8%). Делът на възобновяемите енергийни източници в крайното енергийно потребление на домакинствата е 20,3%, следван от петрола/петролните продукти с 12,3%, топлинна енергия с 8,2% и енергията от твърди фосилни горива (въглища) – 2,7%.[3]

Разбивката на данните по гържави-членки обаче очертава драстични диспропорции. Статистиката за дела на горивата във финалното енергийно потребление на домакинствата показва, че България има осемкратно по-ниско потребление на природен газ (едва около 4%) от средното за ЕС, докато Нидерландия (67,9%), Люксембург (52,1%), Италия (52%) и Унгария (50,7%) приоритетно потребяват именно този енергиен ресурс. Чувствително по-висок пък е делът на твърдите фосилни горива (въглища) за задоволяване на енергийните нужди на жилищния сектор в България (4,2%), докато домакинствата на осем¹ от двадесет и седемте гържави-членки изцяло са ги изключили от енергийното си потребление, а в други десет² те са сведени до минимум (между 0,1% и 0,4% от крайното енергийно потребление на домакинствата). Драстични контрасти наблюдаваме и по отношение дела на енергията от възобновими енергийни източници и биогорива. Прави впечатление, че част от „старите“ страни-членки на Съюза като Белгия (8,3%), Люксембург (4,2%) и Нидерландия (5,9%) имат шесткратно по-нисък процент на този енергиен източник в енергийния си микс, в сравнение с „новите“ страни-членки (България – 36,1%, Румъния – 38,2% и Хърватия – 46%).

Анализирайки тези данни бихме могли да заключим, че не се индикира сходство по отношение енергийните източници за задоволяване потребностите на домакинствата в ЕС, напротив – налице са драстични различия.

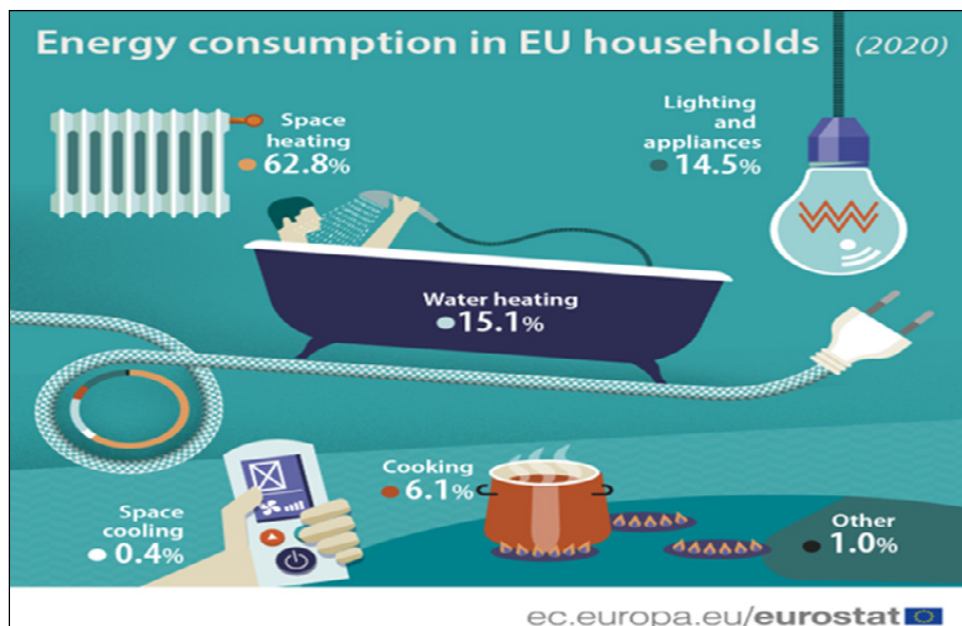
¹ Дания, Италия, Кипър, Малта, Нидерландия, Португалия, Словения и Швеция

² Финландия, Австрия, Люксембург, Латвия, Хърватска, Франция, Испания, Гърция, Естония и Белгия

Тези контрасти неизменно поставят въпроса за възприемането на гъвкави решения с кумулативен ефект, целящи постигането на общата цел – устойчиво енергийно потребление, но същевременно отразяващи индивидуалните специфики на субектите.

На първо място, търсенето на подобен вид решения следва да се основава на анализ на целите, за които се разходва енергия от самите домакинства и едва след това да се интервенира по отношение прилагане на конкретни мерки за постигане на енергийна устойчивост.

Публикувания през лятото на 2022 г. доклад на Европейската статистическа служба „Енергийно потребление на домакинствата в ЕС“ изнася количествени данни, показващи че в рамките на Общността около 80% от общото енергийното потребление на домакинствата отива за отопление на сградния фонд и загряване на вода за битови нужди. Малко над 20% пък се използва за захранване на електрически уреди в домакинствата, готвене, охлаждане на помещенията и др. (Графика 1).[3]

Графика 1

Резонно, фокусът на споменатите гъвкави решени за устойчиво енергийно потребление на домакинствата следва да се насочи към стимулиране въвеждането и експлоатацията на екологосъобразни и енергоспестяващи системи за битово отопление и загряване на вода за бита.

ГЕОТЕРМАЛНИ ПОМПЕНИ СИСТЕМИ (ТОПЛИННИ ПОМПИ С НАЗЕМЕН ИЗТОЧНИК)

Геотермалните помпени системи представляват ефективен алтернативен вариант за осигуряване на отопление на жилищните площи и битово горещо водоснабдяване.

Повечето системи от този тип, използвани за отопление на помещения, също имат способността да осигуряват и охлаждане на сградите. По този начин изборът на геотермална помпа често измества необходимостта от отделна охладителна инсталация, каквато би била необходима за хидравличните системи, използващи котли например.

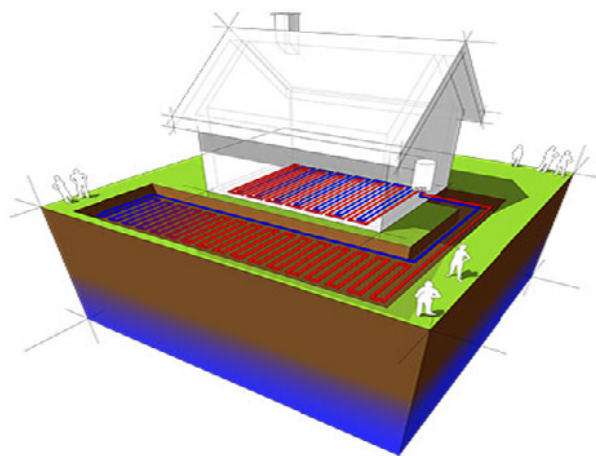
Топлинните системи с наземен източник използват като обменна среда температурата на земята. Само на около метър, дъга под повърхността, почвата поддържа почти константна температура, за разлика от амплитудите на околния въздух над земята. В зависимост от географската ширина температурата на почвата варира от 7°C до 21°C.[4]

Съществено значение имат и топлинните свойства на самата почва: състав и цвят на почвата, топлиемността и топлопроводимостта ѝ, съдържанието на вода и въздух в почвата, както и температурния градиент³.

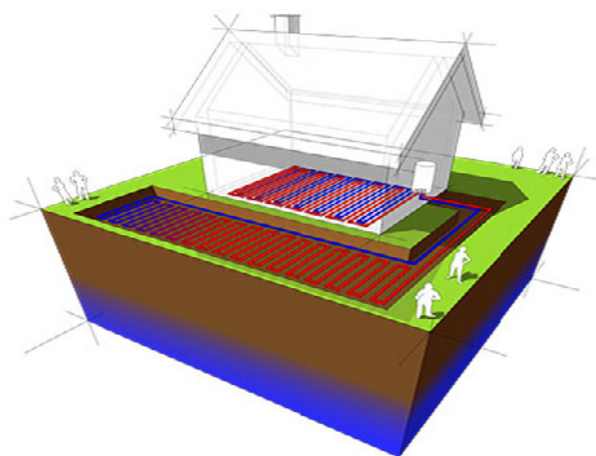
Геотермални помпени системи функционират с топлообменен агент (антифриз, пропиленгликол и др.), циркулиращ в затворен контур, вкопан в земята или потопен в подпочвен хидрослой⁴. Теплообменник предава топлината между хладилния агент в термпомпата и антифризния разтвор в затворения контур. Той може да бъде в хоризонтална (*Фигура 1*) или вертикална конфигурация (*Фигура 2*).

³ Температурен градиент – понижаването на температурата на почвата за единица дълбочина.

⁴ В САЩ геотермалните помпени системи използват и топлината на подземни термални хоризонти.

Фигура 1: Хоризонтално конфигурирана геотермална помпена система

Фигура 2: Вертикално конфигурирана геотермална помпена система

Хоризонталният тип инсталация е широко застъпен при еднофамилните жилищни сгради, където има достатъчно свободна площ в имота.

При сградите с относително голяма РЗП⁵ (търговски и многофамилни сгради например) често се използват вер-

⁵ Разгъната застроена площ или РЗП е сборът от застроените площи на всички надземни етажи на основното и допълващото застрояване. В разгънатата застроена площ се включват и застроените площи в подпокривното пространство на сградите, площта на балкони лоджии и тераси.

тикални инсталации, тъй като те най-често не разполагат с необходимата прилежаща площ за хоризонтални контури. За вертикалната система от тръби се правят сондажни изкопи на дълбочина от 30 до 120 метра, където се полага самия контур.

Друга технологична опция са хибридни системи, използващи няколко различни геотермални ресурса или комбинация от геотермален ресурс и атмосферни въздушни маси (т. нар. охладителни кули). Този вид системи са особено ефективни, когато нуждите от охлаждане са значително по-големи от потребностите от отопление.

ПРЕДИМСТВА НА ГЕОТЕРМАЛНИТЕ ПОМПЕНИ СИСТЕМИ

Геотермалната енергия на практика представлява възобновяем и неизчерпаем енергиен източник, който може да осигурява топлина и енергия 24 часа в денонощието, 365 дни в годината, независимо от външни фактори като атмосферни условия, например.

Може би най-същественото предимство на геотермалните помпени системи се изразява в тяхната екологичност. Агрегатът не използва гориво, което не води до отделяне на вредни окиси като CO, CO₂, NO₂, SO₂, PbO₂ и др.

В допълнение към това, топлинните помпи с наземен източник използват 25% до 50% по-малко електроенергия от конвенционалните отоплителни или охладителни системи.

Според EPA⁶, геотермалните термопомпи могат да намалят консумацията на енергия (и съответните емисии) до 44% в сравнение с термопомпите на въздух и до 72% в сравнение с електрическото отопление със стандартно климатично оборудване. Също така подобряват и контрола на влажността, като поддържат около 50% относителна вътрешна влажност, което ги прави много ефективни във влажни зони.[5]

Геотермалните помпени системи използват въведената в тях енергия много по-ефективно от всяка отоплителна/охладителна система, работеща с гориво. Коефициента на полезно действие (КПД) на геотермалната термопомпе-

6 EPA - United States Environmental Protection Agency

на система е по-висок от единица. Помежду си термopомпите се сравняват в зависимост от Коефициента на преобразуване на топлината (КПТ)⁷, който показва отношението на получената топлина към използваната енергия. При голяма част от системите от този вид, КПТ е около 2,5 – 3,5 единици (Пример: КПТ = 3,5 означава, че за погадена 1 кВт енергия на изхода се получава 3,5 кВт „зелена“ топлинна мощност).

Геотермалните помпени системи се характеризират и с повсеместност и достъпност. Практически те могат да бъдат интегрирани във всяка сграда, тъй като източник на разсейвана топлина (почва) може да се намери почти на всякъде, за разлика от газoви магистрали и електропреносни линии.

Този вид системи позволяват гъвкавост на дизайна (както и по отношение на инсталационните решения) и могат да бъдат интегрирани както в нови, така и във въведени вече в експлоатация сгради. Важен акцент при тях е и възможността за „зоново“ пространствено оформление, позволяващо различни части на сградата да се третират сепарирано (различна температура на отопление/охлаждане да бъде избрана за всяка отделна зона на сградата).

Имат съществени преимущества и по отношение на характеристиките си за безопасност. Практически те са взриво- и пожаробезопасни. Няма гориво, няма открит огън, опасни газове или смеси. Технически при тях няма какво да се взриви, няма какво да се запали или да отдели отровни газове. Компонентите на термopомпената система не се нагряват до температура, която да е толкова висока, че да доведе до запалимост горими материали в дома. С други думи, този вид отоплителни системи не са по-опасни от един хладилник например.

Топлинните системи с наземен източник имат относително малко движещи се части и тези части са защитени в сградата, така че системите са относително дълготрайни и надеждни. Жизненият цикъл на геотермалните термopом-

⁷ Бел. ред. – в част от техническата литература може да се срещне и като „коефициент на трансформация на топлината“, „мощност“, „коефициент на преобразуване на температурата“ и др.

пени системи се изчислява на 12-15 години за вътрешните компоненти и повече от 50 години за инсталацията под земята.[6]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Възприетите от Европейския съюз политики в хоризонта до 2050 г. ясно очертават посоката за устойчиво развитие на Общността, базирано на интегрирането на добри практики в сферата на рационалното разходване на наличните ресурси, увеличаване ефективността при използването им, както и приоритизиране възвеждането на иновации.

Постигането на ефективно и екологосъобразно енергийното задоволяване на потребностите на домакинствата е един от най-съществените въпроси в този контекст. Производството и потреблението на „зелена“ енергия от възобновим и неизчерпаем източник като геотермалната енергия би имало пряко положително въздействие върху потребителите като им предоставя възможността да оптимизират своите разходи и да допринесат за намаляването на вредното влияние върху околната среда, повишавайки качеството си на живот.

Актуалността на разгледаната проблематика обаче предполага не само търсенето на гъвкави управленски решения, целящи постигането на рационално енергийно производство и потребление, но и промяна в потребителските навици на всички нас.

Реализирането на заложените европейски цели за устойчивото енергийно потребление на домакинствата до голяма степен зависи от това, до колко самите потребители да са наясно с негативните последици от неустойчивите практики, осигуряващи им енергиен комфорт.

Наличието на гражданско самосъзнание и осмисляне същността и значението на промяната към енергийно отговорно и екологосъобразно поведение би позволило постигането на устойчив начин на живот за настоящото и бъдещите поколения.

ЛИТЕРАТУРА

1. European Commission, The Roadmap to a Resource Efficient Europe COM (2011) 571 final, Brussels, 2011
2. European Commission, The European Green Deal, COM (2019) 640 final, Brussels, 2019
3. Eurostat, (2022), Energy consumption in households – [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?nocem), nocemen на 01.02.2023 г.;
4. Geothermal Heating and Cooling Technologies, United States Environmental Protection Agency – <https://www.epa.gov/rhc/geothermal-heating-and-cooling-technologies>, nocemen на 16.02.2023 г.;
5. Пак там
6. Profi Land, GTPS, <https://bg.profiland.net/articles/termopom-peni-sistemi-za-sgradi> , nocemen на 20.02.2023 г.

ПРЕДСТАВЯНЕ НА АВТОРА

Ас. г-р Ваня Банкова е преподавател към департамент „Администрация и управление“ на Нов български университет. През 2020 г. защитава дисертационен труд на тема „Характерни особености, функционални дисбаланси и потенциал за развитие на селските райони в Република България в контекста на членството в Европейския съюз“. Автор на статии и студии, сред които: „Обезлюбяването на българското село и Програмата за развитие на селските райони 2007-2013“, „Новата визия за развитие на селските райони в Република България“, „Развитие на селските райони в България в периода от Освобождението до наши дни“, „Дългосрочната визия за развитие на селските райони в Европейския съюз. Хоризонт 2040“ и „Дефицити на Стратегическия план за развитие на земеделието и селските райони в Република България за периода 2023-2027“.

РОЛЯ НА СИНДИКАЛНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ В ПОЛИЦЕЙСКИТЕ СЛУЖБИ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

Проф. г-р Николай Арабаджийски

Нов български университет, Република България

Анотация: Целта на студията е да представи ролята на синдикалните организации в полицейските служби на Република България. Изяснена е същността на синдикализма, неговите модели и видове. Изследва се ролята на Европейския съвет на полицейските синдикати (CESP), на Европейския полицейски съюз (EPU) и на българските синдикални организации за защита на социалните и осигурителни права на полицейските служители.

Ключови думи: синдикализъм, синдикални организации, полицейски служби, полицейски служители

ROLE OF TRADE UNION ORGANIZATIONS IN THE POLICE SERVICES OF THE REPUBLIC OF BULGARIA

Prof. Dr. Nikolay Arabadzhiyski

New Bulgarian University, Republic of Bulgaria

Abstract: The purpose of the development is to present the role of trade union organizations in the police services of the Republic of Bulgaria. The essence of trade unionism, its models and types is clarified. The role of the European Council of Police Trade Unions (CESP), the European Police Union (EPU) and the Bulgarian trade union organizations in protecting the social and insurance rights of police officers is examined.

Keywords: trade unionism, trade union organizations, police services, police officers

1. СЪЩНОСТ НА СИНДИКАЛИЗМА И ОПРЕДЕЛЯНЕ НА МОДЕЛА И ВИДА МУ В ПОЛИЦЕЙСКИТЕ СЛУЖБИ

Синдикализмът е движение, което прокламира в еднаква степен свобода и солидарност, както и защита интересите на работниците и на служителите в публичните организации, част от които са полицейските служби на държавата. Синдикализмът е социална дейност за защита на интересите на работниците и служителите. То е движение, което обединява лица с еднаква или сходна професия с цел защита на професионалните им интереси.[1]

Обикновено под думата „синдикат“ се разбира сдружение на наемните работници. Те са ангажирани чрез договор за престиране на своята работна сила, подписан с частен или държавен работодател. Тяхното обединение позволява да се представят заедно за да утвърждават взаимно своята солидарност и заедно изготвят начините на намеса, които пряко или непряко са свързани с условията им на труд и на съществуване. Значението на думата „синдикат“ е общото изразяване на едно мнение от обединени и колективно организирани работници или служители.[2]

Синдикалната организация е сдружение на работниците или служителите, но не с индивидуална трудова или служебна дейност, а тези които са свързани с факта, че работят или служат заедно, обединени в една и съща дейност. Синдикалните организации, както и организациите на работодателите, са свързани с възможността от един постоянен социален диалог.

Синдикатите се зараждат едновременно с икономическото развитие на всяка държава. Едни от първите синдикални структури са тези на занаятчийските организации,

но икономическите и социални промени през XIX и XX в. са спомогнали за основното оформяне на синдикализма.

От 1945 г. в Централна и Източна Европа се налага „немския социален модел“ създаващ традиция на преговори и диалог на всички нива на икономическия и политическия живот. В повечето демократични страни още с първите стъпки на синдикализма, синдикатите се проявяват като добре структурирани организации, които съзнават своята сила и имат ясна позиция по отношение на работодателите и правителството с които водят преговори.

Синдикализмът се утвърждава постепенно, като сложна институция, обединяваща в себе си различни традиции. Според тях в различните държави са се обособили различаващи се модели на синдикализма.[3]

Такива модели на синдикализма са:

- » *Занаятчийски синдикализъм* – той се утвърждава чрез създадени синдикални организации от печатари, шапкари, шивачи, зидари, каменогелци, стъклари, строители и миньори. По-късно такива организации създават учителите, пощаджиите и локомотивните техници, които са общински или държавни служители.
- » *Общ синдикализъм* – като модел той се създава в края на XIX в. в Лондон и обединява служителите в газовото осветление. По-късно този модел на синдикализъм се разпространява и в САЩ, като обхваща докерите и конвейрните работници. Синдикалните членове отстояват и постигат едно общо искане – намаляване на работния ден от 12 на 8 часа.
- » *Синдикализъм в икономиката* – той се създава по директен начин, като обединение на работници и служители в едно предприятие или публична организация, независимо от това какъв е техният статут и професия в нея. Много бързо тези синдикати от едно или друго предприятие се обединяват в един от браншовете – металургия, машиностроене, автомобилостроене или др.
- » *Синдикализъм в предприятието* – той се характеризира с това, че се проявява само в отделно предприятие.

В Япония, първата форма на организирания синдикат остава на ниво предприятие или евентуално на ниво дружество, където има повече предприятия, обединявайки всички работници, независимо от тяхната квалификация.

Не съществува само един „универсален модел на синдикализъм“, който може да бъде приложен във всички държави. Синдикализмът в полицейските служби в една държава може да бъде идентифициран, като „модел на синдикализъм в икономиката“, който се създава по директен начин, като обединение на полицейски служители, независимо от това какъв е техният статут и професия в тях – оперативни работници от криминална или икономическа полиция, такива за борба с организираната престъпност, полицаи от охранителна полиция, от пътна полиция, от гранична полиция, от жангармерията и др.

В синдикалната практика се утвърждават и различни видове синдикализъм:

- » *Американски синдикализъм* – той е прогиктуван от социалните условия, свързани с обединението на работната ръка, идваща по-специално от средите на емиграцията. Първата синдикална организация в САЩ, която отбелязва истински успех на социалната сцена е Американската федерация на труда (АФТ). Тя се създава през 1880 г. след сливането на Конгреса на промишлените синдикати и се състои от шест професионални синдиката – печатари, железничари, работещи в стоманената промишленост, мелничари, тютюнопроизводители, строители и работници в стъklarската промишленост. През 1955 г. Американската федерация на труда се слива с Комитета за икономическо организиране – синдикална организация с която са били в съперничество.
- » *Израелски синдикализъм (Хистадрут)* – той се създава в Палестина през 1920 г. Като израз на синдикални и ционистки идеи той изиграва голяма роля в създаването на израелската държава. Хистадрут е най-голямата доброволна организация в страната. Тази синди-

кална организация има съществена роля по отношение на емиграцията, която напуска страните от Източна Европа. Учреден е обществен комитет, който е натоварен да погасява дълговете на новонастанилите се емигранти. Синдикатът поема обслужването за сметка на държавата, особено медицинското.

- » *Синдикализъм на политическите партии* – той се характеризира със смесването на ролята на синдикалистите с тези на политиците. Все пак синдикатът не е политическа партия. Пример в тази насока е полският синдикат „Солидарност“, който на първите законни избори в страната изгражда мрежа от „Граждански комитети“, които имат за задача да поддържат кандидатите на представителите, избрани от синдиката „Солидарност“ за парламента. На следващите избори се поставя под въпрос свободния избор на гласуване на неговите членове с което достигат едно ограничено представителство в парламента, но това им дава отново правото на „собствен“ глас.
- » *Религиозен синдикализъм* – той е известен в Нидерландия и се характеризира не само с взаимоотношенията, които съществуват между синдикалните организации, а между тях и църквата, и политическите партии. Зараждането и развитието на синдикалното движение в Нидерландия се свързва с ролята на протестантското, социалистическото и католическото синдикални движения, които през 1945 г. се обединяват в Съвет на синдикалните конфедерации.

Синдикализмът в полицейските служби в една държава се утвърждава чрез създаването на професионални полицейски синдикални организации. В тази връзка, като вид той може да бъде идентифициран, като „американски синдикализъм“.

Многообразието на синдикатите в различните държави се определя и от тяхната организация и структура. В началото е съществувал синдикален плурализъм. Независимо от това каква е изходната точка синдикализмът се организира по браншове.

На следващ етап в утвърждаването на синдикализма се извършват регионални и национални презгрупирания до включването на синдикалните организации в системата на *международния синдикализъм*. Създават се: Световна синдикална федерация (FSM), Световна конфедерация на труда, Световна синдикална федерация и Международна Конфедерация на Свободните профсъюзи (МКСП). Всяко от тези синдикални движения паралелно е развило свои собствени структури, които им позволяват едновременно да защитават работниците и служителите, свързани професионално и при възможност да получат определен брой социални, граждански или човешки права.

В края на XIX в. в полицейските служби на гържавите-членки на Европейския съюз се създават първите полицейски синдикати. Постепенно те се обединяват в **Европейски съвет на полицейските синдикати (CESP - European Council of Police Trade Unions)** и **Европейски полицейски съюз (EPU - European Police Union)**. Те имат съществена положителна роля за защита на социалните и осигурителните права на полицейските служители от европейските полицейски служби.

Синдикализмът в полицейските служби е онази контра сила, която не позволява незаконното използване на полицейска сила от което ѝ да е правителство.

2. ЕВРОПЕЙСКИ СЪВЕТ НА ПОЛИЦЕЙСКИТЕ СИНДИКАТИ И ЕВРОПЕЙСКИ ПОЛИЦЕЙСКИ СЪЮЗ

Европейски съвет на полицейските синдикат (CESP)

Тази полицейска синдикална организация е създадена вследствие на прокламираното в *Декларацията за полицията* приета от Парламентарната асамблея на Съвета на Европа през 1979 г.[4] съгласно която полицейските служители имат право да образуват професионални съюзи, ако желаят, да стават техни членове и да вземат дейно участие в тях. Те могат да развият активна дейност в други организации. Всеки представителен полицейски профсъюз има правата да участва в преговори във връзка с професионалния статут

на полицейските служители. Той може да дава мнения и становища по административното управление на полицейските погрязделения. Има право да завежда съдебни дела в защита на група полицейски служители или за отделен полицай. Възприето е, че членуването в Европейски професионален съюз или изпълняването на активна роля в него не може да бъде в ущърб на правата на който и да е полицейски служител. В случай на дисциплинарно или съдебно производство всеки член на полицейски синдикат може да се възползва от съдействието на професионалния съюз, в който членува.

CESP е учреден през 1988 г. в гр. Авила, Испания. Той обединява около 300 000 полицейски служители от 15 държави в Европа. През 1991 г. Съвета на Европа го признава за неправителствена организация със статут на консултативен орган. Той обединява различните идеи и становища за хармонизиране на структурите на полицейските служби в Европа. Това произтича от представата за една бъдеща Европа в която икономическата необходимост ще породи изисквания към всеки европейски гражданин да се съобразява с еднакви правила в държавите-членки по отношение дейността на полицейските им служби. Всяка една държава е длъжна да осигури на своите поданици сигурност, което е от значение за сигурността в европейски мащаб.

CESP е плот на проект създаващ Европейско полицейско синдикално пространство. Около него са обединени общата идея за учредяване на независима синдикална организация в момент, когато отварянето на границите на Европа се превръща в реалност. Една от целите на CESP е да бъде генератор на предложения на професионалисти от полицейските европейски служби в областта на осигуряването на вътрешната сигурност и на общественият ред. CESP прокламира синдикалната свобода в полицейските служби, която следва да бъде зачитана във всички страни на обединена Европа. Като независим съюз CESP се подчинява в дейността си на принципите залегнали в *Всеобщата декларацията за правата на човека*. [5] CESP може да отправя конструктивни искания към европейските институции и национални правителства. Основната идея на CESP е изграждането на европейско полицейско

сътрудничество, лишено от каквито и да било политически и религиозни предразсъдъци. Синдикалните организации в полицейските служби играят и педагогическа роля, показвайки как полицейската дейност не е само репресивна, но е преди всичко гарантираща личните свободи на гражданите.

На своя Втори конгрес проведен през 1992 г. в Страсбург CESP прие *Европейска харта на полицаия* [6], която депозира в Парламентарната асамблея на Съвета на Европа, с цел тя да се приеме като директива за всички страни членуващи в Съвета на Европа. Като основни правила регламентиращи функционирането и дейността на полицейските служби са възприети тези, даващи възможност, всички полицейски служители да упражняват своите права и свободи – лични и колективни. Тези правила не трябва да съдържат други рестрикции и ограничения освен определените от съдебната и конституционни системи. Последните следва да осигуряват упражняването на дейностите на полицейските служители безпристрастно, без никаква дискриминация по расови или идеологически причини, без да бъдат застрашени от корупция и без да изпълняват заповеди, предполагащи осъществяване на действия, противоречащи на закона.

Публичната власт трябва да гарантира правата на полицейските служители относно: получаване на съответно обучение и квалификация; получаване на справедливо възнаграждение; установен работен ден и режим на работа, създаващи добри психологически условия, необходими за изпълнението на полицейските дейности; да не бъдат подлагани на рестрикции и ограничения по отношение упражняването на правата и свободите им като граждани, правото на синдикални свободи и сдружаване, право на юридическа и социална защита.

Служителите в полицейските администрации трябва да имат право да конституират синдикални организации при същите условия, които са валидни за служителите от държавната администрация. Те трябва да имат право да избират свободно и демократично своите представители, да участват в арбитражни органи за разрешаване на конфликти. Държавата трябва да гарантира икономическите и

материалните условия, необходими за развитието на синдикалните полицейски организации, осигурявайки тяхната автономия по отношение на политическите партии, идеологически, други синдикални и религиозни групи. Синдикалните полицейски организации трябва да могат да предприемат всякакви съдебни действия в полза на полицейските служители. Те следва да бъдат консултирани и да вземат участие при определяне и ревизия на заплатите, при разглеждане на въпроси свързани с обучението, растежа в полицейската кариера, подбора и дисциплинарния режим.

CESP не приема военния модел на организация и функциониране на полицейските служби, тъй като той не гарантира правата, личните и колективните свободи на полицейските служители.

CESP е инициатор на: изграждането на обща информационна система за всички европейски полицейски служби; създаването на смесени бригади за по-ефективна борба с международната престъпност, подчинени на Европейска оперативна дирекция; изграждане на общи европейски центрове за полицейско обучение.

Европейски полицейски съюз (EPU – European Police Union)

EPU е член на Международната федерация на служителите на гържавна служба (Eurofedor – European Federation of Public Services Employees). Eurofedor е създадена през 1966 г. във Виена, Австрия, от групи християнски и други демократични синдикати в Европа. В нея членуват 55 синдикати от 22 държави. С цел да се увеличи сътрудничеството между синдикалните организации в Eurofedor, са създадени 7 търговски съвети. Един от тях е EPU.

EPU е полицейски съюз с нестопанска цел, ориентиран към насърчаване и гарантиране на вътрешната сигурност и обществения ред в рамките на държавите-членки на Европейския съюз. EPU обхваща полицейските синдикати от цяла Европа, които си сътрудничат.

EPU е съставена от полицейски синдикати, които се стремят да гарантират, отстояват и защитават, здрав-

ни, социални, професионални, икономически и културни права на всички полицейски служители и служители работещи в областта на вътрешната сигурност и обществения ред.

През 2023 г. синдикалните полицейски организации членуващи в ЕРУ са 15 и имат повече от 800 000 полицейски служители в Европа. Членството в ЕРУ, е отворено за физически и юридически лица, по-специално за полицейски синдикати и професионални полицейски асоциации.

3. СИНДИКАЛНИ ОРГАНИЗАЦИИ НА ПОЛИЦЕЙСКИТЕ СЛУЖИТЕЛИ И ДРУГИ СЛУЖИТЕЛИ НА МИНИСТЕРСТВОТО НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ(МВР) В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

В исторически план през 1937 г. в Царство България е проявена инициатива за създаване на **Съюз на всички административни и полицейски служители в България**. Тя е на тогавашния околийски управител на Севлие夫ска околия Асен Каракунев, който е и началник на полицията.[7] Идеята не е реализирана поради усложняване на политическата обстановка в страната.

В *службите на Народната милиция* в Народна Република България в периода от 1944 г. до 1989 г. не се осъществява синдикална дейност. Синдикализмът става възможен едва след започналите демократични промени в обществото след 1989 г. На 12 май 1990 г. в гр. София се провежда Учредително събрание на **Независима професионална организация на служителите от милицията в България**. Като такава тя е регистрирана от Софийски градски съд. В условията на многопартийност и нараснала обществена активност особено значим е проблема за начина на съгласуване на необходимостта от осигуряване на сигурността и обществения ред с упражняването и гарантирането на правата и свободите на гражданите чрез дейността на службите на Народната милиция. Тази дейност следва да бъде гарантирана и от създаващата се професионална синдикална организация в нея.

Национален полицейски синдикат в Българи

Новите промени в синдикалната дейност са продиктувани от регламентите установени в първия устройствено

функционален *Закон за МВР* от 1991 г. [8] с който се създава Националната полиция в Република България. Като условие за нормалното протичане на демократичните промени в страната и изграждане основите на правовата държава е предоставената възможност не само полицейските служители, но и останалите служители от МВР – пожарникари и администратори да се сдружават. Синдикализмът не е разрешен за офицерите и сержантите от МВР, включени в състава на Въоръжените сили на Република България по смисъла на *Закона за отбраната и въоръжените сили на Република България* [9] Такива са офицерите и сержантите от Национална служба „Сигурност“, Национална служба „Гранични войски“ и Национална служба „Вътрешни войски“. Служителите от гражданската администрация и помощния състав на МВР могат да се организират за подпомагане и защита на своите професионални и социално-икономически права. Те не могат да членуват в други синдикати, както и да приемат в своите организации представители на работници и служители извън министерството. Организацията на офицерите и сержантите нямат право да се присъединяват в синдикални организации извън министерството.

Поставените основи на синдикалните свободи в българската полиция са израз на настъпилите демократични промени и представляват надеждна гаранция за тяхната необратимост.[10] Синдикалните права на полицейските служители са резултат от хармонизирането на българското законодателство с международните изисквания в тази насока установени с *Конвенция №87 за синдикалната свобода и закрилата на правото на синдикално организиране на Международната организация на труда* от 1948 г.[11], *Конвенция №98 за правото на организиране и на колективно договаряне Международната организация на труда* от 1949 г. [12], *Международен пакт за икономически, социални и културни права* на ООН от 1966 г.[13] и *Международен пакт за граждански и политически права* от 1966 г.[14]

През 1992 г. в гр. Балчик на Делегатско събрание се взема решение за промяна на наименованието на професионалната организация на бившата Народна милиция в **Национален по-**

лицейски синдикат в България (НПС). Приема се нов Устав и се избират ръководни органи. *Върховен орган* е Конгреса, който се провежда веднъж на три години. Решението за провеждането на конгрес се взема от НПС. За обсъждане на важни проблеми от дейността му и за вземане на важни решения, които имат програмно значение за организацията в периода между два конгреса, може да се провежда Национална конференция.

Висш ръководен орган на НПС между два конгреса е Националният синдикален съвет в състав – изпълнително бюро и членове – по един представител от всеки регион в страната. *Президентът* на НПС в България представлява синдиката и изразява волята на изпълнителното бюро, като подписва документите. Главният секретар на НПС има същите права и задължения в отсъствие или освобождаване на президента. Изпълнителните секретари осъществяват методическо ръководство и контрол по направленията за които отговарят. *Висш контролен орган* на НПС е Националната контролна комисия, включваща: председател, секретар и членове. *Регионалните полицейски синдикати* обединяват полицейските синдикални дружества, изградени в структурите на полицейските служби в Република България на съответната територия. Висш ръководен орган на Регионалните полицейски синдикати е Съвета на председателите, който заседава не по-рядко от веднъж месечно. Съветът на председателите обединява председателите на полицейските *синдикални дружества* и на свое заседание избира председател и секретар. *Полицейските синдикални дружества* се ръководят и организират от Изпълнително бюро, което се отчита пред Общото събрание на дружеството.

За осъществяване на демократичност и независимост на дейността на НПС в България от служебните ръководства на всички равнища в МВР, в ръководните органи на синдиката не се избират началници на съответни подразделения и техни заместници.

На синдикалните организации се предоставят за безплатно ползване помещения и специални места за съобщения и печатни материали. Служителите от министерството

могат да провеждат събрания в извънработно време включително и в униформа. През служебно време могат да се провеждат събрания в границите на 10 часа годишно, като началниците имат право да определят времето и мястото на провеждането им.

Служителите, които заемат изборна, ръководна длъжност в синдиката, се освобождават временно от преките им задължения, ако те желаят това, с цел да се занимават изключително със синдикална дейност. Особено в този случай е, че възнаграждението им на служители от МВР се поема от синдикалната организация, която те представляват.

През 1992 г. НПС в България е приет като пълноправен член в **Европейския съвет на полицейските синдикати (CESP)**. НПС сключва споразумения за гарантиране правата на своите членове включващи въпроси са: работното време; почивките и отпуските; заплащането на извънредния труд; допълнителните възнаграждения; основните критерии за оценка на професионалната годност, както и други социални и икономически права на полицейските служители. Споразуменията се сключва с комисия съставена от министрите на вътрешните работи, на труда и социалната политика и на финансите, или от упълномощени от тях длъжностни лица.

През 1994 г. се провежда Първия конгрес на НПС в България на който Устава на организацията се допълва. На базата на решение на ръководството на синдиката от края на същата година датата 8 ноември – денят на Свети Архангел Михаил е обявен с постановление на Министерския съвет на Република България за професионален празник на полицията.

През 1995 г. по инициатива на НПС в България е учредена застрахователна компания „Пол инс“ АД, която предлага специализирани застраховки на служителите на МВР и се явява тяхна собственост.

Година по-късно с постановление на Министерския съвет е създаден фонд „Социална защита на служители на МВР, на граждани, оказали съдействие на органите на МВР и на техните близки, пострадали от престъпления“. Целта е

да се подпомогнат семействата на загиналите полицаи и да се реализира социалната програма на НПС в България.

През 1996 г. се учредява **Национална мрежа на жените в полицията**. Тази организация има за цел да защитава социалните и професионални права на жените в полицейската администрация, като съдейства за премахването на всички форми на дискриминация спрямо тях.

Ползвайки богатия опит на полицейските организации – членове на CESP, НПС в България работи за превръщането на българските полицейски служби в *гражданска администрация* със съвременен, европейски и демократичен модел. НПС в България е коректив на ръководството на МВР. Представители на синдикалните организации участват в работата на всички съвещателни органи към министъра на вътрешните работи и регионалните директори – Съвет за социално партньорство, Съвети за обществен ред и сигурност, Дисциплинарни съвети, в комисиите за провеждане на конкурси за заемане на ръководни длъжности в полицейската администрация, в комисиите разглеждащи възраженията на служителите във връзка с тяхното ежегодното атестиране.

С приемането на нов *Закон за МВР* през 1997 г. [15] законодателно се преустанови дейността на съвещателните органи, с изключение на Съвета за социално партньорство. Преустановява се и участието на синдикални представители в провеждането на конкурси и атестирането на служителите, с което НПС в България се лишава от възможността за активно участие в административното управление на полицейските служби. С новия закон се регламентира, че служителите, които са избрани и заемат изборна, ръководна длъжност в синдиката на МВР излизат задължително в неплатен отпуск, като времето на изборната длъжност се зачита за трудов стаж.

През 2000 г. НПС в България достига 8700 членове. Неговите дружества са финансово самостоятелни и набират средства от: членски внос; приходи от участие във вътрешни и международни прояви; дарения, завещания и помо-

щи; стопанска и издателска дейност; финансови операции и други форми съобразно действащото законодателство в Република България.

Новите *Закон за МВР* от 2006 г.[16] и *Закон за МВР* от 2014 г.[17] регламентират осъществяването на синдикална дейност в МВР. Министърът на вътрешните работи и синдикалните организации, в които членуват държавни служители в МВР, сключват споразумение за сътрудничество при осъществяване на социално-икономическите права и интереси на държавните служители.

Други синдикални организации на служителите от МВР

Освен създадените слез 1990 г. в МВР гва основни синдиката - **Сдружение „Национален полицейски синдикат в България“ - София** и **Националния синдикат на гражданската администрация в МВР** след 2009 г. в министерството се създават и започват да осъществяват дейността си няколко *нови синдикални организации*: **Сдружение „Централен полицейски синдикат на МВР“** - със седище в Пловдив; **Сдружение „Национален синдикат полиция“** - със седище в Хасково; **Сдружение „Национален синдикат на пожарникарите и спасителите „Огнеборец“** - със седище в София; **Сдружение „Синдикален Алианс „Сигурност“** - със седище в София; **Сдружение „Синдикат на служителите в МВР“** - със седище в София; **Синдикално сдружение „Защита“** - със седище в Смолян; **Сдружение „Синдикална федерация на служителите в МВР“** - със седище в София.

Причините за учредяването на нови синдикални полицейски организации в МВР са неудовлетвореността на част от полицейските служители, членуващи в единствения до този момент полицейски синдикат. Други синдикални организации се учредяват за по-ефективна защита на останалите видове служители в министерството - пожарникари, спасители и административни служители. Статутът на служителите в МВР е различен. В министерството са установени *три правни режима на служителите* - режим на държавни служители по *Закона за МВР*, режим на държавни служители по *Закона за държавния служител*[18] и режим на

лица, работещи по трудово правоотношение по *Кодекса на труда*. [19]

След 2009 г. голяма част от служителите на министерството стават членове на новоучредената **Синдикална федерация на служителите от МВР (СФСМВР)**. Тя се учредява на 15 февруари 2009 г. непосредствено след спонтанните полицейски протести от края на 2008 г. в Република България, като *нова синдикална организация на протестиращите служители от МВР*. СФСМВР е най-голямата синдикална организация в МВР, член на **Европейският полицейски съюз (ЕПУ)**. Към 2023 г. в СФСМВР членуват над 11 000 служители на МВР – както полицаи, пожарникари и спасители, така и гържавни служители и лица работещи по трудово правоотношение, заети във всички направления на дейности в МВР. Синдикалните гружества в СФСМВР са 155. [20]

СФСМВР има за своя основна цел отстояването и защитата на основните социално икономически и трудови интереси и права на членовете си в сферата на труда, трудова заетост, трудовите и служебни отношения, социалното и здравно осигуряване, безопасността, подпомагането, осигуряване на високо жизнено равнище и професионална реализация при спазване *Конституцията на Република България*, действащото национално и европейско законодателство, конвенциите на Международната организация на труда и други международни споразумения, по които Република България е страна.

Органи на СФСМВР са управителен съвет и федеративна контролна комисия. Членовете на Федерацията могат да бъдат колективни или индивидуални, като колективните членове могат да имат качеството на пълноправни или асоциирани. Федерацията разгръща дейността си и извън рамките на МВР. СФСМВР основава Фондация “Общество и сигурност”, която има за цел да промени отношението на гражданите към служителите и да укрепи взаимното доверие и партньорство. Друга цел е участието на гражданите в реформирането на МВР и институциите, които гоставят услугата “гражданска сигурност”, както и участието им в създаване-

то на стратегии за обществен ред и сигурност на местно, регионално и национално ниво.

От учредяването на СФСМВР през 2009 г. до 2023 г. вследствие на активните дейности на синдикалната организация заплатите на служителите в МВР се увеличават с повече от 50%. Поради неусигуряване на непредставително униформено облекло за периода от 2011 г. до 2015 г. е постигнато споразумение за заплащане левовата му равностойност. Започна да се изплаща труда на служителите в почивни дни, празници и времето на разположение. Изменя се нормативната уредба, като се въвеждат ограничения на броя часове положен, като извънреден труд.

С активното участие на СФСМВР се регламентира процедура за синдикална защита от уволнение на служителите. Над 1200 служители получават от СФСМВР финансова и експертна помощ за воденето на административни дела за незаконното им уволнение или налагане на дисциплинарни наказания. По становища на синдиката Върховния административен съд обявява за нищожни повече от 20 заповеди, наредби и инструкции на МВР.

СФСМВР подпомага с над 120 000 лева лечението на членове на синдикалната организация, както и организира над 150 благотворителни кампании за подкрепа на децата и семействата на загинали и пострадали служители на МВР.

СФСМВР е една от най-активно протестиращите синдикални организации в Република България. В периода от 2009 г. до 2023 г. са организирани и проведени 21 национални и 27 регионални протеста.

През 2021 г. министъра на вътрешните работи подписва заповед за обявяване на Колективен трудов договор със срок на действие две години с 9-те синдикални организации в МВР. [21]

* * *

Вследствие на изложеното могат да бъдат направени следните **обобщени изводи**:

- » *Синдикализмът в полицейските служби в една държава може да бъде идентифициран, като „модел на синдикализъм в икономиката“, който се създава по директен*

начин, като обединение на работници и служители в публични организации, каквито са полицейските служби, независимо от това какъв е техният статут и професия в тях;

- » *Синдикализмът в полицейските служби* в една държава може да бъде идентифициран, като вид „американски синдикализъм“, основаващ се на създаването на професионални полицейски синдикални организации;
- » Съществена роля за защита на основните социални и осигурителни права на полицейските служители в Европейския съюз имат *две синдикални организации* – **Европейският съвет на полицейските синдикати (CESP – European Council of Police Trade Unions)** и **Европейски полицейски съюз (EPU – European Police Union)** в който членува **Синдикалната федерация на служителите в МВР (СФСМВР)** в България;
- » След 2009 г. в МВР на Република България се учредяват няколко *нови синдикални организации*, които по отделно и съвместно защитават социалните и осигурителни права на членуващите в тях служители на министерството. Две от синдикалните организации са привлекли, като членове в техните синдикални гружества най-много служители от министерството – **Синдикалната федерация на служителите в МВР (СФСМВР)** и **Националния синдикат на гражданската администрация в МВР (НСГА-МВР)**, като са постигнали значителни синдикални успехи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Български тълковен речник. Наука и изкуство, С., 1994 г., с.883 и Речник на чуждите думи в българския език. Наука и изкуство, С., 2000 г., с.697
2. Камбие, Ю. АБВ на синдикализма. Брюксел, 1993 г., с. 25
3. Арабаджийски, Н. Полицейска администрация. Академия на МВР, С., 2002 г., с.344-347
4. Декларация на полицията – приета с Резолюция 690 от Тридесет и първата редовна сесия на Парламентарната асамблея на Съвета на Европа на 8 май 1979 г.

5. Всеобщата декларация за правата на човека – приета от Общото събрание на ООН с Резолуция 217 А(111) на 10 декември 1948 г.
6. Европейска харта на полиция – приета на II Конгрес на Европейския съюз на полицейските синдикати в Страсбург м.ноември 1992 г.
7. Недялков, П. 10 години полицейско синдикално гружество Севлиево. С., 2000 г., с. 20.
8. Закон за МВР, обн.ДВ.бр.57/1991 г. – отменен
9. Закон за отбраната и въоръжените сили на Република България, обн.ДВ.бр.112/1995 г. – отменен
10. Рашев, Ем. Демократичните промени в българската полиция и ролята на синдикалните организации (статия). Сп. „Полицай“, бр. 4/1995 г., с. 55
11. Конвенция № 87 за синдикалната свобода и закрилата на правото на синдикално организиране – приета на XXXI сесия на Генералната конференция на Международната организация на труда в Сан Франциско, Съединени Американски щати, на 17 юни 1948 г., влязла в сила на 4 юли 1950 г., ратифицирана от България с Указ № 111 от 21 февруари 1959 г. на Президиума на Народното събрание, обн. ДВ. бр. 19/1959 г., в сила за България от 8 юни 1960 г., обн. ДВ. бр. 35/1997 г.
12. Конвенция №98 за правото на организиране и на колективно договаряне Международната организация на труда – приета на XXXII сесия на Генералната конференция на Международната организация на труда в Женева, Швейцария, на 8.06.1949 г., влязла в сила на 18.07.1951 г., ратифицирана от България с Указ 111 от 21.02.1959 г. на Президиума на Народното събрание, обн. ДВ. бр. 19/1959 г., в сила за България от 8.06.1960 г., издадена от Министерството на труда и социалните грижи, обн. ДВ. бр. 35/1997 г.
13. Международен пакт за икономически, социални и културни права -приет от Общото събрание на ООН на 16 декември 1966 г., ратифициран от България с Указ № 1199 на Президиума на Народното събрание от 23 юли 1970 г., обн. ДВ. бр. 60 от 1970 г. Текстът на пакта е об-

- народван в ДВ. бр. 43 от 28 май 1976 г. Пактът е в сила за България от 3 януари 1976 г.
14. Международен пакт за граждански и политически права – приет от Общото събрание на ООН на 16 декември 1966 г., влязъл в сила на 23 март 1976 г., ратифициран от България с Указ № 1199 на Президиума на Народното събрание от 23.07.1970 г., обн. ДВ. бр. 60/1970 г., в сила за България от 23.03.1976 г., издаден от Министерството на външните работи, обн. ДВ. бр. 43/1976 г.
 15. Закон за МВР, обн.ДВ.бр.122/1997 г. – Глава гвагесет и шеста. Синдикална дейност – отменен
 16. Закон за МВР, обн.ДВ.бр.17/2006 г. – Глава гвагесета. Синдикална дейност – отменен
 17. Закон за МВР, обн.ДВ.бр.53/2014 г., с посл. изм. и доп. ДВ.бр.62/2022г. – Глава гванасесета. Синдикална дейност
 18. Синдикална федерация на служителите в МВР/СФСМ-ВР/ – <https://sfsmvr.org/>
 19. Закон за гържавния служител, обн.ДВ.бр.67/1999 г., с посл. изм. и доп.ДВ.бр.109/2020 г.
 20. Кодекс на труда, обн.ДВ.бр.26/1986 г., с посл. изм. и доп.104/2022 г.
 21. Заповед №8121з – 1725/31.12.2021 г. на министъра на вътрешните работи относно: Обявяване на Колективен трудов договор

ПРЕДСТАВЯНЕ НА АВТОРА

Проф. д-р Николай Арабаджийски е ръководител на секция „Публична администрация“ към департамент „Администрация и управление“ на Нов български университет (НБУ) от 2017 г. Основните му научни и практико-приложни приноси са в областта на публичното управление и публичната администрация. Допълнителни изследователски интереси има в областта на националната сигурност, като чете академични курсове в тези области. Автор е на множество научни публикации. Член е на редакционния съвет на Годишника на департамент „Администрация и управление“ на НБУ.

TRANSFORMATION OF THE PUBLIC ADMINISTRATION IN UKRAINE UNDER MARTIAL LAW

Mykola Lakhyzha, Doctor of Public Administration

Academy of Labour, Social Relations and Tourism, Ukraine

Svitlana Yehorycheva, Doctor of Economics

National University “Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic”, Ukraine

Abstract: The article summarizes the problems of the transformation of the public administration system in Ukraine under martial law based on the analysis of legal acts, the results of sociological research, materials from the websites of authorities, and scientific publications. The authors emphasize the need to combine ensuring the adequacy of public administration under martial law and preserving democracy in order to maximize the rights and freedoms of citizens and their active participation in countering the enemy. The tasks, directions, as well as regulatory, organizational, and information support for the transformation of public administration are disclosed.

Keywords: Ukraine, transformation, public administration, martial law, civil society.

The intensification of military aggression by the Russian Federation against Ukraine on February 24, 2022 was perceived with alarm throughout the world and led to the rallying of democratic countries. Foreign public's attention is focused not only on military actions, but also on the possibilities of the political and administrative process of their support. Therefore, the transformation of the system of public administration in Ukraine under the conditions of martial law is an urgent topic of scientific research, since it is of vital importance for the life of society and the functioning of the state, it occurs dynamically under the influence of many internal and external factors, and its experience can be used in the future in similar situations.

The relevance of this problem is realized by the Ukrainian scholars, which was noted, for example, from the topics of scientific conferences in 2022, an attempt to give the scientific definition of "martial law", "public administration in the conditions of war", etc., as well as an understanding of the problems of martial law, a desire to predict political possibilities of Ukraine, especially regarding membership in the European Union and NATO.

It is also essential to consider the combination of ensuring the unity of society, strengthening the administrative influence of the state with the implementation of transformational reforms, which contributes to the growth of the role of civil society and the deepening of democratic processes.

ORIGINS AND TASKS OF PUBLIC ADMINISTRATION TRANSFORMATION

Understanding the transformation of the public administration in Ukraine under martial law, it is appropriate to analyse the process of post-communist transformation, which has significant differences in certain countries comparing the former republics of the Soviet Union and the states of Central Europe. For the post-Soviet countries, the imperial position of Russia was one of the

inhibiting factors, which sharply strengthened in the 21st century. The conciliatory position of the major Western powers, which did not want to disrupt the status quo due to dependence on Russia for raw materials and fear of its military power, was also a notable factor. Such a position, in particular, was clearly manifested in the refusal to admit Ukraine to NATO (2008), the indecisive reaction to Russia's seizure of the Ukrainian Crimea, and the warmongering in Donbas since 2014.

Ukraine has constantly emphasized its European identity pointing out that the most important things for the Ukrainian people – the value of life and democracy, first of all, united the country with European nations. “The war in Ukraine is a war in general for values: life, democracy, freedom. So this is a war all over the world,” President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy said in an interview to CNN and Reuters on March 1, 2022 [1]. The same thing is also noted by American and European politicians, in particular, the former special representative of the US State Department for Ukraine Kurt Volker [2].

Since 2014, Ukraine has been in a state of war with the Russian Federation, which was called the Anti-Terrorist Operation (ATO), hybrid war, etc. Some researchers define this war as a network war aimed at destruction of people's fundamental ideas about the essence of their culture, society and state in order to cause fear, disorient people and bring chaos into their consciousness. Therefore, during the development of modern public administration, in particular, the implementation of electronic governance, the issue of maintaining a balance between public security and privacy protection, the development of electronic democracy and victory in the network war was acute.

It is important to consider the transformation of the public administration in Ukraine under martial law in the context of ensuring its adequacy to the requirements arising in war conditions and the necessity, at the same time, of guaranteeing constitutional values: Ukraine is a sovereign and independent, democratic, social, law-based state (Article 1); the sovereignty of Ukraine extends throughout its entire territory. Ukraine is a unitary state. The territory of Ukraine within its present border is indivisible and inviolable (Article 2); the human being, his or her life and health,

honour and dignity, inviolability and security are recognized in Ukraine as the highest social value. Human rights and freedoms and their guarantees determine the essence and orientation of the activity of the State. The State is answerable to the individual for its activity. To affirm and ensure human rights and freedoms is the main duty of the State (Article 3) [3].

The idea that the situation of a permanent hybrid war faces the Ukrainian state with the task of finding a survival model that would combine national security priorities with democratic principles and citizens' freedoms, run all through many publications of Ukrainian researchers in the period 2014-2022. Scholars looked for examples of such a combination among modern countries, noting the experience of Israel.

Currently, the issue of Ukraine's readiness for war, which is related to the implementation of reforms and ensuring the publicity of the administration, remains debatable. Domestic and foreign experts include reforms of the gas sector, banking system, public procurement, business environment, patrol police and decentralization as successful ones. Reforms to prevent corruption, to improve the judicial system, land reform, privatization and reform of state-owned enterprises, as well as civil service reform were slow and difficult.

To our mind, the digitization of the country, which was positively manifested during the pandemic and the beginning of active military actions, can also be considered successful. Our study of 2020 [4] confirmed the perception of e-democracy and e-governance in Ukraine not as technological solutions, but as a new concept that requires significant changes in public administration and should become a chance for the successful development of Ukraine. In 2022, digitalization should be an end-to-end reform, covering various areas: from new public electronic services to the digitalization of medicine and the social sphere. In addition, this block also includes the development of the digital economy and the simplification of doing business in Ukraine ("e-Border" program, "Way" system, "e-Passenger", "e-Notary" and "e-Medicine"). Considerable attention is also paid to the information support of the public policy.

LEGAL AND ORGANIZATIONAL SUPPORT OF THE COUNTRY'S DEFENCE

Ukraine began intensive development of its own defence system after Russia seized Crimea, supported separatist actions in Donbas, and threatened to seize certain territories of the East (from Kharkiv) and the South of the country. At first, efforts were concentrated on restoring the combat capability of the troops, which required not only organizational and technological actions, but also changes to the regulatory support towards clarifying the role of the security agencies, improving the mobilization capabilities and social protection of the military, etc.

In December 2014, the Verkhovna Rada of Ukraine amended the Law on the National Security and Defence Council, which strengthened its influence on decision-making in situations that threaten national security, coordination and control of government actions on the prevention of corruption, etc. In 2015, the necessary conceptual legal acts of the strategic level were adopted - the National Security Strategy of Ukraine (new version, May 2015) and the Military Doctrine of Ukraine (September 2015). The documents on coordination and management in the field of security and administrative control were also improved.

The new National Security Strategy of Ukraine and the Military Doctrine changed the previous approaches and principles and even replaced them with the opposite ones, prioritizing cooperation with the European Union and NATO and identifying Russia as a source of threats and aggression. The main goals of the Security Strategy are: minimizing threats to state sovereignty and creating conditions for restoring the territorial integrity of Ukraine within the internationally recognized state border; guaranteeing the peaceful future of Ukraine as a sovereign and independent, democratic, social, and legal state; affirming the rights and freedoms of human being and citizen; ensuring a new quality of economic, social and humanitarian development, Ukraine's integration into the European Union, and forming the conditions for joining NATO.

Key state national security policies were defined as: restoration of the territorial integrity of Ukraine; creation of an effective security and defence sector; increasing the defence capability of the state, reforming and developing intelligence, counter-intelligence and

law enforcement agencies; reforming the public administration, new quality of anti-corruption policy; integration into the European Union; special partnership with NATO; ensuring national security in the foreign policy sphere; ensuring economic security; ensuring information security; ensuring cyber security and security of information resources; ensuring environmental security [5]. In the new military doctrine, Russia is openly declared an enemy, and the probability of its large-scale use of military force against Ukraine is noted.

In February 2015, the Law of Ukraine “On Military-Civilian Administrations” was adopted. These administrations were supposed to be created in the liberated territories of Donetsk and Luhansk regions to ensure the livelihood of territorial communities in the period before the next elections.

In May 2015, the Law of Ukraine “On the Legal Regime of Martial Law” was adopted, which defined the content of martial law, the procedure for its enactment and cancellation, the legal basis for the activities of state authorities, military commands, military administrations, local self-government bodies, enterprises, institutions and organizations in the situation of martial law, guarantees of human and citizen rights and freedoms, rights and legal interests of legal entities [6]. The enactment of martial law includes the imposition of compulsory labour for the able-bodied population and curfew; prohibition of meetings and gatherings, activities of certain political parties; regulation of media activity; restricts movement of citizens, etc. The Law pays considerable attention to the activities of military administrations as temporary state bodies which are formed by the President in territories where martial law is implemented in order to ensure compliance with the requirements of the Constitution and laws of Ukraine.

At the same time, it is important to note the unsuccessful attempts to amend radically the Laws of Ukraine “On the Basics of National Security of Ukraine” and “On the Organization of Defence Planning” during that period, which indicated the inhibition by certain political forces of the acceleration of public administration reforms aiming the transitioning from post-Soviet to Western management norms and procedures.

The Law of Ukraine of February 7, 2019 “On Amendments to the Constitution of Ukraine (Regarding the State’s Strategic Course to Gain Full Membership of Ukraine in the European Union and the North Atlantic Treaty Organization)” was of strategic importance. Its radicalism clearly confirmed the aspirations of the then Ukrainian authorities to define and declare political orientations.

The imposition of martial law on November 26, 2018 after the Russian attack on Ukrainian Navy ships near the Kerch Strait became one of the most serious manifestations of the Ukrainian authorities’ approach to national security. The martial law lasted for 30 days and was in effect in ten regions of Ukraine, providing certain measures necessary for the defence of the country including the partial mobilization of the armed forces, the cancellation of local elections in the relevant regions, and the restriction of the entry of Russian citizens into Ukraine.

From January 1, 2022, the Law of Ukraine “On the Foundations of National Resistance” became fully operational. It significantly strengthened the ability of the Ukrainian state to resist the aggressor. This Law defined the legal and organizational principles of national resistance, the basis of its preparation and exercise, the tasks and powers of the security and defence forces [7].

On the eve of the war, the imposition of martial law was a debatable issue which was resolved only after the Russian attack. Taking into account direct military aggression by the Russian Federation, active dissemination of disinformation by the aggressor, distortion of information as well as justification or denial of armed aggression, the National Security and Defence Council of Ukraine established in mid-March 2022 that the realization of a unified information policy would be implemented during this period by uniting all national TV channels on a single informational platform of strategic communication – a 24-hour informational marathon “Unified News #UAtogether” [8]. At the same time, it is worth noting that this approach did not find an unambiguously positive assessment among some journalists and the public, who interpreted the restriction of choice as a way to the censorship.

It is also worth mentioning Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated February 28, 2022 “Some issues of the realization of the rights, freedoms and legitimate interests of individuals and legal

entities” which suspended the terms of the provision of administrative services and the issuance of permissive documents during the martial law in Ukraine. Thus, the realities of wartime were taken into account. Some issues of ensuring the functioning of information and communication systems, electronic communication systems, and public electronic registers in the conditions of martial law were also defined in the Resolution of the Cabinet dated March 12, 2022.

SOCIOLOGICAL STUDIES OF THE POPULATION'S REACTION TO MILITARY INVASION

To understand the public administration of Ukraine and its transformation in the conditions of war, the analysis of the results of sociological research is essential. Thus, in mid-May 2022, the results of a study carried out by the scientists of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine were presented. The study assessed the socio-psychological state of the Ukraine population in war situation, and it was based on a number of surveys before and during the war. On the eve of the war, many people felt threatened, but most of them still considered the likelihood of an attack in the coming weeks to be low. Society did not want the escalation of the armed conflict in Donbas. Most people believed that it was necessary to return Donbas and Crimea through political and diplomatic means. Public opinion regarding the armed confrontation in Donbas was polarized which significantly undermined unity in society and showed some success of Russian propaganda. However, even before the war, the positive response to the assumption that Putin's troops would be greeted with flowers did not exceed 5 percent in any region. After the start of a full-scale invasion, the attitude towards the war instantly changed, and the successes of Russian propaganda “zeroed out”.

The “sinister image” of the Ukrainian nationalist inspired by Soviet propaganda gradually lost its power. Population's identity acquired an increasingly distinct national colour. On the eve of the Russian invasion, more than 56 percent of respondents believed that the revival of national consciousness would help Ukraine become a powerful state. More than 90% of those interviewed in the first days of the war were confident of victory. Willingness to take up arms has increased rapidly.

On the contrary, social negativism towards state institutions, which is usual for Ukraine, has decreased. There was a consolidation of society, including around the Armed Forces of Ukraine, the President, and local authorities. People rejected the usual negativism and were ready to work for victory together with the authorities. Compared to 2021, pride in Ukraine has more than doubled (from 34 to 80 percent), and the feeling of shame for one's own country has decreased by 18 (!) times.

The results of the large-scale sociological study “Democracy, rights and freedoms of citizens and media consumption in the conditions of war” which was conducted in July 2022 by the Kyiv International Institute of Sociology show that citizens of Ukraine consider important to respect their rights and interests, at the same time giving preference to a strong state.

Sociologists of the “Democratic Initiatives” Foundation, as a result of the research of August 2022, claim: “Paradoxically, we have a request for a “strong hand” and for democracy at the same time. But the following is interesting: these are actually the same people, because 67% of those who believe that a few strong leaders can do more for the country than laws and discussions, at the same time are convinced that democracy is the most desirable type of government for Ukraine. Perhaps, these are the people who believe that democracy must defend itself and thus mobilize at a certain stage” [10].

Sociological studies show that, in light of the war, support for Ukraine's accession to the European Union and NATO became the highest in the history of polls: 86% – for Ukraine joining the EU, 76% – for joining NATO. The level of support for joining the EU and NATO increased by more than 20 percentage points, compared to the pre-war period.

MANAGEMENT OF TERRITORIES UNDER MARTIAL LAW

The importance of maximum preservation of the democracy potential during martial law is realized by Ukrainian society, which is especially noticeable from the reaction to the situation of public institutions' representatives. The activation of the public is clearly manifested in the growing role of local self-government, which united for the victory of Ukraine, became the foundation of territorial defence, the basis of organizational measures to ensure

the livelihood of communities in difficult conditions, showing its effectiveness. The activities of local self-government bodies were adjusted because of the legal regime of martial law. But, in addition to limitations in the realization of certain functions, local self-government also received additional opportunities for the effective realization of self-governing and delegated powers.

The Law of Ukraine “On the Legal Regime of Martial Law” which has been amended regularly (9 times as of 08/31/22 – only in 2022) became the main document regulating the peculiarities of the legal basis of the public bodies’ activities in wartime. These amendments strengthened the capacity of local self-government bodies, in particular, they allowed to make decisions necessary to ensure the livelihood of communities quickly; changed the conditions of activity of the military administrations; simplified the procedure for adoption of legal acts by local authorities; provided the heads of cities’, settlements’ and villages’ councils with individual decision-making powers on a wide range of issues.

In order to implement the Law of Ukraine “On the Legal Regime of Martial Law” to exercise leadership in the field of defence, public safety and order, Presidential Decree of February 24, 2022 established temporary state bodies – military administrations, which exercised their powers during the period of martial law and 30 days after its termination or cancellation.

The military administration of a settlement is headed by a chief, who is appointed and dismissed by the President of Ukraine on the proposal of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine or the relevant regional state administration. The relevant village, town, or city chief may be appointed as the head of the military administration. With this law, the legislator identified a special (simplified) method of replacement civil service positions in military administrations – by appointing a certain category of persons. Article 10 of the Law should also be mentioned, which refers to the inadmissibility of termination of the powers of state authorities and other state bodies under martial law.

PUBLIC SERVICE DURING ARMED AGGRESSION

During the war, the requirements for civil service and service in local self-government bodies increased. The main changes

were aimed at urgently ensuring their mobility and functionality, while the requirements for the prevention of corruption had to be abandoned. Significant changes in the organization of the public service were foreseen earlier. Nataliya Alyushina, head of the National Agency for Civil Service Affairs (NACSA), notes: “On the eve of the war, many civil servants studied at courses and training on how to act in the event of an air alert, how to organize logistics and carry out evacuation. Of course, we did not imagine that Russia would start such a brutal war, but the situation was alarming. Therefore, they prepared for possible risks: informational materials, memos were issued, so that public servants knew how to act in critical situations. The experience of the pandemic came in handy because civil servants, like most businesses, learned to work remotely” [11].

NACSA clarifies the work algorithms for state bodies at the central and local levels. Most civil servants and local self-government officials try to organize work as soon as possible, regardless of their location. This is evidenced by the effective functioning of the authorities, the efficiency of the infrastructure, the timely payment of salaries and pensions, the provision of a wide range of state and municipal services, etc.

The issue of the stay and work of civil servants in the temporarily occupied territories is extremely complex. NACSA has published recommendations on the actions of administrators of the civil service, personnel management services and other civil servants in the event of the capture of a settlement or a state body or in the situation when such a threat exists. It is about the organization of logistics, communications with the centre with a step-by-step action plan.

Among the Ukrainians who were forced to leave their homes and workplaces (to join the army, territorial defence forces, to evacuate with their families) there are many civil servants. Therefore, both military threats and the personnel situation affect the solution to the issues of establishing an effective management system and providing citizens with services. Understanding the problem and aiming to speed up management decision-making in wartime and to simplify the personnel selection procedure, on March 24 the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Law

of Ukraine “On Amendments to the Laws of Ukraine “On Central Bodies of Executive Power” and “On the Legal Regime of Martial Law” on ensuring state governance under martial law conditions”.

The changes are as follows: 1) cancellation of competitive selection for civil servants during martial law; 2) simplification of the list of documents for appointment to a position; 3) cancellation of a special inspection; 4) cancellation of the mandatory requirement for the candidate to submit a declaration provided for by the Law of Ukraine “On Prevention of Corruption”.

NACSA has created a section on its website with the information related to the work of local self-government bodies under martial law, which is duplicated on the “Decentralization” website. Among others, it is worth highlighting recommendations on current issues of labour relations, remuneration, internal communications, drafting of personnel documents, support of team spirit, etc. [12]. A wide selection of useful information for public servants is regularly updated on the website of the Centre for the Adaptation of the Civil Service to the Standards of the European Union. Official government channels are recommended for obtaining information.

FREE LEGAL ASSISTANCE TO THE CITIZENS

It is also necessary to note the significant attention of the state to the provision of legal assistance to citizens. The national legislation guarantees the possibility of a citizen of Ukraine, a foreigner, a stateless person, including a refugee or a person in need of additional protection, to receive free primary legal assistance in full, as well as the possibility of a certain category of persons to receive free secondary legal assistance in certain cases. The Law of Ukraine “On Free Legal Aid” (2011) defines the content of the right to free legal aid, the procedure for exercising this right, the grounds and procedure for providing free legal aid, state guarantees regarding the provision of free legal aid. Such aid is provided in full or in part at the expense of government funds or local budgets and other sources. During the war, the Law was amended to expand the list of persons entitled to free secondary legal assistance. According to the information of the Coordination Centre, published on the official website of the Ministry of Justice

of Ukraine, due to Russia's military aggression against Ukraine, the number of requests for free legal aid has increased. In order to strengthen the legal capacity and legal capabilities of citizens, the Coordination Centre has created a reference and information platform for legal consultations "WikiLegalAid".

GROWING ROLE OF CIVIL SOCIETY

The growing role of civil society is a significant factor in the transformation of Ukraine's public administration during the wartime. It is manifested in the willingness of the Ukrainians to help each other, the growth of volunteerism, etc. In our opinion, in the conditions of war, the convergence of civil society with the state occurs as a result of unity to achieve a single goal – victory. It is no coincidence that part of the seven principles of the reconstruction of Ukraine, determined at the International Conference on the Reconstruction of Ukraine in Lugano in July 2022, concerns the role of civil society in the further development of the country.

CONCLUSION

The conducted analysis allows us to conclude that the readiness of the Ukrainian authorities and society to function in times of aggression was determined by the results of purposeful work during the long period of 2014-2022. During this time, Ukraine concluded the Association Agreement with the European Union, adopted a number of necessary legal acts, and carried out certain reforms. Effective reforms of the gas sector, banking system, public procurement, business environment, patrol police and decentralization were of significant importance for the country's development, as they allowed creating the prerequisites for the European development of the country. The fight against corruption, reform of the judicial system, land reform, privatization and reform of state-owned enterprises, as well as the reform of the civil service were recognized as slow and not efficient enough. These directions of reforms were justifiably criticized both within the country and by Ukraine's western partners.

Under the conditions of martial law, the expected centralization of power in the hands of the President of Ukraine and the National Security and Defense Council of Ukraine took place. The creation

of military administrations made it possible to quickly solve the problems that arose during this period. At the same time, the role of the civil society, which influences the authorities intensifying their efforts to resist, has increased. The Ukrainian authorities are aware of the great importance of dialogue with society and the necessity of involving civil society institutions and citizens in countering the enemy. It is worth noting that the normative documents stipulate that the introduced restrictions on the rights and freedoms of citizens and the simplification of the functioning of the state apparatus will be valid only during the period of martial law. At the same time, the work on deepening Ukraine's European and Euro-Atlantic perspectives continues.

The issue of evaluating the activities of Ukrainian authorities is essential. According to the President of Ukraine, the assessment of the government's activity is very simple: "It has a task: to feed the military and give them high wages - one, the heating season - two, despite the fact that everything was blown up for us - gasoline and coal, gas. People should have all these energy sources - three. For all the risks, the price for them cannot increase many times by explaining all this with the war - it will not work, because it will be very difficult for people - four, salaries of our teachers, doctors and pensions - five" [13]. Of course, the main result should be the victory and the return of all occupied territories by Ukraine.

LITERATURE

1. Ukraine fights for values of freedom and democracy, therefore counts on support of civilized world – President (2022). President of Ukraine Volodymyr Zelensky Official website. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/en/news/ukrayina-vouyue-za-cinnosti-svobodi-j-demokratiyi-tomu-rozra-73273>
2. Курт Волкер: Перемога України як суверенної демократії вже гарантована (2022). GLAVCOM. Retrieved from <https://glavcom.ua/digest/kurt-volker-peremoga-ukrajini-yaksuverennoji-demokratiji-vzhe-garantovana-859519.html>
3. The Constitution of Ukraine (1996). Verkhovna Rada of Ukraine website. Legislation of Ukraine. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80?lang=en#Text>
4. Лахижа, М.І. (2020). Диджиталізація в Україні: поняття, проблеми, перспективи та завдання публічного управління. Scientific Bulletin: State Administration, 2(4). DOI: [https://doi.org/10.32689/2618-0065-2020-2\(4\)-202-213](https://doi.org/10.32689/2618-0065-2020-2(4)-202-213)
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України». Decree of the President of Ukraine dated May 26, 2015. President of Ukraine Volodymyr Zelensky Official website. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070>.
6. Про правовий режим воєнного стану. Law of Ukraine dated May 12, 2015 No. 389-VIII. Verkhovna Rada of Ukraine website. Legislation of Ukraine. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19?lang=uk#Text>.
7. Про основи національного спротиву. Law of Ukraine dated July 16, 2021 No. 1702-IX. Verkhovna Rada of Ukraine website. Legislation of Ukraine. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>.
8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану». Decree of the President of Ukraine dated March 19, 2022. President of

- Ukraine Volodymyr Zelenskyy Official website. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/1522022-41761>.
9. Найкраще почуваються чоловіки, які захищають Україну зі зброєю в руках (2022). Svit. Retrieved from <https://svit.kpi.ua/>.
 10. В Україні однаковий запит і на «сильну руку», і на демократію (2022). Ukrinform. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3555784-v-ukraini-odnakovij-zapit-i-na-silnu-ruku-i-na-demokratiu.html>
 11. Ми готуємо кадровий резерв, зокрема, і з числа лідерів, народжених війною. Наталія Алюшина, голова Нацагентства з питань держслужби (2022). Ukrinform. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3458165-natalia-alusina-golova-nacagentstva-z-pitan-derzsluzbi.html>
 12. Служба в органах місцевого самоврядування в умовах війни: добірка корисної інформації від НАДС. Decentralization. Retrieved from <https://decentralization.gov.ua/en/news/15255>
 13. Оцінка роботи уряду залежатиме від вирішення питань із заробітної плати в армії та проходження опалювального сезону (2022). Interfax-Ukraine. Retrieved from <https://interfax.com.ua/news/general/854040.html>

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Professor, Doctor of Public Administration Mykola Lakhyzha is a professor of the Department of Public Administration and Public Service of the Academy of Labour, Social Relations and Tourism (Kyiv, Ukraine). He has scientific works in the fields of: public administration, modernization of public administration in post-communist countries, European integration, public service ethics, e-democracy and e-governance, and others. Professor Lakhyzha has considerable experience of working in state executive bodies and in the system of free legal aid, and is an expert on issues of administrative and territorial reform and civil service reform. As a member of specialized councils for the defence of theses, he took an active part in the training of specialists in the field of science “Public Administration”.

Professor, Doctor of Economics Svitlana Yehorycheva is a professor of the Department of Finance, Banking and Taxation of the National University “Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic” (Poltava, Ukraine). Her scientific publications cover the development and stability of the financial system, financial security at various levels of the economy, implementation of financial decentralization, functioning of the anti-money laundering and terrorist financing system. She is the author of several textbooks, as well as a number of monographs, including “Modern mechanism of regional banking system functioning”, “Public-private partnership in post-communist countries”, “Financial stability of banks in dynamic macroeconomic environment”. Professor Yehorycheva has significant experience in banking and teaching at higher education institutions.

КОНЦЕПТУАЛНА ИНТЕГРАТИВНА РАМКА НА ТЕХНОЛОГИЧНИТЕ И РАБОТНИТЕ ПРОЦЕСИ ВЪВ ВИРТУАЛЕН КОНТЕКСТ

проф. г-р **Кристиян Хагжиев**
Нов Български Университет

Анотация: В студията обект на изследване от структурна, управленска и процесна гледна точка са два основни елемента на **организационната инфраструктура**, свързани с проектирането и функционирането на ефективни виртуални екипи – **технологичните и работните процеси**. Те са фундаментални фактори, които осигуряват не само изпълнението на дейностите – физически, технически, културни социални и функционални, но и функционирането на адекватни ресурси – човешки, финансови, материални и информационни. Във виртуален контекст структурата на работните процеси до голяма степен зависи от технологичната структура, тъй като се базира на системи, които моделират, контролират и управляват дейността чрез дистанционни форми и специализиран софтуер. Анализират се три измерения на работните процеси: софтуерни инструменти, системи, които определят техническата архитектура и организацията на бизнес процесите. Фокусът се поставя върху приложението и ролята на технологиите в работните процеси на виртуалните екипи, които са с по-висока сложност на управление и изискват гъвкавост и координация поради географските и времеви ограничения, дисциплината, ценностите и културните различия.

Ключови думи: виртуален екип, организационна инфраструктура, елементи на организационния дизайн, технологична и работна структура, виртуална динамика, управление на изпълнението.

A CONCEPTUAL INTEGRATIVE FRAMEWORK OF TECHNOLOGICAL AND WORK PROCESSES IN A VIRTUAL CONTEXT

Prof. Dr. Kristian Hadzhiev
New Bulgarian University

Abstract: In the article, the object of research from a structural, managerial and process point of view are two main elements of the organizational infrastructure related to the design and functioning of effective virtual teams – technological and work processes. They are fundamental factors that ensure not only the performance of activities – physical, technical, cultural, social and functional, but also the functioning of adequate resources – human, financial, material and informational. In a virtual context, the structure of work processes largely depends on the technological structure, as it is based on systems that model, control and manage the activity through remote forms and specialized software. Three dimensions of work processes are analyzed: software tools, systems that define the technical architecture and organization of business processes. The focus is on the application and roles of technology in the work processes of virtual teams, which are of higher management complexity and require flexibility and coordination due to geographical and time constraints, discipline, values and cultural differences.

Keywords: virtual team, organizational infrastructure, organizational design elements, technological and work structure, virtual dynamics, performance management.

Технологичните и работните процеси във виртуална екипна среда са основен фактор в развитието на социално-емоционалните и управленските процеси. Ефективността на виртуалните екипи е директно свързана с технологичните процеси, чрез които се проектира екипна структура с фокус върху резултата, а не върху перфектността на извършваните дейности. Технологичният набор от инструменти позволява ефективни връзки между процесите и създава възможности за изпълнение на операциите във виртуална екипна среда. Процесите организират технологиите по начина, по който дейностите трябва да се изпълняват. В студията хардуерът, инсталирането или програмирането не са обект на изследване. Непосредствените резултати от дейността са директно свързани с проектирането на адекватни системи за изпълнение на мисията и целите на виртуалните екипи, съгласно инфраструктурата, в която функционират, тъй като те са изправени пред голямо разнообразие от различни типове инструменти. Лидерите на виртуални екипи трябва да преодоляват предизвикателства, пряко свързани с технологиите, на индивидуално, екипно или инфраструктурно ниво. Това налага интегрирането на съвременни технологии за развиване на ефективни работни процеси, които гарантират високо ниво на взаимодействие, участие и експертиза. Работните и технологичните процеси са взаимозависими, което създава реални предпоставки за разработването на адекватни системи. Работните процеси детерминират структурните характеристики на изпълняваните дейности във виртуалните екипи. Те включват усилията, процедурите, таланта, компетенциите (знания, умения и способности) и ресурсите. Степента на **интегрираност** на тези фактори се определя в зависимост от нивото на детайлност на системата, което директно въздейства върху екипната ефективност.

1. ТЕХНОЛОГИЧНИ ПРОЦЕСИ ВЪВ ВИРТУАЛНА СРЕДА

Технологиите са инструмента, чрез който виртуалните екипи интегрират всички познати начини и средства за обмен на информация, както и различни видове услуги и приложения, за да се възползват напълно от техните функции. Те стимулират личните взаимодействия във виртуален контекст като комбинират характеристики на информационните и комуникационни технологии и координират работните процеси.

Във виртуална екипна среда се идентифицират две основни категории технологии: системи за вземане на решения и системи за стимулиране на груповите процеси. Системите за вземане на решения са проектирани да обслужват интересите на цялата организация, докато груповите системи включват редица технологии, които координират екипните дейности и процеси чрез организационна комуникация. И двете системи въздействат директно върху ефективността и непосредствените резултати от дейността на виртуалните екипи.

Технологиите игнорират негативните ефекти и ограничения във виртуален контекст, като създават адекватни възможности за комуникация, адаптация и регулиране на честотата на взаимодействията. Изводът, който се налага, е, че виртуалните технологии имат съществен принос към информационната осигуреност (наличие на качествена по обем и съдържание информация), споделянето на знания, комуникацията и сътрудничеството в рамките на виртуалните екипи.

Използването на адекватни технологии гарантира на организациите и лидерите на виртуални екипи високи нива на ефективност и удовлетвореност чрез балансиран социално-емоционални, управленски и работни процеси.

Това налага мениджмънтът да инвестира сериозни финансови ресурси в разработването и внедряването на нови е-технологии, инструменти и системи, въпреки че стойността на базовите средства (хардуер) драстично намалява.

Martins и Schilpzand (2011) идентифицират основните фактори, които въздействат върху избора на технологии във виртуална екипна среда.[1]

Структурата на виртуалния екип и модела на интегриране в организационните граници са базисни индикатори, тъй като те определят сложността на дейностите и времевата рамка в процеса на изпълнение, географската разпръснатост, културното разнообразие и нивата на компетентност (знания и умения) на членовете на екипа. Така например, малките и средни предприятия (МСП) се характеризират с по-ограничена технологична инфраструктура, което намалява достъпа им до глобални мрежи. Това е естествена бариера в работния процес, но усилията за сътрудничество могат да се стимулират чрез използването на второ поколение уеб-базиран услуги (Web 2.0) социални мрежи, уикита и инструменти за комуникация.

В зависимост от контекста на виртуалния екип, Massey и Montoya-Weiss (2006) идентифицират монофазна и полифазна структура на комуникационния процес.[2] При първия вариант потребителите използват един медиен канал, докато при многофазната структура едновременно са интегрирани широк диапазон от информационни средства.

В избора и разпространението във виртуална среда предпоставките за изграждането на екипа имат много важна роля. Така например, ако виртуалният екип е създаден поради сливане на различни организации, всяка структурна единица функционира с несъвместими собствени системи. Това в известна степен обяснява съществуването на множество информационни технологии за сътрудничество в реалната практика на един екип, както и сложността при управлението на технологичните процеси. Изводът, който се налага, е, че оценката на профила на виртуалния екип влияе върху взетите решения, свързани с избора на технологии.

Организационната инфраструктура и стратегия са двете основни фактора, които въздействат върху технологичната архитектура. Инфраструктурата е инструмент за екипна ефективност и тя трябва да гарантира необходимите нива на сигурност в рамките на определения бюджет, както и наличието на съвместимост на различните типове технологии. Организационното решение е в непосредствена зависимост и от стратегията по отноше-

ние на виртуалността. В случаите, когато тя е приоритет за организацията, мениджмънтът осигурява по-високи инвестиции за поддържащи технологии, които компенсират предизвикателствата във виртуален контекст.

Основно технологичните иновации са ориентирани към инструментите за сътрудничество и комуникация, които предлагат решения за насърчаване на съвместната екипна дейност. Информационните технологии създават възможност за балансиране на работните процеси, като стимулират взаимодействията на членовете на виртуалните екипи. Gaan (2012) идентифицира връзката, която съществува между инструментите за сътрудничество, демографското разнообразие, доверието и ефективността на екипа.[3] Инструментите за сътрудничество представляват групвер (groupware) или съвместна работа, подпомагана от компютър, който обединява връзките между технология, процеси и хора в един организъм, което им позволява да работят в синхрон за постигане на целите.

Групуерът е софтуер, който интегрира обмена на информация и стимулира сътрудничество, основно чрез групови дискусии и съставяне на графици. Във виртуална среда се използват LotusNote, MicrosoftExchange, Netscape Communicator, Habanero и Novell Groupwise.

Съвместната работа се обуславя от това, че един процес и всички връзки в него следват определена йерархична структура, в която членовете на екипа имат предварително дефинирани права и роли. Те използват конкретен инструмент (софтуер) в процеса на работа и следват определена последователност. Резултатът е интегрирана на едно място информация (или произведен междинен продукт), до която всеки субект, в зависимост от правата си, има онлайн или офлайн достъп през десктоп клиент или уеб браузър.

В зависимост от времето измерение инструментите на групвера са синхронни или асинхронни. Те се класифицират и според местоположението на членовете на екипа: локализиращи на едно място и разпръснати. Въпреки че се използва и от традиционните екипи, **групуерът** е основно

средство и концептуална поддържаща технология за съвместна работа във виртуална среда. Основната причина е, че предоставя на участниците структурна база данни и детайлизира виртуалните работни процеси.

Групуерът е термин, който интегрира до 12 различни технологии, някои от които се прилагат в организационната практика повече от 20 години. Той се използва в бизнес обществото за идентифициране на основната идея за компютърно ориентирани приложения, които подпомагат екипната дейност. В него се включват технологии като компютърни мрежи, електронна поща, структура на задачите, управление на проектите, групови конференции и вземане на решения. Неделима част от проектирането на групуера е неговото качество да улеснява комуникацията и обработката на информацията в екип, като участниците могат да се намират в различни географски точки или да работят в различно време.

Изводът, който се налага, е, че групуер системите са инструмент за динамично взаимодействие между членовете на виртуалните екипи в процеса на обработка и разпределение на информацията. Намаляването на администрацията е груз непосредствен резултат, който води до по-високи нива на продуктивност. Основните предимства на групуера обобщено са: свободен обмен на информация (комуникация), увеличаване на ефективността и гъвкавостта на организацията (координация), използване синергията на екипите, споделяне съдържанието на информацията (сътрудничество).

Различните инструменти (уеб конференции, трансфер на файлове, криптиране на данни, дистанционни методи на управление), приложени към заинтересованите страни, създават нова технологична ера, като интегрират информационните и комуникационните системи. Това на практика променя взаимоотношенията между организацията и заинтересованите групи (служители, потребители и акционери). Конкретен израз са интелигентните бизнес приложения за управление на ресурсите (ERM), B2B-системите, инструментите за управление на знанията и системите за

управление на отношенията с потребителите (CRM). Всички те имат добавена стойност към организационната и екипна ефективност и са непосредствен резултат от технологичното развитие.

Web 2.0 технологиите създават възможност за високоскоростна комуникация и за възникването на генеративни процеси на учене, които трансформират индивидуалния принос в екипен. Те са инкубатори на нови идеи и начини на взаимодействие. Екипните знания се увеличават, като се създават условия за групова и емоционална интелигентност в онлайн среда.

Това е един от начините малките организации да получат директен достъп до масови инструменти за сътрудничество, чрез които да взаимодействат интензивно с основните заинтересовани страни (партньори, потребители и доставчици). Съществен недостатък на Web 2.0 инструментите обаче е сигурността и конфиденциалността на информацията. Това е и причината, поради която корпорациите инвестират финансови средства в разработването на собствени вътрешни системи и приложения.

Новите технологии трансформират виртуалността във „физическа реалност“, като въвеждат триизмерна среда за съвместна работа. На базата на 3D-технологиите виртуалната среда предлага богата гама от комуникационни и интерактивни инструменти в рамките на споделяно пространство, които стимулират информационния обмен и учене. Потребителите могат да общуват чрез безплатен гласов и текстови чат.

Нови нива на сътрудничество възникват при моделиране на процеса на взаимодействие чрез анимирани приложения и 3D-визуализация. Виртуалните системи се контролират от операционен софтуер и се развиват дистанционно.

Организациите използват тези платформи за интегриране на нови участници от различни географски региони за обучение на членовете на екипа, за разработване на иновативни продукти, както и за виртуални конференции и споделяне на идеи. Приложението на тези инструменти намалява времето и разходите и са икономически ефектив-

ни. Средата на виртуалния свят симулира чувство за присъствие, психологическо и поведенческо участие (умствена енергия, използвана от потребителя и възприятие за него-вия принос).

Някои бизнес дейности, като създаването на иновативни проодукти, вземането на решения или сесиите за обучение се адаптират перфектно в този контекст. Въпреки това са необходими допълнителни проучвания за възможностите и предимствата, предоставяни от 3D технологиите в работния процес на виртуалните екипи.

Въвеждането на нови технологии (например манипулиране на обекти в 3D пространство) изисква многопосочни и когнитивни усилия от страна на потребителите.

Индивидуалната удовлетвореност е възможно да не се увеличава съгласно очакванията. Това налага организациите да създадат условия за постигане на максимално възприемане чрез обучение и идентифициране предимствата на тези технологични платформи по отношение на работните процеси. Във виртуална среда съществуват три основни възможни профила в типологията на потребителите – „виртуален скептик“, „виртуален ентузиаст“ (мотивирано възприема трансакциите) и „виртуален реалист“. Програмите за обучение трябва да се адаптират към спецификата на конкретната група.

Екипните процеси се управляват от интернет-базираните технологии за съвместна работа. Виртуалността предполага възможност за технологично разнообразие в рамките на групата или организацията. Това налага необходимостта от стандартизация на системите и софтуерните приложения. Членовете на виртуални екипи трябва да получат идентични базови технологии и синхронизирани системи.

При избора на инструменти за сътрудничество и в процеса на обучение, управлението трябва да се съобразява с някои основни фактори, като възрастови и полови различия, професионална ангажираност, социални и когнитивни ограничения. Факт е обаче, че разнообразието в технологичните решения имат свойството да мотивират лиде-

рите и членовете на виртуални екипи да развиват умения, свързани с адаптирането на информационните и комуникационни технологии.

Едно от основните технологични предизвикателства във виртуална среда е липсата на реални и визуални сигнали. Това изисква системите да се развиват непрекъснато, като предлагат решения, които създават усещане за присъствие. Факт е, че технологичната несъвместимост намалява ефективността на виртуалния екип. Въпреки това обаче, групир системите сами по себе си не генерират високи резултати, ако не са въградени в социално-емоционалните и управленските процеси.

Това налага ИТ специалистите да се съобразяват със средата на виртуалния екип, като идентифицират методите на взаимодействие с потребителите и практиките в работния процес, за да проектират адекватни системи и приложения. В синтезиран вид успешното прилагане на групера във виртуална екипна среда зависи от няколко фактора: от една страна, това са технологията и инфраструктурата, но от друга, са организационната култура, икономическата стойност на решението и политиката на ръководството. Всеки един от тези елементи въздейства върху проекта за внедряване на групир. **Комбинацията** от детайлна и обективна оценка на екипните потребности, адаптирани технологии, развита ИТ инфраструктура, адекватна икономическа структура, както и организационния и културен модел и нагласи са фундаментални за приложимостта и жизнеспособността на концепцията.

Внедряването на технологии във виртуална екипна среда, както и иницираните модификации в организационната структура изискват адаптирано обучение на заинтересованите страни. Основна цел е възприемането на новите системни приложения и ангажирането на членовете на екипа да използват, споделят, актуализират и поддържат информацията, необходима за изпълнение на дейностите в работния процес. Онлайн курсовете са типичен инструмент за обучение във виртуална среда (е-обучение) при внедряване на нови технологии.

Адаптираното виртуално обучение развива способностите за влияние от разстояние, създава и поддържа виртуалните взаимоотношения, както и уменията за независима работа и ефективно управление на комуникациите в онлайн среда. Непрекъснатите промени и системни актуализации предизвикват беспокойство и стрес в сферата на потребителите. Липсата на доверие намалява възможностите за внедряване на технологиите.

Това е особено характерно при използването на разнообразни информационни и комуникационни технологии, които изискват стандартизация с цел адекватното им възприемане от страна на членовете на виртуалните екипи. Непосредственият резултат е ефективно използване на инструментите при изпълнение на рутинните процеси и задачи.

Технологичната стандартизация изисква съгласуване с наличните практики за съвместна работа, тъй като това въздейства на мотивацията и ефективността на екипа. Конкретният инструментариум трябва да съответства и на методите за осигуряване и управление на качеството.

Адаптираното обучение във виртуален контекст предполага придобиването на допълнителни умения, свързани с дистанционното решаване на проблеми и вземане на решения в условията на многокултурна среда. Това налага оценка на входните елементи и по-конкретно на екипния профил, състав и броя на участниците в него. Размерът на екипа влияе върху избора на технологии: при по-големите екипни структури фокусът е върху асинхронните дейности, докато при по-малките върху сътрудничеството.

Внедряването на технологиите във виртуалните граници е в непосредствена зависимост от културните различия и социалните специфики. Социалният контекст идентифицира нивото на „социална виртуалност“. Това е способността на членовете на екипа да възприемат и адаптират технологии към социалните и комуникационните си потребности. Ferris и Minielli (2004) въвеждат термина „социален свят“, който дефинират като „колективна единица, която изпълнява групови работни дейности в рамките на организация“.[4]

Интеграционните технологии за сътрудничество подгържат комуникациите в реално време, контрола и координацията във виртуална среда. Те са предмет на допълнително развитие и изследване. Необходимо е техническо и правно регулиране, особено по отношение на някои инструменти за системна съвместимост.

Непосредствените резултати от дейността на виртуалните екипи са свързани с технологичните процеси.

Ролята на лидерите при внедряване на нови информационни и комуникационни технологии е фундаментална, тъй като те създават адекватна среда на подкрепа чрез социално-технически подходи, които отчитат човешките, контекстните и техническите фактори. Това стимулира интеграцията и въвличането на участниците във виртуалните екипни дейности. Е-лидерите трябва да идентифицират нивото на технологично знание, което е реална предпоставка за адаптиране на технологиите в разпределената проектна работа.

Изборът на технологии се базира на четири основни критерия: достъпност, социална дистанция между членовете на екипа, споделяне на идеи и ниво на информираност на участниците. Лидерският стил е основен фактор в процеса на внедряване и адаптиране на информационните и комуникационни технологии в екипна среда. Коучингът и подкрепящото поведение насърчават доверието и сътрудничеството, докато директивният стил е по-ефективен за постигане на екипни резултати, а не в процеса на технологична адаптация.

Изводът, който се налага, е, че ефективните лидери на базата на детайлен анализ и оценка на специфичните екипни характеристики, входящи елементи, изискванията на задачите, процесите и целите използват най-адекватните за конкретния контекст групови системи. При всички случаи обаче, технологиите не могат да компенсират лидерските умения.

2. РАБОТНИ ПРОЦЕСИ ВЪВ ВИРТУАЛНА СРЕДА

Работните процеси са насочени към осигуряване изпълнението на дейностите на виртуалните екипи и разпреде-

лянето на необходимите човешки, финансови, материални и информационни ресурси, като се отчитат спецификите на организационната структура и характеристиките на средата. Глобализацията фундаментално променя структурата на работните процеси, като създава условия за минимално физическо присъствие на членовете на екипа. Дистанционното управление и контрол на работните процеси се реализират чрез симулации и цифрово представяне. Те правят виртуалността по-достъпна и близка до физическите процеси, като транслират задачите чрез групово-системите.

Виртуалните работни процеси изискват адекватна информация. На тази база се разпределят ролята и отговорностите между членовете на екипа, идентифицират се очакваните резултати, графикът за изпълнение на дейностите и приоритетите на конкретните задачи. Визуализацията на екипните цели увеличава нивата на ангажираност на участниците.

Критичен фактор в екипното представяне е изясняването на работните процеси и стратегии. Дистанционният контрол и оценката на екипните резултати изискват голям обем цифрова информация. Във виртуален контекст управленските процеси придобиват различни измерения и форми, като основният фокус е върху контролните механизми от дистанция, които са насочени към входните елементи, резултатите и поведението на членовете на екипа. Изводът, който се налага, е, че управленските и работните процеси във виртуална среда се осигуряват от информационните системи. Това налага преоценка на редица смятани за безспорни организационни схеми и генериране на нови решения.

2.1. СИСТЕМИ ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА РАБОТНИТЕ ПРОЦЕСИ

Структурата на работните пакети (WBS) е модел за йерархично декомпозиране на екипните дейности и групиране на задачите в управленски работни единици. През призмата на мениджмънта фокусът се поставя върху усъвършенстване на операциите, увеличаване на удовлетвореността на потребителите, разработването на нови продукти и услуги на ниска цена.

Във виртуална екипна среда се използват формални методи, които изследват структурните свойства на процесите, които могат да бъдат абстрактно визуализирани. Така представени изградените модели могат да бъдат оптимизирани чрез гъвкави софтуерни системи. Интеграцията на съществуващите информационни и комуникационни технологии е необходимо условие за реализацията на работните процеси в хетерогенна виртуална среда.

Изводът, който се налага, е, че работният процес е набор от логически свързани дейности и задачи, които се изпълняват координирано в конкретен организационен и технически контекст. Целта е постигането на дефиниран бизнес резултат. Управлението на работните процеси включва концепции, методи и техники за конфигуриране, администриране и анализ на работните елементи.

Технологиите и цифровизацията променят **стандартните роли и отговорности** на мениджмънта в работните процеси. Членовете на виртуални екипи са ангажирани с вземането на решения, които традиционно са в компетенциите на ръководителите. Освен това е възможно да развият недоверие в цифровото представяне на работните процеси. Тази еволюция предполага интегрирането на ключови елементи като нови компетенции за управление на промените в работното проектиране с компютърно-базираните технологии, които да минимизират риска от когнитивно-трансакционния стрес.

Системите за управление автоматизират работните процеси напълно или частично, като идентифицират набора от логически свързани задачи, стъпки, необходима информация, инструменти и ресурси, които участват в бизнес процеса. Непосредственият резултат е организация на работния поток и осигуряване изпълнението на екипните дейности.

Системите се използват за събиране на данни и информация, свързани с технологията на работния процес, например за синхронизиране на различните стъпки при управление на дейностите, изпълнение на автоматични административни и производствени задачи и за предоставяне на адекватна обратна връзка на потребителите (управление на работния поток).

Системите детерминират вътрешноорганизационните работни процеси и взаимодействията с ключовите външни групи чрез категоризация (йерархично структуриране на работните елементи), формални процедури (бизнес правила) и автоматизация на бизнес процесите.[5,6,7,8] Така виртуалните екипи могат да споделят общи цели, методи и практики на базата на един модел, който интегрира комуникациите в работните процеси като координира разпръснатите дейности. По този начин се проектират основите на съвместната работа във виртуален екипен контекст.

Съществуват два вида различни системи в работния процес: оперативни (или производствени) и ситуационни, основани на модела на сътрудничество, при който членовете на виртуалния екип участват в процеса на вземане на решения. Съвместните работни процеси позволяват дейностите да се извършват паралелно, както и да се идентифицират междинните резултати. Различните стъпки от процеса на изпълнение на дейностите могат да се координират от съответните членове или лидери на екипа чрез различни параметри.

Ситуационният работен процес е динамичен. Zhuge (2003) класифицира сътрудничеството между членовете във виртуалния екип на три нива: работно взаимодействие, споделяне на информация и когнитивно.[9] На ниво работно сътрудничество членовете на виртуалния екип изпълняват задачите съгласно планираното от работната система. На второ ниво участниците комуникират, като споделят информация съгласно предварително дефинирания модел. На нивото когнитивно сътрудничество членовете на виртуалните екипи демонстрират способност да мислят креативно и да анализират своя минал опит, като го използват за реализиране на нови решения по динамичен начин. Те също така развиват умения да се учат един от друг.

2.2. СТРУКТУРА НА РАБОТНИЯ ПРОЦЕС

Структурата на работния процес е свързана с алгоритъма на взаимодействие при изпълнение на дейностите и задачите в организационния контекст. Сътрудничеството

предполага мениджърите на виртуални екипи да организират и комуникират ефективно по отношение на работните процеси, за да постигнат високи нива на ангажираност. На тази база се създават силни работни взаимоотношения и доверие както между членовете на екипа, така и в процесите.

Сътрудничеството е основен фактор, който детерминира гъвкавостта и ефективността на работните процеси. Непосредствен резултат са разширените функции и роли на членовете на екипа при изпълнение на дейностите. Визуализацията на работните процеси чрез различни инструменти и системи осигурява необходимата информация за състоянието на всички дейности от структурата на работните пакети. Това създава условия за оптимизация на времето и разходите за постигане на целите.

Формализацията и процедурите определят правила за начина, по който функционира сътрудничеството. Тъй като системата генерира и разпределя голямо количество информация и данни, за целите на управлението и контрола се прилагат нива на достъп за вътрешни субекти, администратори и външни групи. Този контрол възниква на системно и групово ниво. Достъпът до тази информация е особено необходим за управлението на виртуалните екипи от дистанция и формулирането на адекватни параметри. Мениджмънтът трябва да намери правилния баланс между развити комуникационни мрежи и изискванията по отношение на контрола върху информацията. Изводът, който се налага, е, че ефективната комуникация е ключов фактор във функционирането на работните процеси.

Моделът на сътрудничество в работните процеси се основава на организационната структура, ролите и отговорностите на виртуалния екип. Фокусът се поставя върху взаимоотношенията между задачите и дейностите, работните процеси и членовете на екипа. Той идентифицира практики и правила за взаимодействие, както и процедури за управление на комуникациите и развитие на социалните отношения в рамките на екипа.

Важно предимство е да се визуализират в реално време дейностите на виртуалния екип. Гъвкавостта и спо-

способността за споделяне и обработване на информация са основни фактори за ефективната екипна работа. Това налага внедряването на съвременни и адаптирани устройства с адекватни възможности за услугите. Допълнително groupware системите игнорират проблемите, свързани с вземане на решения в организационните граници чрез адаптирана рамка за динамичен обмен на информация и следователно достъп до бази данни.

Във виртуална екипна среда липсват системни изследвания за въздействието на интензивните виртуални комуникации и мултитаскинга върху индивидуалната удовлетвореност. Естествена тенденция е, че по-високите нива на работна виртуалност водят до по-ниска удовлетвореност от дейността. Изводът, който се налага, е, че лидерите на екипи в зависимост от особеностите на контекста трябва адекватно да балансират в работния процес връзката между виртуалността, технологиите, изискванията на времевия натиск и индивидуалната удовлетвореност.

2.3. ИНТЕГРИРАНЕ НА ТЕХНОЛОГИИТЕ В РАБОТНИТЕ ПРОЦЕСИ

Технологиите включват портфейл от инструменти и приложения, а groupware системите основно са ориентирани към осигуряване процеса за вземане на решения в организациите. Технологиите позволяват на виртуалните екипи да изпълняват, координират и управляват работните дейности и задачи чрез системи за сътрудничество и комуникация. Те са в основата на ефективността и постигането на екипни резултати във виртуална среда, когато са интегрирани в работните процеси. Мултикултурните екипи са изправени пред разнообразие от технологии, които изискват адаптиране, стандартизиране и/или внедряване. В процеса на интеграция се налага специфично обучение, адекватни управленски процеси и адаптирана организационна архитектура. Това създава благоприятна среда и увереност в заинтересованите страни и блокира съпротивителните сили срещу използването на технологиите във виртуален контекст. Групуер системите трябва да се адаптират непре-

къснато към пазара и организационните изисквания по отношение на гъвкавост, бързина, надеждност и капацитет. За реализиране на политиките за намаляване на разходите технологичните разработки се възлагат чрез аутсорсинг, като по този начин се създават допълнителни ограничения в отношенията „доставчик – потребител“, които са свързани с виртуалността в глобален контекст.

Работните процеси са необходими за организиране и поддържане на виртуалната мрежа. Те са фундаментални за интегрирането на виртуалната екипна дейност в работната среда и нейните характеристики, особено когато са автоматизирани чрез системи, които намаляват густанцията. Крайната цел при проектирането на работните процеси е развитието на сътрудничество. То е основен компонент за екипна ефективност, който увеличава груповото взаимодействие при изпълнение на множество задачи като осигурява мониторинг и контрол на работния процес. Друг ключов фактор за постигане на високи нива на сътрудничество са ефикасните комуникации, които стимулират социалните взаимоотношения и намаляват стреса във виртуална екипна среда.

Интегрирането на технологиите в работните процеси трансформира виртуалността в реалност. Това създава нови възможности и предизвикателства за промени. Обучението на членовете на екипа е необходимо условие в процеса на адаптация и възприемане. То генерира нови компетенции (знания и умения), които стимулират социалните взаимоотношения. Проектирането на адекватни комуникационни системи и платформи за взаимодействие между членовете на виртуални екипи е ценна инвестиция и фактор за постигане на високи резултати.

Организациите се променят непрекъснато, за да се адаптират към динамиката на средата. Работните процеси и технологии са един от основните лостове, чрез които глобалните организации се диференцират. На базата на информационните и комуникационни технологии те установяват адекватни механизми за мониторинг и контрол на развитието в работния процес, като възлагат чрез аутсорсинг някои бизнес операции, които не са основни.

Работните процеси динамично се променят. Организационната еволюция обаче води до известна нестабилност и високи нива на стрес във виртуален контекст. Основните причини са свързани с трансформацията на традиционните дейности от рутинни към изпълнение на множество задачи (мултитаскинг), времеви ограничения, висока продуктивност и конкуренция. Интензивните технологии въздействат върху удовлетвореността и ефективността на членовете на виртуални екипи чрез различните системи за контрол.

Революционните промени в технологиите създават празнина между различните профили и генерират съпротивителни сили, независимо че увеличават гъвкавостта във функционирането на виртуалните екипи. Разликите в поколенията е една от основните причини за този вакуум. Очакванията в тази посока са свързани с поколението Y и неговите трансакционни способности да реагират адекватно на технологичните иновации в работните процеси. Основни инструменти в тази посока са е-лидерството, адаптираните стратегии и управленските процеси, които интегрират интелектуалния капитал и технологиите във виртуалната екипна дейност.

Изводът, който се налага, е, че технологичните и работните процеси са ключов фактор за постигането на екипна ефективност във виртуален контекст. Те поддържат нормалното функциониране на социално-емоционалните и управленските процеси. Технологиите включват инструменти и приложения за вземане на управленски решения. Работният процес консолидира съвместната виртуална екипна работа. В таблица 1. е представен въпросник за оценка на технологичните и работни процеси във виртуална екипна среда.

Таблица 1. Технологични и работни процеси

Основни действия	Резултати
<p>I. Технологични процеси – основни фактори и индикатори</p> <p>Системи за вземане на решения;</p> <p>Системи за екипни резултати;</p> <p>Тип на технологичната система;</p> <p>Анализ на условията за потребителите.</p>	<p>sdasd</p> <p>Процес за вземане на решения;</p> <p>Екипни дейности, процеси и координация (включително определяне на приоритети, мрежови графици за изпълнение на дейностите (критичен път), цели и др.);</p> <p>Ниво на конвергенция и степен на интеграция и стандартизация на различните компютърни технологии и медийни среди;</p> <p>Ниво на гъвкавост, време за реакция и сигурност на информацията;</p> <p>Интегрирани иновативни 3D технологии;</p> <p>Програми за обучения;</p> <p>Нагласи на ръководителите и лидерите на екипа към използване на съществуващите технологии;</p>

<p>II. Работни процеси</p> <p>Тип групур системи и свързани услуги;</p> <p>Анализ на системата за работния поток и идентифициране нивата на: Работно взаимодействие и сътрудничество (дейности по задачи); Информационно сътрудничество; Когнитивно сътрудничество;</p> <p>Матрица за разпределение на роли и отговорности във виртуалния екип;</p> <p>Анализ на процеса на контрол.</p>	<p>ERP система за планиране на ресурсите в организацията, CRM-управление на отношенията с потребителите и услуги с общи бази данни, екипно виртуално пространство (нефизическа реалност); Онлайн комуникационни канали и групи Web 2.0 – социални мрежи, уикита, форуми, инструменти за комуникации, уеб семинари и непрекъснатост;</p> <p>Имплементация и непрекъснатост на работния поток в целия процес; Автоматизация на работния процес; Доверие в системата;</p> <p>Възприемане на ролите и отговорностите, свързани с изпълнението на дейностите и задачите (приоритети, времеви график, цели);</p> <p>Организация на контрола (самоконтрол, йерархичен и др.), гъвкави контролни процедури, инфраструктурна осигуреност.</p>
--	---

ЛИТЕРАТУРА

1. Martins, L. L. and Schilpzand, M. C. (2011). Global virtual teams: Key developments, research gaps, and future directions. *Research in Personnel and Human Resources Management*, 30: 1-72
2. Massey, A. P. and Montoya-Weiss, M. M. (2006). Unraveling the temporal fabric of knowledge conversion: A model of media selection and use. *MIS Quarterly*, 99-114
3. Gaan, N. (2012). Collaborative tools and virtual team effectiveness: an inductively derived approach in India's software sector. *Decision*, 39(1): 5-27
4. Ferris, S. P. and Minielli, M. C. (2004). Technology and virtual teams. *Virtual and Collaborative Teams*, 193
5. Bafoutsou, G. and Mentzas, G. (2002). Review and functional classification of collaborative systems. *International Journal of Information Management*, 22(4): 281- 305
6. Zhuge, H. (2003). Workflow and agent-based cognitive flow management for distributed team cooperation. *Information & Management*, 40(5): 419-429
7. Radoiu, D. (2007). Application development with virtual teams: Models and metrics. In *Enterprise Interoperability II*, 853-864. Springer
8. Limburg, D. and Jackson, P. J. (2011). Information systems supporting remote control: An evaluation framework. *Journal of Organisational Transformation & Social Change*, 8(2): 143-161
9. Zhuge, H. (2003). Workflow and agent-based cognitive flow management for distributed team cooperation. *Information & Management*, 40(5): 419-429

ПРЕДСТАВЯНЕ НА АВТОРА

Проф. г-р Кристиян Хаджиев е професор по социален мениджмънт и ръководител на Департамент „Администрация и управление“ на НБУ. Научните му интереси включват: управление на самоуправляващи се работни екипи, социално управление, управление на проекти – теория и практика, организационен дизайн, проблеми на целево-агантивни-

те организации, межкултурно управление, управление на културната промяна и проблеми на културната адаптация. Автор е на четири монографии и две книги в областта на теорията на управлението, организационното проектиране и екипната дейност, и на над 35 студия и статии. Член е на Асоциацията на учителите по икономика и мениджмънт (АИПИУ) и на редакционния съвет на Journal of Economic Thought -издание на Института за икономически изследвания към БАН.

THE SUPERVISORY POLICY OF THE BULGARIAN NATIONAL BANK: A FACTOR FOR THE STABILITY OF THE BANKING SYSTEM AND INVESTOR PROTECTION

Assoc. Prof. Dr. Reneta Dimitrova
New Bulgarian University

Abstract: In the modern financial world the central bank enjoys respect and dignity. The current scientific development aims to show how important the supervisory policy of the Bulgarian National Bank is to ensure stability in our banking system on the one hand, and on the other hand to protect the money of depositors in commercial banks. In the years since the establishment of a two-tier banking system, which significantly changed the functions and role of our central bank examples of good and bad practices in terms of supervision carried out by the Bulgarian National Bank can be pointed out and accordingly their consequences can be seen. The new supervisory practices of our central bank, established after Bulgaria's accession to the Single Supervisory Mechanism should contribute to banking stability and high confidence in the banking system.

Keywords: Bulgarian National Bank, banks, supervision, regulations

НАДЗОРНАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА - ФАКТОР ЗА СТАБИЛНОСТ НА БАНКОВАТА СИСТЕМА И ЗАЩИТА НА ВЛОЖИТЕЛИТЕ

доц. д-р Ренета Димитрова

Нов български университет

Анотация: В съвременния финансов свят централната банка се ползва с уважение и респект. Настоящата научна разработка има за цел да покаже колко важна е надзорната политика на Българска народна банка за осигуряване на стабилност в банковата ни система, от една страна, а от друга, за защита на парите на вложителите в търговските банки. В годините от установяването на дустепенна банкова система, което промени съществено функциите и ролята на централната ни банка, могат да се посочат примери на добри и на лоши практики по отношение надзора, които Българска народна банка провежда и съответно, да се видят последиците от тях. Новите надзорни практики на централната ни банка, установени след присъединяването на България към Единния надзорен механизъм, би следвало да допринесат за банкова стабилност и високо доверие в банковата система.

Ключови думи: Българска народна банка, банки, надзор, регулации

INTRODUCTION

In the modern financial world, the central bank is one of the most important financial institutions. Moreover it is respected not only by the banks and their customers, but also by society as a whole. And this is completely understandable considering its main role for the stability, once of the banking system at the national and regional level (Bulgarian National Bank and the European Central Bank) and secondly - for the stability of the national or regional monetary unit, such as the Bulgarian lev in our country and the euro in The Eurozone. The main functions of any central bank, including the Bulgarian National Bank defined in the Law on the Bulgarian National Bank are:

- » to issue banknotes and coins;
- » to guarantee the stability of the national monetary unit;
- » to regulate and supervise credit and other financial institutions in order to maintain the stability of the banking system and protect the interests of depositors;
- » to regulate and control the activity of payment system operators, payment service providers and electronic money issuers in the country;
- » to assist in the creation and functioning of efficient payment systems and to supervise them.

It is clear from the mentioned functions that the modern banking system in Bulgaria has two important features - enhanced supervision and major regulation by the central bank. Three of the functions of our central bank, defined in the Law on the Bulgarian National Bank, are related to supervision, control and regulation. And in order to perform these functions, it has the right to demand from the banks to provide it with all documents and information, as well as to carry out the relevant checks.

1. BULGARIAN NATIONAL BANK AND ITS SUPERVISORY POLICY IN THE YEARS AFTER THE RESTRUCTURING OF OUR BANKING SYSTEM

In its new history, the years after 1987, when the configuration of our banking system radically changed and the construction of a two-tier banking system began, in which the Bulgarian National Bank gradually began to function as a real central bank with the functions intrinsic to such a bank, it was passed through several major crises. The basis of the collapse of the banking sector in our country in 1996 and the beginning of 1997 and the subsequent financial crisis was the activity of the Bulgarian National Bank several years before. This applies primarily to the licensing of commercial banks, which is part of the supervisory policy of each central bank. For a very short period of time – 1990 – 1995 private commercial banks increased from 2 to 27. And here the question is not about the legality of this activity of the central bank, the Banking Supervision Department and the Governor, but about its expediency. Vedelicet the large number of banks operating in our financial market in those years did not correspond to the degree of economic development of our country and the needs of citizens and businesses. This first introduces a crisis element into our banking system. The Central Bank in the form of the Banking Supervision Department and the Governor allowed a practice that turned out to be the second cause of the crisis in our banking system. Most private banks were created with borrowed funds, i.e. their capital could be said to be „hollow“ and this became a problem for them after a not long period of time. Thirdly, the cause of the crisis is also the policy of the Bulgarian National Bank to refinance the banks and especially the state-owned commercial banks, led by the „Bankovo“ management, which performed the function of a lender of last resort. This refinancing was in many cases unsecured. The „seamless pouring“ of money by banks through pawnshop loans, discount loans, open market operations and especially unsecured financing actually ignored a very important requirement for successful business – efficiency of banking activity. This situation is aggravated by the significant number of unserved credits distributed until 1991, and this is the fourth reason. The accumulated let's call them problem loans, forced the state to reform the uncollectible debts into government

bonds of different maturities, such as the issue under the Law on the settlement of non-performing loans issued until 31.12.1990, bonds under PMS 244, PMS 186, PMS 3 and others. Unfortunately, the Bulgarian National Bank also supported this policy of the then executive power, which proved unsuccessful in 1995 for Stopanska bank, Minerabank, Balkanbank and for other state and private commercial banks. This scheme turned out to be successful for the Bulgarian Foreign Trade Bank in 1996, the haste of which was rather dictated by the fact that in the years before the restructuring, it performed all banking operations related to the foreign trade of our country. This costly event led to a decrease in revenues in the state budget, to the devaluation of our national currency – the Bulgarian lev, and to the declaration of a long list of Bulgarian banks in bankruptcy and subsequent liquidation. Our country reached an unprecedented hyperinflation, which quite naturally resulted from the introduction by law of 07/01/1997 of a currency board. Another weakness in the policy of the Bulgarian National Bank in those years should be noted here, including in supervisory policy. Although, as already stated above, it did not depend on the country's government by law and should conduct an independent monetary and credit policy, the central bank of our country uses one of the instruments of its monetary and credit policy – the minimum required reserves to „lighten up“ commercial banks with solvency and liquidity problems and drive them into bankruptcy. Thus, the Bulgarian National Bank assisted the government at that time to drastically reduce the number of banks and to pave the way for the entry of foreign capital into the banking sector.

The crisis of 2008, which started in the US and swept the international financial world, was also largely due to the policies of central banks. In fact, the blame can be divided between central banks and commercial banks – investment and universal. Without delving into the causes of the crisis, which are the subject of many extensive studies, we must point out that the Federal Reserve System for years conducted a policy of „easy money“, which also led to a huge growth in mortgage loans and, accordingly, a construction boom and real estate transactions. The property „bubble“ has inflated, but underestimating the risk, the US central bank has not taken steps to stop this process and prevent it

from bursting. In addition to this, the ongoing policy of asset securitization should be mentioned, which in its essence is the conversion of loans for the purchase of housing into mortgage bonds realized on the financial markets. The biggest buyers of these US mortgage bonds are investment banks and mutual funds, and some of the biggest have gone bankrupt. The problems that arose in the housing market, which were naturally accompanied by a decline in their prices, undermined confidence in mortgage bonds. The losses for the banks and funds invested in them are huge. The financial crisis in America quite naturally spilled over to Europe and its financial institutions. The results were bank failures or government bailouts of failing banks. Considering that predominantly commercial banks in our country are subsidiaries of banks from Western Europe and neighboring countries, quite naturally the problem was also transferred to our banking sector with one important detail – no bankruptcy of commercial banks. It is believed that the crisis affected us indirectly and more lightly and one of the reasons is that the Bulgarian banks had not invested in American mortgage bonds. It is quite logical to ask the question – what are the mistakes of the central bankers. To those across the Atlantic Ocean, to those from the European Union and to those from the BNB. Central bankers confidently underestimated the looming crisis. The solutions to the then financial crisis, which turned into a global economic crisis, and similar future crises, are:

- » to be anticipated in time;
- » to be nipped in the bud;
- » to protect financial institutions and their clients from the consequences.

The regulators in this case acted *ex post facto* after the bubble had burst. It is not a stretch to generalize that central banks are to blame for this crisis.

After years of calm, 2014 became the year in which, after more than 15 years, two Bulgarian commercial banks were placed under special supervision. One is Corporate Commercial Bank AD, a bank in the first group according to the BNB ranking for the size of assets, together with UniCredit Bulbank, DSK Bank, First Investment Bank and United Bulgarian Bank. The second commercial bank is Bank Victoria. In fact a week before announcing that it was insolvent

and its liquidity was extremely low, Corporate Commercial Bank acquired Credit Agricole Bulgaria EAD and renamed it „Victoria“. It is a logical question why the Bulgarian National Bank allows this transaction. The Banking Supervision Department has closed its „eyes“, but the reasons have not yet been announced to the public. The guilt of the owner of the bank and the management board is indisputable. But it is logical to ask the question, is the BNB also to blame for the special department „Banking Supervision“ and, if so, what does it consist of. It is about actions or inactions of the Bulgarian National Bank. What is the role of the BNB as a supervisory authority and how did the Management Board and the Deputy Governor in charge of Banking Supervision fulfill this main function in the case of KTB. In the Law on the Bulgarian National Bank, art. 2, paragraph 6 it is specified that it as a central bank, regulates and supervises the activities of other banks in the country with a view to maintaining the stability of the banking system and protecting the interests of depositors. In chapter eleven, art. 79, paragraph. 1 and paragraph. 2 of the Law on Credit Institutions, the specific directions in the exercise of supervision are defined:

- » Supervision of banks' activities regarding compliance with the Law and Regulation (EU) 575/2013, as well as the acts issued for their implementation in order to ensure reliable and secure management of banks and the risks to which they are exposed or may be exposed, as well as maintain equity capital adequate to the risks;
- » Macroprudential supervision with the aim of maintaining the stability of the banking system in order to prevent or reduce the occurrence of systemic risks, resulting from the activity of credit institutions and identifying and limiting the manifestation of macro-economic factors that could threaten the stability of the banking system again.

In the Law on Credit Institutions in Art. 79c, paragraph 1 also defines the order in which the supervisory review of the rules, strategies, procedures and mechanisms introduced in the banks in fulfillment of the requirements of the law, Regulation No. 575/2013, Regulation 648/2012 is carried out of the relevant acts on their implementation. The supervisory review is accompanied by an assessment of the risks to which the banks are or may be exposed

and the risks identified through stress tests taking into account the nature scale and complexity of the activity of the respective bank. The review and assessment further enable the BNB, according to paragraph 2 to determine whether the rules, strategies, procedures and mechanisms introduced by the respective bank the manner of their implementation, as well as their own capital and liquid assets, ensure their stable management and risk coverage. An important point contained in paragraph 3 is the determined periodicity and intensity of the supervisory review and evaluation, which should be carried out at least once a year. They depend on several factors, but which should be emphasized:

- » the size of the bank;
- » its systemic importance;
- » from the nature, scale and complexity of its activity.

In order to ensure the stability of the banking system, the next step of the Bulgarian National Bank when it finds that the particular bank subject to supervisory review and assessment may give rise to systemic risk is to immediately inform the European Banking Authority of the results of the review. Already at the end of 2010 Regulation No. 1093/2010 of the European Parliament and of the Council was adopted to establish a European Supervisory Authority (European Banking Authority) with one main objective to maintain financial stability in the European Union and to guarantee the integrity, efficiency and the normal functioning of the banking sector. The question arises quite logically as to why the Bulgarian National Bank and the Banking Supervision Department have not fulfilled their obligations under the Law on the Bulgarian National Bank and the Law on Credit Institutions. It was only in 2015 that our central bank drew up a Plan for reforming banking supervision, carried out in Bulgaria in which it defines two stages of reformation:

- » first stage – performing an internal analysis and assessment of the „Banking Supervision“ management procedures and processes;
- » second stage – organization of an external independent assessment of the effectiveness of banking supervision in Bulgaria with representatives of the International Monetary Fund and the World Bank.

However, why is the Bulgarian National Bank following the events, acting after the fact and not anticipating them and not controlling them in the bud. Thus, the bank's creditors and customers suffer the consequences of a compromised management of the Corporate Commercial Bank and a supervisory policy of the central bank, which, as it turns out, needs deep reformation.

2. THE UNIFIED SUPERVISORY MECHANISM - A PREREQUISITE FOR SUCCESSFUL MANAGEMENT OF THE BANKING SYSTEM IN BULGARIA

The fact is that as of October 1, 2020, Bulgaria joined the Single Supervisory Mechanism. It is also a fact that the accession process lasted a long time after many discussions and expressed positions and fears that Bulgaria would lose its supervisory sovereignty, that it would jointly bear the risks for banks in the countries of the European Union, that this could disrupt its financial stability and others. And all this, after it is known that one of the conditions for Bulgaria to become part of the Eurozone is its accession to the Banking Union, of which the Single Supervisory Mechanism is a part.

It is known that the crisis of 2008 intensified the processes of deep restructuring of the European financial system, including and the banking system. And one of the important steps in this direction is the development of a Unified Supervisory Mechanism. Its objectives, functions, structure, allocation of rights and responsibilities, general principles of action, rules and competences, macro-prudential instruments had to be defined and all this should be clothed in a legal framework. This whole process ended in 2010 with Regulation (EU) No. 1093/2010 of the European Parliament and the Council of Europe. Thus, taking into account the „serious weaknesses in terms of financial supervision, both in terms of specific cases and in relation to the financial system as a whole“, the transfer of banking supervision from the national to the European level is proceeding.

One of the structures that is beginning to play a leading role as a regulatory authority is the European Banking Authority. Its most important tasks can be summarized as follows:

- » To create a single handbook, which includes a standard set of rules and instructions for banking in the countries of the European Union, which will approximate the supervisory practices in the individual countries to the maximum extent;
- » To provide centralized disclosure of data from the supervision of banks in the countries of the European Union, thereby aiming to ensure better transparency, market discipline and financial stability throughout the European Union;
- » To assist in achieving cooperation between national supervisory authorities that operate in more than one country;
- » To act as a mediator in disputes arising between more than one country; – To protect the interests of all users of financial products and services, helping to achieve transparency and simplicity of these products;
- » To ensure equal fair treatment of all users of financial products and services in the European Union.

However, the role of supervisor is given to other structures – the European Central Bank and the national supervisory authorities of the member states of the European Union. In Bulgaria it is the Bulgarian National Bank. This separation of supervisory functions from regulatory functions, manifested in the preparation of normative documents and analyses, is really important because supervision becomes the responsibility of two equally important structures.

As stated above, the process of Bulgaria's accession to the Single Supervisory Mechanism was not short. This accession was talked about very actively even after the big problem – Corporate Commercial Bank. The reactions of the executive power and the management of the Bulgarian National Bank from that time and the discussions show a principled agreement and support for Regulation 1093/2010, but they also raise many questions. The fact that Bulgaria is a member state of the European Union made it possible to choose but our currency was still leva, not the euro. Taking into account this fact, which also applies to other European Union member countries the Regulation enables not only the countries of the euro area, but also the other countries of the European Union that do not yet use the euro as their currency to participate in the single supervisory mechanism. For this purpose Article 7 of the Regulation defines the

order in which national supervisory authorities enter into so-called close cooperation with the supervisory activity of the European Central Bank, and this order is enshrined in the Law on the Bulgarian National Bank, Chapter „Close Cooperation“. As of October 1, 2020, the competent authority for licensing credit institutions (as banks are defined in our legislation) is now the European Central Bank. There is one important detail here – subject to the specific rules reflecting the role of the Bulgarian National Bank, i.e. the role of our central bank has changed and it is not the competent authority for licensing credit institutions.

Another essential part of the supervisory activity of the Bulgarian National Bank has also been changed. The body in the European Central Bank that performs supervisory functions is the Supervisory Board, and its member quite reasonably is the deputy governor of the Bulgarian National Bank, who heads the „Banking Supervision“ department. And most importantly he enjoys the same rights and obligations as the representatives of a country from the Eurozone. Bulgaria does not have a representative in the Governing Council of the European Central Bank because it includes the members of the Executive Council and the governors of the central banks but only of the countries of the Eurozone.

In terms of supervision the European Central Bank supervises banks, but in close cooperation with the Bulgarian National Bank. Like any supervisory authority the European Central Bank has the right to supervisory review to carry out on-site inspections, to investigate, to monitor compliance with the prudential rules of the European Union, to set higher levels of capital buffers if necessary and to give decisions on counteracting possible financial risks. It is important to note here that there is a separation of the supervisory activity from the metal workshop. This means that the Supervisory Board supervises and accordingly prepares decisions, and the Governing Council of the European Central Bank sets the parameters, conducts and is responsible for monetary policy and, in addition, adopts the draft decisions of the Supervisory Board. This separation aims not only to ensure independence and to achieve efficiency in the work of the European Central Bank, but also to avoid a conflict of interest, especially in relation to the management team and employees.

The European Central Bank and national supervisors supervise various banks. Thus The European Central Bank exercises direct supervision over the so-called significant credit institutions and as such Regulation 1024/2013 defines the following characteristics: - size - significance for the economy of the Union or of a given participating Member State; - importance of cross-border activities.

Since Bulgaria is only in close cooperation, the decisions of the European Central Bank have no legal force. Thus, The Bulgarian National Bank should issue the administrative acts of The European Central Bank for each of the significant credit institutions, and this, in turn, requires the participation of its experts in the supervisory process.

In relation to less significant banks, direct supervision is carried out by the Bulgarian National Bank. Of course in compliance with all European Central Bank regulations regarding the supervisory process, which requires our legislation to be fully harmonized with that of the European Central Bank and more precisely with the requirements of Regulation 1024/2013. In addition, the European Central Bank has powers over the entire supervisory process over less significant banks. These include issuing or revoking licenses, undertaking direct supervision, conducting on-site inspections, and more. Along with this, the Regulation provides that all functions not assigned to the European Central Bank shall be performed by national supervisory authorities.

An important detail in the established close cooperation of our country in the Single Supervisory Mechanism enshrined in the Regulation, is the possibility of the European Central Bank opening a procedure with the relevant member state to temporarily suspend the close cooperation or to terminate it altogether. This is intended to be done in two cases: the respective member state has not notified the competent authorities of the other member states, the Commission, the European Central Bank and the European Banking Authority of its request; has not adopted the necessary legislation to ensure that the national supervisory institution will be obliged to adopt the measures requested by the European Central Bank in relation to the banks. The emphasis here is naturally on synchronizing national legislation with published regulations, guidelines and general instructions addressed to

national competent authorities. And the tracking of changes in the Law on the Bulgarian National Bank, the Law on Credit Institutions and the regulations, carried out in stages since 2011, shows that our central bank has fulfilled the requirement to adopt the necessary national legislation.

CONCLUSION

The issues examined in the present study, namely to make an author's assessment of the supervisory policy of the Bulgarian National Bank years ago to emphasize the role of the Single Supervisory Mechanism for the financial stability of the European Union and in particular, of the European banking system, as well as Bulgaria's participation in it through the establishment of close cooperation, but with some of the challenges to the Bulgarian National Bank they are by no means exhaustive the whole issue. Of the many requirements to the Bulgarian National Bank regarding participation in the so-called close cooperation, including that it must provide the European Central Bank with all the required information, including that which is classified as banking and professional it can be concluded that Bulgaria has transferred its supervisory sovereignty to the European Banking Authority and the European Central Bank. But given that the national supervisory authorities of all Eurozone countries are part of the Single Supervisory Mechanism this should not be considered a threat to the national interest and stability of both our banking and financial systems. Moreover, Bulgaria is on the threshold of membership in the Eurozone. And especially after the financial and economic crisis of 2008, which showed weaknesses in the supervisory policy of the Bulgarian National Bank and after the bankruptcy of the Corporate Commercial Bank, which called into question the professionalism, integrity and transparency of the supervision and the correctness of the information reaching the public about the state of the banks.

REFERENCES

1. Dimitrova, R. Banks and banking service. Sofia. 2017.
2. Закон за Българска народна банка. https://www.bnb.bg/laws_creditinstitutions_bg. Достъпен на 19.02.2023 г.
3. Закон за кредитните институции. <https://www.bnb.bg/bnb.web/groups/public/documents/bnb> Достъпен на 19.02.2023 г.
4. Регламент (ЕС) 1024/2013 на Европейския парламент и на Съвета за създаване на Европейски надзорен орган (Европейски банков орган). <https://eur-lex.europa.eu> Достъпен на 19.02.2023 г.
5. Решение (ЕС) 2020/1015 за установяване на тясно сътрудничество между Европейската централна банка и Българска народна банка. https://eur_lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/ Достъпен на 19.02.2023 г.
6. Регламент (ЕС) 1093/2010 на Европейския парламент и на Съвета за възлагане на Европейската централна банка на конкретни задачи относно политиките, свързани с пруденциалния надзор над кредитните институции. https://eur_lex.europa.eu/LexUriServ. Достъпен на 19.02.2023 г.
7. План за реформиране и развитие на банковия надзор, осъществяван от Българска народна банка. <https://bnb.bg/ResearchAndPublications/publications.Archive/> Достъпен на 19.02.2023 г.

ПРЕДСТАВЯНЕ НА АВТОРА

Доц. д-р Ренета Маринова Димитрова е магистър по икономика, специалност „Финанси, кредит и застрахователно дело“, специализация „Банково дело“. Доктор на ВАК, гоцент на ВАК по научната специалност 05.02.05. Финанси, парично обръщение, кредит и застраховка. Притежава дългогодишен опит в банковата сфера. От 2000 г. е част от академичния състав на департамент „Икономика“ в НБУ. Чете лекции по Търговско банкиране, Банков мениджмънт, Банково обслужване на бизнеса, Въведение във финансите и други.

Professor Dr. Reneta Marinova Dimitrova has a Master's degree in Economics, specialization in "Finance, credit and insurance", specialization in "Banking". Doctor of VAK, associate professor of VAK in the scientific specialty 05.02.05. Finance, money circulation, credit and insurance and has many years of experience in the banking sector. Since 2000. She has been part of the academic staff of the Department of Economics at the NBU. She lectures on Commercial Banking, Bank Management, Business Banking, Introduction to Finance and others.

ТЪРГОВИЯТА С ИТ ПРОДУКТИ: СЪСТОЯНИЕ, ТЕНДЕНЦИИ, ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

доц. г-р Ирена Николова

Нов български университет

доц. г-р Венцислав Джамбазов

Нов български университет

Анотация: Развитието на информационните технологии допринесе за скок в иновациите във всички останали области на човешката дейност. По отношение на търговията съществуват редица предизвикателства, които са свързани с темпа на развитие на технологиите и невъзможността останалите сектори да ги „догонят“ с интегриране на новостите. Целта на студията е да се дефинира разбирането за високотехнологични и основно ИТ продукти и да се проследят тенденциите предизвикателствата в тяхната търговия.

Ключови думи: високотехнологични продукти, износ, внос, хардуер, софтуер

TRADE WITH IT PRODUCTS: PRESENT, TRENDS, CHALLENGES

Assoc. Prof. Dr. Irena Nikolova

New Bulgarian University

Assoc. Prof. Dr. Vencislav Dzhambazov

New Bulgarian University

Abstract: IT development contributed for an innovation jump in all areas of human activity. There are various challenges in trade that are related with the development of technology and the impossibility of the other industries to catch up with integration of that novelties. The purpose of the paper is to define IT and high-tech products and their understanding and to analyze the trends challenges in trade of those products.

Keywords: high-tech products, export, import, hardware, software

Развитието на обществото в последните десетилетия в значителна степен промени начина на функциониране на отделните икономически дейности. До голяма степен за това се дължи на напредъка на информационните технологии (ИТ), чийто темп на иновации и техните приложения в практиката и научните изследвания допринесоха затова.

Скоростта на създаване и внедряване на новости в ИТ сектора поражда разнообразни дискусии, които засягат всички области на човешката дейност, включително и образованието. Един от въпросите при дигитализацията в образованието е до каква степен технологиите ще изместят комуникацията между хората, както и човешкото общуване при преподаване и обучение.

За университетите е важно да преценят как ще продължат развитието си: чрез насърчаване на крайния индивидуализъм вътре в общността или на колективната прогресивна заедност [Георгиев, 2022]. Наред с това, е необходимо освен чрез дискутиране и анализ, въпросите за иновациите в образованието да се прилагат в практиката и да са работещи [Текев, 2021].

Трансформацията на обществото и дигитализацията са свързани и с различните възприятия на поколенията (ВВ, Х, У, Z) и техните разбирания за начина, по който това да се реализира [Павлова, 2021].

ИТ секторът е широко понятие, което се прилага за всички видове технологии и процеси, които имат отношение към компютрите. Във външната търговия те се отчитат, когато има реални продажби на стоки или услуги и това се осъществява чрез внос или износ от една държава към друга. По този начин институциите в дадена страна, освен че включват в своята статистическа информация движението на търговските потоци, облагат с данъци или

такси съответните дейности като изключенията са изрично упоменати в законодателството.

Когато се използва понятието ИТ продукти, се разбират стоки и услуги, свързани компютрите. Но тъй като отгавна тази област се е развила, съществуват различни дялове, които се занимават с отделни компоненти. Информатиката може да се раздели на четири области [МинеВ, 2017]:

- » Компютърни системи (computer engineering) – занимава се с хардуера и периферните устройства (hardware);
- » Компютърни науки (computer science) – включва теория и практика на изграждане на програмното осигуряване (софтуер);
- » Софтуерни технологии – занимава се със създаване на компютърни програми или софтуерни продукти;
- » Информационни системи – това са информационни системи в различни сфери на обществото като е-бизнес, е-обучение, е-правителство и др.

ИТ продуктите, поне към настоящия момент, не се разглеждат самостоятелно в областта на търговията и икономиката, като възможностите за тяхното анализиране е в следните насоки:

- » Самостоятелно, като анализ на отделните ИТ стоки и услуги [United Nations, 2022], [International Monetary Fund, 2013]. Информацията за отделните компоненти на ИТ услугите и стоките е детайлно класифицирана, но реално не се предоставя регулярно, което създава затруднения при нейното анализиране и точност на данните;
- » Част от сектора на информационните и комуникационни технологии, където се включват заедно с телекомуникациите [European Commission, 2022a];
- » Част от т.нар. „high-tech products“ или високотехнологични продукти, където се отчитат иновациите, приносът за БВП, заетостта в икономиката [Eurostat, 2022]. В тази група се включват ИТ продуктите, които са обособени само на основата на реално произведени стоки, т.е. хардуер. Софтуерните технологии обикно-

Вено се класифицират към сектора на услугите [United Nations, 2006].

Основно предимство на ИТ продуктите, особено на софтуерните технологии е, те са неизчерпаем източник на иновации, както за търговията със самите продукти, така и на всички останали сектори. От една страна, те дават възможност съществуващите бизнес отношения да бъдат оптимизирани в интернет пространството. От друга, те са предпоставка за създаването на напълно нови по своята същност продукти. Те могат да бъдат от всякакво естество софтуерни приложения, електронни игри, 3D модели, снимки, електронни картички, приложения за мобилни телефони и други.

Характерно за този тип продукти е, че няма ограничения в обема на производството, след като са вече веднъж създадени, а това може и да е по скъпо, отколкото при реален продукт. Те могат да бъдат почти безкрайно размножаване. Това произтича от същността на данните, чиито копия са идентични с оригинала и за чието създаване не е необходим ресурс. При реалните продукти обикновено има определено оптимално количество, при което производствените разходи са най ниски, след което отново нарастват.

Иновациите в ИТ продуктите се отразяват върху всички обществени и икономически сектори, включително и търговията. Освен чрез процеса на подобряване на обслужването и ускоряване на доставките на стоките и услугите, се създаде една ниша, която включва самата търговия с ИТ продукти. Този дял от незначителен постепенно се увеличава през годините и в момента заема между 14% и 20% при отделните държави от общия дял на тяхната търговия [Eurostat, 2022]. Ръстът в търговията се дължи освен на производството на този тип стоки и предоставянето на услуги, но и на тяхното разпространение и доставка до крайния потребител.

Наред с това секторът на ИТ продуктите се разглежда като най-силният от гледна точка на големите икономии от мащаба и непрекъснатото търсене от страна на производители, търговци на едро и крайни потребители [Malik,

Velan, 2020]. Това допринася за ръста на БВП и създава заетост в икономиката.

Наред с ръста в производството и търговията с ИТ стоки и услуги, съществуват и редица предизвикателства, които са свързани с различни аспекти от целия процес на отчитане на този тип продукти.

Едно от основните предизвикателства пред разглеждането и анализирането на ИТ продуктите (стоки и услуги) е тяхната дефиниция и най-вече тяхната класификация, особено когато се отчитат за статистически цели и при икономически анализ. По отношение на дефиницията основният въпрос е кои наистина са ИТ продуктите: тези, които се използват директно и безспорно са подобни продукти, или трябва да се включат и продуктите, при които отделни части се отнасят към ИТ областта. Например, електронни чипове за автомобили, отделни компоненти при производството на оборудване, смарт-технологии и др.

Съществува още една особеност при анализирането на ИТ продуктите и това е, че те се разделят от страна на търговията като стоки и услуги. ИТ стоките са включват хардуер и хардуерните компоненти, докато ИТ услугите засягат всички останали дейности като софтуер, софтуерни технологии и др.

Друг съществен проблем при търговията с ИТ продукти е отчитането на софтуерните технологии, които се отчитат като услуги, а не като стоки. Освен това, когато има безплатни софтуерни програми или софтуер с отворен код, също няма как да се отчете към продуктите (стоки или услуги) от търговската статистика поради липсата на движение на парични потоци или сключването на търговски договор.

Не на последно място, съществува неразбиране от това какво представляват компютрите и съответно кои са отделните компоненти на ИТ стоките и ИТ услугите, т.е. на хардуера и софтуера, както и на новите технологии и услуги.

Целта на студията е да се дефинира разбирането за ИТ и високотехнологични продукти и да се проследят тенденциите и предизвикателствата в тяхната търговия.

В първата част на настоящата студия се представят основните дефиниции за свързаните понятия с ИТ продукти и техните класификации, включително разбирането за високотехнологични продукти. Втората част представя търговията с ИТ и високотехнологични продукти в Европейския съюз и някои водещи икономики. А в третата част се представят основните предизвикателства за търговията с ИТ и високотехнологичните продукти.

1. ДЕФИНИЦИЯ И КЛАСИФИКАЦИИ НА ИТ ПРОДУКТИ

Когато се представят ИТ продуктите в областта на търговията и икономиката, се разбира, че това са както отделните ИТ стоки като хардуер и неговите компоненти, така и ИТ услугите като софтуера и отделните софтуерни технологии и приложения. Разбира се, ако не е изрично посочено, за отделните потребители разбирането за софтуер и софтуерни технологии е по-абстрактно и се приема, че ИТ продуктите са само компютрите и неговите компоненти.

Както бе посочено в увода, съществуват няколко възможности:

1. Детайлно дефиниране на ИТ стоките и услугите и разглеждане на техния внос и износ;
2. Представяне на ИТ продуктите като част от по-обща група на ИКТ;
3. Отчитане на ИТ продуктите като част от високотехнологичните продукти.

1.1. ДЕТАЙЛНО ПРЕДСТАВЯНЕ НА ИТ ПРОДУКТИТЕ

По подразбиране ИТ продуктите се отнасят към групата на ИКТ. Организацията на обединените нации още през 2010 г. прави препоръка, че ИТ продукти трябва да се разглеждат отделно и с повече детайли, тъй като не могат да се обхванат всички нововъзникващи дейности в тази област [United Nations, 2022].

ИТ продуктите се разделят на две: стоки и услуги.

Към **ИТ услугите** се отнасят хардуерните, софтуерните и услуги за обработване на данни. Тъй като софтуерните услуги са значително повече, те са представени като:

- » Продажба на персонализиран, лицензиран софтуер;
- » Разработване, производство, доставка и документиране на персонализиран софтуер, вкл. операционната система;
- » Изтегляне или доставяне по електронен начин на неперсонализиран софтуер (масово производство) с периодична такса за заплащане на лиценза или чрез еднократна вноски;
- » Лицензиране за употреба на неперсонализиран софтуер (масово производство), който е осигурен чрез диск или друго устройство и за който се плаща периодично такса;
- » Продажба и покупка на оригинални права на собственост за софтуерни системи и приложения.

Хардуерните услуги и услугите, свързани с обработване на данни се включват към „Други компютърни услуги“ и те са:

- » Консултиране по хардуера и софтуера и тяхното приложение, включително управлението на услуги за поддържане на компютърни услуги;
- » Инсталиране на хардуер и софтуер, вкл. и на отделни елементи;
- » Поддръжка и поправка на компютри и периферия (периферно оборудване);
- » Услуги по възстановяване на данни и осигуряване на съвети и помощ за управлението на компютърните ресурси;
- » Услуги с обработката на данни и хостинг;
- » Хостинг услуги на интернет страници, вкл. осигуряване на сървърно пространство в интернет.

ИТ стоки са предимно хардуера и отделните негови елементи, като те се включват в група на офис оборудване.

Ако се съпостави отчитането на данните за ИТ стоките и услугите в икономиката с разбиранията в областта на информатиката, то разликите са основно по отношение на самите процеси. Разделянето на хардуер и софтуер вече

не е достатъчно, за да се проследят новостите и технологиите, които се прилагат.

Например, **традиционната компютърна архитектура** е трислойна и се състои от принципно различни и тясно обвързани елементи като хардуер, операционна система, приложен софтуер.

Операционната система е междинно звено, което управлява работата на хардуера и обслужва приложния софтуер. Тя създава средата, в която попада първоначално потребителят, преди да стартира конкретен програмен продукт.

Приложният софтуер се стартира и работи върху конкретния компютър и неговата операционна система, за да изпълнява функциите си, той натоварва локалния изчислителен процесор и памет. Нарича се още десктоп софтуер, следвайки логиката, че работи изцяло на десктоп компютъра. По модерното определение за приложния софтуер е приложение.

Освен десктоп софтуера се прилага и т.нар. **уеб-базиран софтуер**, който представлява различна алтернатива и се използва чрез браузър. Уеб приложенията не функционират върху десктоп компютъра или мобилното устройство, а единствено предоставят потребителски интерфейс чрез него. Тези приложения са разположени върху сървър, използват сървърните ресурси, за да изпълняват функциите си.

Ключова иновация, която се поставя заедно с хардуера, софтуера и приложенията са **облачните услуги**, които се разглеждат и като катализатор за бъдещи иновации [Aggarwal, 2021].

Единствено хардуерът се отнася към ИТ стоките, а операционната система, приложният и уеб-базираният софтуер се причисляват към ИТ услугите с всички техни разновидности.

Облачните услуги все още не са включени към отчитането и анализа, но в случай че има плащания, то те се отнасят към ИТ услугите.

Недостатък при събирането и отчитането на подобни данни е тяхната комплексност и детайлност, което води

го липсата на данни от всички държави за всеки разглеждан период. Това води до съответно изкривяване на анализа и точността на прогнозите.

1.2. ИТ ПРОДУКТИТЕ КАТО ЧАСТ ОТ СЕКТОРА НА ИКТ

ИТ стоките и услугите най-често се включват в групата на „Информационните и комуникационни технологии“, като през последните години ръстът в този сектор се дължи изцяло на ИТ продуктите [European Commission, 2022a].

ИКТ производството се отнася към анализа на стоките и се състои от:

- » Производство на електронни компоненти;
- » Производство на компютри и периферия;
- » Производство на комуникационно оборудване;
- » Производство на потребителска електроника;
- » Производство на магнитни и оптични носители.

ИКТ услугите включват:

- » Търговия на едро с информационно и комуникационно оборудване;
- » Издаване на софтуер;
- » Телекомуникации;
- » Компютърно програмиране, консултиране и други свързани дейности;
- » Обработка на данни, хостинг и други свързани дейности; уеб портали;
- » Поправка на компютри и комуникационно оборудване.

1.3. ИТ ПРОДУКТИТЕ КАТО ЧАСТ ОТ ВИСОКОТЕХНОЛОГИЧНИТЕ ПРОДУКТИ

ИТ стоките и услугите се отнасят и към още една група, на **високотехнологичните продукти**. Към тази група се отнасят само реално произведените стоки (хардуер). Софтуерните технологии се класифицират към услугите [United Nations, 2006]. Това е отразено във статистиката на Европейския съюз и в статистиката на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР). Причината за това е, че в информационните и комуникационни дейности се използва висок процент на научно-изследователска дей-

ност (R&D) при производството на отделните компоненти и цялостните продукти.

По отношение на високотехнологичните продукти съществува класификация, която е още от 80-те години на 20 век, но се приема и днес [Hatzichronoglu, 1997], [Министерство на икономиката и енергетиката, 2012]. Съществуват четири основни групи в производството и съответно спрямо продуктите, които се произвеждат от тези предприятия:

1. Високотехнологични (high-technology);
2. Средно високотехнологични (medium-high-technology);
3. Средно нискотехнологични (medium-low-technology);
4. Нискотехнологични (low-technology).

Разграничаването между отделните групи технологии и съответно продукти и предприятия се състои в използването на научноизследователската дейност и най-вече интензитета на използване на нови технологии и научноизследователска дейност в производството на конкретни продукти. Освен това е важно как точно се отчита добавената стойност при ползването на технологиите и научноизследователската дейност.

Към високотехнологичните продукти се отнасят следните групи:

- » Космическа индустрия (Aerospace);
- » Компютри и офис оборудване (Computers and office machines). Това конкретно са: мултифункционални офис машини, които могат да се свързват с компютър или мрежа; други офис машини, които могат да се свързват с компютър или мрежа; компютри; части и аксесоари за компютри;
- » Електроника и телекомуникации (Electronics-telecommunication);
- » Фармацевтичен сектор (Pharmacy);
- » Научноизследователски инструменти (Scientific Instruments);
- » Електрически машини (Electrical machinery);
- » Химическа индустрия (Chemistry);
- » Неелектрически машини (Non-electrical machinery);
- » Оръжейна индустрия (Armament).

Високотехнологичните продукти имат отношение към редица показатели и се наблюдават по-често от изследователите. Те имат положителна корелация с БВП на дадена страна, предприемаческата активност, продажбите и не на последно място заетост на специалисти в научно-изследователската и производствената дейност [Leogrande, Costantiello, Laureti, 2022].

Високотехнологичните производства (стоки) в базите на данни на Европейския съюз се разглеждат в следните две групи:

- » Високотехнологични - производство на основни фармацевтични продукти; производство на компютри, електронни и оптични продукти; производство на въздухоплавателни и космически апарати и свързаните елементи.
- » Средно високотехнологични - производство на химикали и химични продукти; производство на оръжие и амуниции; производство на електрическо оборудване; производство на машини и съоръжения; производство на моторни средства, ремаркета и полуремаркета; производство на грузи транспортни съоръжения без кораби и лодки; производство на медицински и дентални инструменти.

Освен високотехнологични продукти, които са стоки по своята същност, но се разглеждат като производство и сектори, са формирани и **високотехнологични интензивни на знание услуги** (high-tech knowledge-intensive services) [Eurostat, 2022a]. Разглеждат се в настоящия текст, тъй като те също включват ИТ услуги. Те са:

- » Кино, видео и телевизионни продукции, звукозапис и издаване на музика;
- » Програмна и разпространителска дейности;
- » Телекомуникации;
- » Компютърно програмиране, консултиране и грузи свързани дейности;
- » Дейности по информационна обслужване;
- » Научни изследвания и разработки.

Така наличието на разнообразието на ИТ стоки и услуги

само потвърждава формулираните в началото на студията проблеми пред тяхното отчитане в търговската статистика. Ясно е, че скоростта на иновациите в ИТ сектора е висока, а въвеждането на понятията и иновациите в статистиката и търговията все още не е със същото темпо. Това допълнително се отразява и на точността на данните, които се представят от отделните статистически институти.

2. ТЕНДЕНЦИИ В ТЪРГОВИЯТА НА ИТ ПРОДУКТИ

В тази част са представени последователно отделните класификации на ИТ продуктите (стоки и услуги) в зависимост от наличните данни.

2.1. ДЕТАЙЛНО ПРЕДСТАВЯНЕ НА ИТ ПРОДУКТИТЕ

Търговията със стоки и услуги в света се увеличи през първото тримесечие на 2022 г., като достигна около 6.1 трилиона щ.г. за стоките и 1.6 трилиона щ.г. за услугите. И за стоките, и за услугите това представлява около 20% ръст спрямо същия период 2021 г. [United Nations, 2022].

През тази година бяха достигнати и надминати нивата от периода преди пандемията, което показва сравнително бързо възстановяване на световната търговия със стоки и услуги.

При ИТ продуктите, особено услугите, за разлика от останалите сектори, отбелязва ръст по време на пандемията (4.1%). Освен това, този сектор от 2015 г. досега генерира средногодишен ръст от 10% и тенденцията е да продължава да се развива.

Търговията с ИТ услуги, както е показано в Таблица 1, е водеща за гържави, които се отнасят към нововъзникващите пазари и към развитите страни. Водеща гържава по отношение на износа на ИТ услуги е Индия, като нейният дял е от 82 млрд. щ.г. В таблицата информацията е представена общо за компютърни и информационни услуги, като делът на ИТ услугите е около 2/3 от посочените стойности за всяка гържава. Индия през последните 10 години увеличава износа на ИТ услуги с между 5 и 10 млрд. щ.г., като това се дължи

В значителна степен на инвестициите, които се насочени именно към ИТ продуктите и иновациите в този сектор.

Таблица 1. Търговия с компютърни и информационни услуги за 2018г., в щ.г.

Country	Import	Export
China	\$23,533,054,006	\$30,023,209,195
Czech Republic	\$1,828,708,043	\$3,480,981,484
Germany	\$36,965,590,506	\$28,740,516,307
India	\$6,030,973,772	\$82,254,101,871
Italy	\$5,773,566,011	\$4,369,293,609
Poland	\$4,042,643,444	\$7,175,243,351
United Kingdom	\$8,001,084,833	\$24,969,629,566
USA	\$36,660,000,000	\$40,608,000,000

Източник: United Nations Comtrade, 2022

При вноса на ИТ услуги водещи са Германия и САЩ, като те и изнасят подобни услуги.

България също е от страните, в които ИТ услугите се развиват през последните 20 години. През 2000 г. износьт и вносьт на компютърни и информационни услуги е около 5 млн. щ.г., то през 2020 г. износьт достига 1,7 млрд. щ.г., а вносьт 443 млн. щ.г. това се дължи на привличането на инвестиции в ИТ сектора, и то в аутсорсинг дейностите.

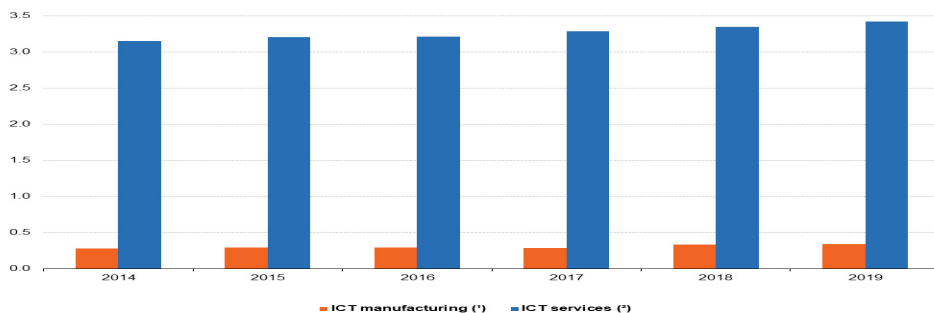
2.2. ИТ ПРОДУКТИТЕ КАТО ЧАСТ ОТ СЕКТОРА НА ИКТ

Делът на сектора на ИКТ в ЕС достигна 3.8% от БВП, което е 504 млрд. евро през 2019 г., като в тези данни се включват общо стоки и услуги за всички държави. Делът на услугите е 12 пъти повече от стоките (фиг. 1), като производството в този сектор се запазва относително постоянно, а ИКТ услугите се увеличават устойчиво през последните години. Те допринасят и за по-високата добавена стойност в БВП на ЕС като цяло.

Ако се направи анализ на дела на отделните услуги, то ИТ услугите имат дял от около 50% в ИКТ услугите на ЕС, следвани от телекомуникациите с 28.7%. Що се отнася до производството на ИТ продукти (стоки) в ЕС, то тяхната добавена стойност е около 8.5% от всички ИКТ продукти.

За България ИКТ продуктите допринасят с около 11% за добавената стойност при нефинансовия сектор на икономиката, като отново делът на ИТ услугите имат значителен принос (около 7%).

Development of value added for the ICT sector, EU, 2014 - 2019
(% relative to GDP)

Note: The EU aggregate is based on the EU Member States for which a complete set of information is available; see individual footnotes for more details.
Data for Belgium, Bulgaria, Denmark, Germany, Estonia, Greece, Spain, France, Croatia, Italy, Lithuania, Hungary, Austria, Poland, Portugal, Romania, and Sweden; break(s) in series.
Data for Greece (2014-2017, 2019), Germany (2015-2019), Spain (2019) and France (2019): provisional.

(*) Based on information for Belgium, Bulgaria, Czechia, Germany, Estonia, Greece, France, Croatia, Italy, Latvia, Lithuania, Hungary, Poland, Romania, Slovenia and Slovakia.
(†) Based on information for Belgium, Bulgaria, Czechia, Denmark, Germany, Estonia, Greece, Spain, France, Croatia, Italy, Cyprus, Latvia, Lithuania, Luxembourg, Hungary, the Netherlands, Austria, Poland, Portugal, Romania, Slovenia, Slovakia, Finland and Sweden.

Source: online data codes (sbs_na_sca_r2 and nama_10_gdp)

eurostat

Фигура 1. Добавена стойност на ИКТ сектора (производство и услуги)
за Европейския съюз в периода 2014-2019, процент от БВП
Източник: Eurostat, 2022

2.3. ИТ ПРОДУКТИТЕ КАТО ЧАСТ ОТ ВИСОКОТЕХНОЛОГИЧНИТЕ ПРОДУКТИ

При високотехнологичните продукти много трудно могат да бъдат отделени отделните части, които биха се отнесли към ИТ продукти. Така по-голямата група продукти, в която се включват ИТ стоките е тази на високотехнологичните.

Софтуерните технологии се разглеждат като ИТ услуги и не се включват във високотехнологичните продукти, а в отделна статистика за високотехнологичните интензивни на знание услуги, както бе посочено в т. 1.

Високотехнологични продукти. Търговията с ИТ продукти безспорно се разраства, но има държави, при които темповете на развитие са по-високи в сравнение с други и това се отразява върху всички останали сектори. В от-

гелните региони съществуват различия при търговията с ИТ и високотехнологични продукти. За Европейския съюз вносът и износът на подобни продукти отбелязват ръст през последните 10 години. Водещите партньори, както при вноса, така и при износа са Китай, САЩ, Швейцария, Великобритания, Виетнам, Тайван и др.

Общият обем търговия (внос и износ) на Европейския съюз по отношение високотехнологичните продукти за периода 2011-2021 г. се увеличава от 482 млрд. евро на 777 млрд. евро, което е ръст от 4.9% средногодишно (Фигура 2). Съответно вносът се увеличава от 248 млрд. евро на 392 млрд. евро или с 4.7% средногодишно. В същото време износът се увеличава от 234 млрд. евро на 385 млрд. евро или с 5.1% средногодишно. Това води до намаляване и търговския дефицит на ЕС от 14 млрд. евро на 7 млрд. евро през 2021 г. [Eurostat, 2022].

Най-голям търговски дефицит по отношение на високотехнологичните продукти ЕС реализира с Китай, който е в размер от над 100 млрд. евро. За сравнение, общият търговски дефицит на ЕС с Китай за 2021 г. е в размер на около 250 млрд. евро, като почти половината от него е именно за този тип продукти, включително и компютри и офис оборудване [European Commission, 2022]

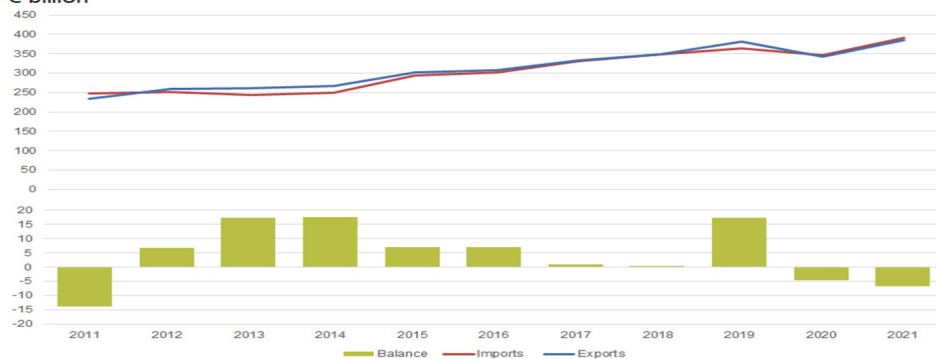
Останалите държави, при които вносът превишава износа към и от ЕС са Виетнам с дефицит през 2021 г. от 12 млрд. евро, Тайван с 10 млрд. евро и Малайзия с около 10 млрд. евро.

Държавите, с които ЕС реализира най-голям излишък са САЩ с около 23 млрд. евро за 2021 г., Великобритания с около 20 млрд. евро, Русия с близо 12 млрд. евро, следвана от Турция с около 8 млрд. евро.

Внос. Делът на високотехнологичните продукти в търговията на Европейския съюз се увеличава от 15.8% през 2010 г. на 18.1% през 2021 г. Интересно е, че през целия разглеждан период вносът на винаги надвишава износа, т.е. налице е дефицит при търговията с високотехнологичните продукти за ЕС.

EU trade in high-tech products, 2011-2021

€ billion

Source: Eurostat (Comext database DS-018995)

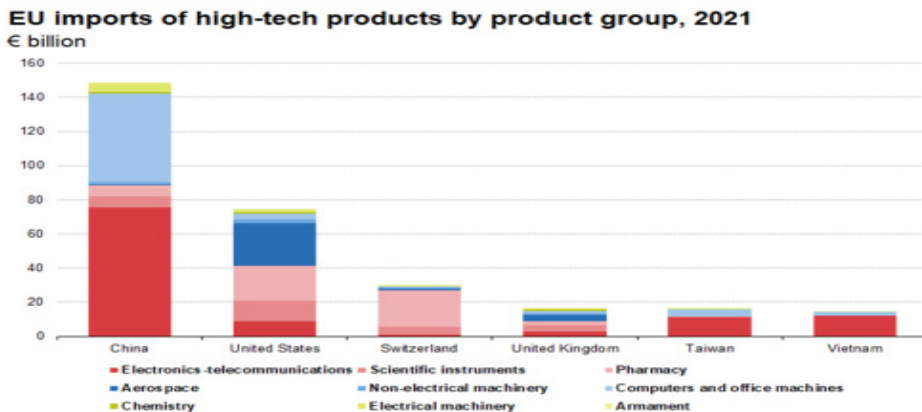
eurostat

Фигура 2. Търговия на Европейския съюз с високотехнологични продукти за периода 2011-2021 г., в млрд. евро
Източник: Eurostat, 2022

При вноса на Европейския съюз от трети страни през 2021 г. с най-голям дял е секторът на електрониката и телекомуникациите със 152 млрд. евро (Фигура 3). След него се нареждат секторът на фармацевтичните продукти и този на ИТ продуктите (компютри и офис оборудване). Всъщност фармацевтичният сектор е с най-голям ръст при вноса на продуктите за ЕС за период от 10 години, като средногодишния ръст между 2011 и 2021 г. е 9%.

По отношение на основните търговски партньори на ЕС при вноса на високотехнологични продукти са Китай, Тайван, Виетнам, САЩ, Великобритания и Швейцария. Китай доминира при вноса в повечето сектори като електроника и телекомуникации, електрическо оборудване, компютри и офис оборудване. САЩ и Великобритания са водещи вносители в областта на космическата индустрия, а Швейцария – във фармацията.

Секторът на компютрите и офис оборудване включва само хардуер и яхардуерните компоненти. Размерът на вноса, който е реализиран за ЕС е 25 398 млрд. евро за периода от 2011-2021 г., като само от Китай вносът за същия период е 19 930 млрд. евро за този тип продукти.

Source: Eurostat (Comext database DS-018995)

eurostat

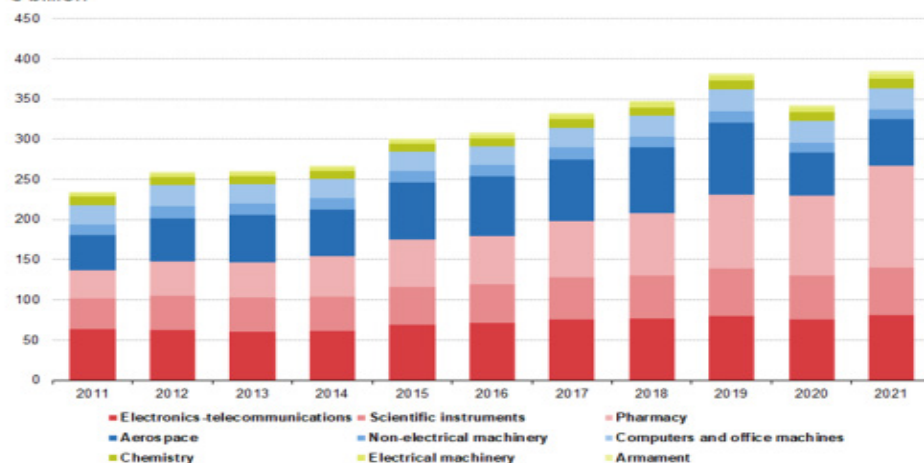
Фигура 3. Внос на Европейския съюз на високотехнологични продукти за периода 2011-2021 г., в млрд. евро
 Източник: Eurostat, 2022

Износ. При износа, както и при вноса на високотехнологични продукти за трети страни, също се наблюдава ръст за десетгодишен период. Единственото изключение от тази тенденция е 2020 г., когато пандемията от коронавирус блокира търговията в света, особено за второто тримесечие на същата година (Фигура 4). През третото и четвъртото тримесечия на 2020 г. търговията в света постепенно се възстанови и това се отрази и на високотехнологичните продукти и на сектора на компютрите и офис оборудване.

Износът от ЕС към трети страни за 2021 г. е в размер на 385 млрд. евро, като водещият сектор е фармацевтичният със 127 млрд. евро.

EU exports of high-tech products by product group, 2011-2021

€ billion

Source: Eurostat (Comext database DS-018995)

eurostat

Фигура 4. Износ на Европейския съюз на високотехнологични продукти за периода 2011-2021 г., в млрд. евро
Източник: Eurostat, 2022

За период от десет години (2011-2021 г.) всички сектори при високотехнологичните продукти отбелязват нарастваща тенденция, като изключение има единствено за неелектрическо оборудване, което намалява.

Държавите, към които е насочен износът на ЕС по отношение на високотехнологичните продукти към трети страни за 2021 г. са САЩ, които имат 25% дял в износа, Китай с 12% и Великобритания с 10% дял. В общо седем сектора САЩ са водеща страна за износа на ЕС, следвана от Китай в сектора на електрониката и телекомуникациите, Русия – в космическата индустрия, Великобритания – за сектора на компютрите и офис оборудване.

Освен ЕС, останалите държави в света също се опитват да инвестират повече средства в ИТ стоки и най-вече услуги. Водещи в това отношение, както бе посочено и при останалите класификации са САЩ, Индия, Китай, които безспорно заемат и най-висок дял в светната търговия на този тип продукти.

Един от основните въпроси в търговията между САЩ и Китай е именно търговията на т. нар. high-tech продукти или високотехнологични продукти. САЩ имат търговски дефицит по отношение на тези продукти още от 1993 г. спрямо Китай, който в годините се увеличава в пъти. От 6.3 млрд. щ.д. през 1993 г. до 380.8 млрд. щ.д. през 2018 г. Причините за това са различни, но водещите са следните [Zhao, 2020]:

- » От 90-те години на 20 век САЩ и гържавите от Западна Европа изнасят производства в Китай, като там се произвеждат първоначално отделни части, а след това се сглобява целия продукт. Разбира се, това се отнася за почти всички икономически сектори, включително и за ИТ продуктите.
- » Разходите за производство на отделните продукти в Китай също е значително по-малко в сравнение с развитите страни, особено през 90-те години и в периода до 2008-2009 г.
- » Създаването на собствени иновации в Китай намали вноса на high-tech продуктите, които допринесоха за значителен ръст и на производството на този тип продукти и съответно предоставянето на услуги.

При търговията между Индия и САЩ в областта на ИТ сектора, вкл. високотехнологичните продукти, допринася за ръста на БВП на Индия. Честата смяна на изискванията за внос и износ в тази област в рамките на двустранните споразумения забавя развитието (Desiraju, Dutt, 2020). Въпреки това Индия остава водеща гържава при износ на ИТ услуги, включително и на високотехнологичните.

Високотехнологичните интензивни на знание услуги.

Този вид услуги допринася в значителна степен за развитието на икономиката и увеличаване на добавената стойност.

	High-tech manufacturing					High-tech knowledge intensive services				
	Number of enterprises	Turnover (EUR million)	Production value (EUR million)	Value added (EUR million)	Gross investment in tangible goods (EUR million)	Number of enterprises	Turnover (EUR million)	Production value (EUR million)	Value added (EUR million)	Gross investment in tangible goods (EUR million)
EU-28	46.097 p	524.520 p	470.349 p	:	18.107 p	:	:	:	:	:
BE	566	17.425	18.553	7.527	830	28.617	33.549	33.931	14.709	3.234
BG	414	:	c	c	c	9.919	3.734	3.571	1.863	389
CZ	3.339	12.065	11.695	1.735	335	31.561	11.633	11.127	5.122	601
DK	648	16.018	15.787	7.580	600	15.115	21.339	18.406	9.836	991
DE	8.827	121.114	110.528	42.906	4.281	112.570	221.094	180.334	109.543	12.193
EE	128	1.871	1.836	170	30	3.875	1.583	1.473	711	108
IE	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
EL	295	1.543	1.378	552	122	12.106	7.422	5.555	3.019	545
ES	2.668	17.193	16.234	6.230	598	50.116	68.707	53.443	30.047	2.497
FR	3.178	68.467	60.668	19.614	1.869	141.647	156.964	160.988	69.412	8.957
HR	544	1.126	1.051	447	94	5.383	3.069	2.919	1.452	199
IT	5.453	44.247	42.884	13.962	1.578	100.384	96.813	99.232	44.370	4.864
CY	:	c	c	c	c	866	1.076	1.030	560	151
LV	171	:	c	c	c	5.294	1.520	1.424	696	122
LT	168	390	358	138	21	4.803	1.606	1.410	765	130
LU	10	:	c	c	c	2.009	:	c	c	c
HU	1.525	13.674	12.036	2.784	438	35.154	10.055	7.432	4.027	707
MT	36	:	c	c	c	:	c	c	c	c
NL	1.813	38.930	33.772	5.023	:	84.213	55.054	51.622	25.412	3.519
AT	688	9.431	8.818	3.902	582	18.321	19.847	14.468	8.887	1.038
PL	3.461	12.857	11.700	2.387	390	73.280	25.283	22.894	11.129	1.618
PT	468	2.740	2.338	711	116	14.726	10.382	10.101	4.594	1.162
RO	990	2.596	2.388	748	191	17.284	8.896	8.637	4.088	1.075
SI	347	2.450	2.331	981	228	8.543	2.982	2.657	1.243	206
SK	796	6.216	5.971	687	123	14.084	5.244	4.721	2.254	428
FI	600	24.491	11.002	2.735	234	9.223	15.592	15.102	7.382	1.299
SE	:	c	c	c	c	54.120	49.863	40.779	17.451	2.215
UK	6.504	40.922	37.599	16.608	1.380	180.257	248.404	237.656	120.333	15.021
NO	309	:	c	c	c	14.043	23.175	22.100	10.596	1.338
CH	1.664	105.129	110.403	35.102	3.443	6.470	:	c	c	c

: Not available
 e Estimate
 c Confidential
 p Provisional

Фигура 5. Високотехнологичните продукти и услуги за ЕС за 2014 г.

Източник: Eurostat, 2022

Но тъй като данните не се предоставят от гържавите навреме, последната актуализация за повече участници е от 2014 г., като дори и за този период има липси. Трябва да се отбележи, че както в ЕС, така и в други гържави в света, информацията за ИТ и високотехнологичните продукти се счита за конфиденциална и не се предоставя публично.

Абсолютен лидер в ЕС при прилагане на високотехнологични интензивни на знание услуги е Германия по показателите оборот, стойност на продукта, добавена стойност, и то не само за 2014 г. (фигура 5). След Германия се подреждат Франция, Италия, Нидерландия и Полша.

Преди напускането на Великобритания на ЕС тя е водещата икономика, която инвестира във високотехнологично

производство и услуги (180 257 предприятия в областта на високотехнологичните услуги за 2014 г. при 141 647 за Франция и 112 570 предприятия в Германия).

България изостава по показателите за високотехнологичните продукти и услуги, както при 2014 г., така и днес, както по брой предприятия, така и за останалите индикатори. Делът на България в търговията на високотехнологични продукти на ЕС е около 11 % или 2 600 млн. евро при вноса и около 6% или 1 384 млн. евро при износа.

3. ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ТЪРГОВИЯТА С ИТ ПРОДУКТИ

Едно от основните предизвикателства пред разглеждането и анализирането на ИТ продуктите (стоки и услуги) е тяхната дефиниция и най-вече тяхната класификация, особено когато се отчитат за статистически цели. По отношение на дефиницията основният въпрос е кои наистина са ИТ продуктите: тези, които се използват директно и безспорно са подобни продукти, или трябва да се включат и продуктите, при които отделни части се отнасят към ИТ областта. Например, електронни чипове за автомобили, отделни компоненти при производството на оборудване, смарт-технологии и др.

Друг съществен проблем при търговията с ИТ продукти е отчитането на софтуерните технологии, които се отчитат като услуги, а не като стоки. Освен това, когато има безплатни софтуерни програми или софтуер с отворен код, също няма как да се отчете към продуктите (стоки или услуги) от търговската статистика поради липсата на движение на парични потоци или сключването на търговски договор.

Не на последно място, съществува неразбиране от това какво представляват компютрите и съответно кои са отделните компоненти на ИТ стоките и ИТ услугите, т.е. на хардуера [Атанасова, Кънчева, 2017] и софтуера [Филипова, 2017]. Разделението на само на хардуерни и софтуерни продукти вече не е достатъчно, за да се различат отделните дейности, за които допринасят ИТ и високотехноло-

гичните продукти, като облачни технологии [Панов, 2018] и изкуствен интелект [Цонков, 2018].

Въпреки тези и споменатите в текста предизвикателства ИТ продуктите продължават да се развиват с по-бързи темпове от останалите сектори, като не всички успяват да отразят тези иновации навреме, напр. търговията, статистиката и др. области.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Търговията с ИТ продукти е един от секторите в международната търговия, който се характеризира с възможности за бъдещо развитие, независимо от предизвикателствата, които се появяват. Ако за останалите сектори рискове като войната в Украйна, забавянето на веригите на доставки, очакваният по-нисък икономически растеж, могат да допринесат за забавяне, то в този сегмент със сигурност иновациите ще продължат.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атанасова, Т., Кънчева, А. (2017). Хардуер, В: Информатика, Издателство „Наука и икономика“, Икономически университет – Варна, ISBN 978-954-21-0905-1.
2. Георгиев, Л. (2022). Академични ценности и дигитални трансформации – мисия, стандарти и лидерство в образованието, Пленарен доклад по повод 30 години Нов български университет, Юбилейна конференция, 27 юни 2022 г.
3. Минева, К. (2017). Информация и информатика, В: Основи на информатиката, Издателство на Нов български университет, ISBN: 978-954-535-983-5.
4. Министерство на икономиката и енергетиката. (2012). Секторна характеристика и регионална специализация,
5. Павлова, А. (2021). Виждане, чуване и разбиране в съвременния свят, В: БИЗНЕС КОМУНИКАЦИИ, ЕЗИК, ЛИТЕРАТУРА И КУЛТУРА – сборник от юбилейна научно-практическа конференция с международно участие, посветена на 10-годишнината на МП „Бизнес комуникации“ и 25-го-

- дишнината на БП „Русистика (руски език, литература и култура)“, издателство на Нов български университет, ISBN 978-619-233-210-5 (електронно издание), налично на: <https://publishing-house.nbu.bg/bg/elektronni-izdaniq/knigi/biznes-komunikacii-ezik-kultura-i-literatura>
6. Панов, П. (2018). Облачни технологии, : Основи на информатиката, Издателство на Нов български университет, ISBN: 978-954-535-983-5.
 7. Текев, Г. (2021). Университетът-проект на Богдан Богданов – превръщането на идеите в работещи проекти, В: Сборник „Идеи за нов университет“ по случай 30-годишнината на Нов български университет, Издателство на Нов български университет, с. 127-148, ISBN 978-619-233-175-7.
 8. Филипова, Н. (2017). Софтуер, В: Информатика, Издателство „Наука и икономика“, Икономически университет – Варна, ISBN 978-954-21-0905-1.
 9. Цонков, Г. (2018). Изкуствен интелект, В: : Основи на информатиката, Издателство на Нов български университет, ISBN: 978-954-535-983-5.
 10. Aggarwal, G. (2021). Realizing the True Value of the Cloud as an Innovation Catalyst, ForbestechnologyCouncil, Forbes, <https://www.forbes.com/sites/forbestechcouncil/2021/05/24/realizing-the-true-value-of-the-cloud-as-an-innovation-catalyst/?sh=1ddc9d376cb6>
 11. Desiraju, N., Dutt, P. (2020). An Analysis of Trade in the IT Sector Between India and the USA, Shri Ram College of Commerce, India, 4th International Conference on Business, Management and Economics, Berlin, 15-17 December 2020, <https://www.dpublication.com/abstract-of-4th-icbmeconf/28-628/>
 12. European Commission. (2022). EU Trade by country/ region, DG Trade, https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region_en
 13. European Commission. (2022a). Competition, NACE Classification (Statistical classification of economic activities of EU), https://ec.europa.eu/competition/mergers/cases/index/nace_all.htm

14. Eurostat. (2022). High-tech Statistics economic data, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:High-tech_statistics_-_economic_data#Trade_in_high-tech_products
15. Eurostat. (2022a). Glossary: Knowledge-intensive services (KIS), [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Knowledge-intensive_services_\(KIS\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Knowledge-intensive_services_(KIS))
16. Gawel, A. (2021). International Trade in the High-Tech Sector—Support or Obstacle to Start-Up Processes at the Macro Level in European Union Countries? *J. Theor. Appl. Electron. Commer. Res.* 2021, 16, 1877-1892. <https://doi.org/10.3390/jtaer16050105>
17. Hatzichronoglou, T. (1997). Revision of the High-technology Sector and Product Classification, STI WORKING PAPERS, 1997/2, Organisation for Economic Cooperation and Development.
18. International Monetary Fund. (2013). Sixth Edition of the IMF's Balance of Payments and International Investment Position Manual (BPM6), <https://www.imf.org/external/pubs/ft/bop/2007/bopman6.htm>
19. Leogrande, A., Costantiello, A., Laureti, L. (2022). The Export of Medium and High-Tech Products Manufactured in Europe, preprint, Research Article, <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-1967267/v1>
20. Malik, M., Velan, N. (2020). An analysis of IT software and service exports from India, In: *International Trade, Politics and Development*, Published by Emerald Publishing Limited, Vol. 4 No. 1, 2020, pp. 3-25, e-ISSN: 2632-122X, p-ISSN: 2586-3932, DOI 10.1108/ITPD-12-2019-0012
21. United Nations. (2006). Standard International Trade Classification, Revision 4, Statistical Papers, Series M No. 34/Rev. 4, Department of Economic and Social Affairs of the United Nations, <https://unstats.un.org/unsd/trade/sitcrev4.htm>
22. United Nations. (2022). United Nations Comtrade Database, <https://comtrade.un.org/>.
23. Zhao, Y. (2020). The Empirical Analysis of High-tech Trade Imbalance Between China and the US, E3S Web of Conferences 214, 02026 (2020), EBLDM 2020, <https://doi.org/10.1051/e3s-conf/202021402026>

ПРЕДСТАВЯНЕ НА АВТОРИТЕ

Венцислав Джамбазов е дългогодишен преподавател в Нов български университет, доцент към департамент Информатика и декан на Факултет за дистанционно, електронно и надграждащо обучение на НБУ. Завършил е висше образование в Технически университет – София като машинен инженер, през 2002 година защитава дисертация в област „Социология на комуникациите“, а през 2009 година става доктор с работата си върху иновациите в обучението и научните изследвания. Избран е за доцент с монография относно уеббазираните потребителски интерфейси. Занимава се с информатика повече от 30 години и е един от пионерите на българския интернет. Той е автор и съавтор на 5 книги и има над 40 публикации в специализирани и научни издания по теми, свързани с уеб дизайн, мултимедия, програмиране, дигитална икономика, електронно обучение.

Доцент г-р Ирена Николова е преподавател в Нов български университет от 2007 г. в департамент „Икономика и бизнес администрация“, а от 2012 г. в департамент „Икономика“. Нейните научни интереси са в областта на международни финанси и търговия, европейските въпроси, икономиката на прехода. Има публикувани монография „Валутният риск в икономиката: теоретични и практико-приложни измерения“ (2018), самостоятелен учебник „Финансиране на международната търговия“ (2015) и два учебника в съавторство: „Глобални пари и финанси“ (2011) и „Въведение във финансите“ (2019). Член е на Асоциацията по световна икономика, на Европейската икономическа асоциация, на Европейската икономическа и финансова асоциация, на Българската асоциация за европейски изследвания. Има практически опит в областта на икономиката и банковото дело.

ФАКТОРИ, ОПРЕДЕЛЯЩИ ВИСОКАТА ДИНАМИКА НА ЦЕНИТЕ И НА СТРУКТУРАТА НА ПОТРЕБЛЕНИЕТО НА ДОМАКИНСТВОТА В БЪЛГАРИЯ (1998–2013)

зл. ас. г-р Екатерина Цветанова
Нов български университет

Анотация: В настоящата разработка е анализирана ценовата динамика на стоките, включени в потребителската кошница, на базата на която се изчислява инфлацията в страната. Целта ѝ е да се проверят кои фактори повлияват високата динамика на цените. Подборът е реализиран с помощта на клъстерен анализ, както и иконометричен модел за оценка на реакцията на потреблението спрямо изменението на цената и дохода. Установени са факторите, които повлияват високата ценова динамика. Отчетено е влиянието на фактори върху реакцията на потребителите. Изведени са и изводи. Ценовите фактори, сред които са въвеждането на нов налог, съществено нарастване на данъчна ставка, както и смяна на режима на облагане, могат да доведе до трайна промяна в реакцията потребителите. Коментирано е и въздействието на изследваните фактори върху структурата на потреблението и са изведени тези, които определят високата динамика на цените.

Ключови думи: потребителска кошница, ценова динамика, инфлация

FACTORS DETERMINING THE HIGH DYNAMICS OF PRICES AND THE STRUCTURE OF HOUSEHOLD CONSUMPTION IN BULGARIA (1998–2013)

Assist. Prof. Dr. Ekatherina Tzvetanova
New Bulgarian University

Resume: This study analyses the price dynamic of the goods included in the Bulgarian consumer price inflation basket. The study aims to check which factors affect the high price changes. It is applied cluster analysis and econometric method to evaluate the price and income elasticity of demand. It is determined the factors which trigger the high level of price changes. Factors such as new taxes, significant tax increases, or changes in the tax regime, could permanently change the demand's elasticity. It is derived conclusions.

Keywords: consumer price inflation basket, price changes, inflation

ВЪВЕДЕНИЕ

Динамиката на цените на стоките и услугите, съставлящи структурата на потребителската кошница, е различна. Това е в резултат на различни фактори, които имат влияние както върху поведението на крайните потребители, така и върху поведението на производителите и подавачите.

Целта на настоящата разработка е да се проверят следните хипотези. Първо, злоупотребата с господстващо положение и акцизните ставки предизвикват превишение на цената над средната, независимо от това как търсенето на стоките реагира на ценовото изменение. Държавната регулация също покачва цената, както и ръстът на данъчните ставки. От друга страна, регулациите на пазарите от страна на ЕС не повлияват на ценовата динамика.

Във връзка с постигането на поставената цел е изчислена еластичността на търсенето спрямо цената и спрямо дохода на база на линейна регресия. В процеса на анализ е приложен и клъстерен анализ, който да разпредели стоките в потребителската кошница на обособени групи спрямо динамиката на ценовото равнище на всяка стока.

МЕТОДОЛОГИЯ

Източници на данни

За да се определи динамиката на цените на различните стоки са използвани месечни данни за индекс на потребителските цени (ИПЦ) с база 1995 г. от Националния статистически институт (НСИ). За изчисление на ценовата еластичност са използвани данни за разходите на домакинствата, на базата на които са изчислени теглата, а за цена се взема индексът на съответната група от стоки. За 2014 г. ИПЦ е осреднен, тъй като данните за него са налични до октомври,

а за нива на потреблението са използвани данните от 2013 г. Тези данни са прибавени, за да се изчисли по-прецизно еластичността на търсенето спрямо цената и спрямо дохода.

При изчисляването на еластичността на търсенето спрямо дохода са използвани годишните данни за паричния доход, публикувани от НСИ, като статистическият рег покрива 1999–2013 г.[1]

Акцизните ставки на анализираниите стоки са взети от Закона за акцизите (ЗА, в сила от 1994 г.), а от 2006 г. от Закона за акцизите и данъчните складове (ЗАДС).[7, 8, 9, 10, 11, 12] Информация за ставките е събирана още и от съответните броеве на Държавен вестник.[2]

Първична обработка

Обработка на данните. Месечните данни на ИПЦ с база 1995 г. са преизчислени в средногодишно изражение, защото те не позволяват ясното открояване на динамиката на цените спрямо общото равнище. Анализът обхваща периода 1998–2013 г. и поради това, данните за ИПЦ са приравнени така, че ценовите индекси в 1998 = 100

Наличието на разлики в съдържанието на кошницата от стоки и услуги, които съставят ИПЦ, и теглата за изчисляване на ИПЦ, както и промени в състава на самата кошница през годините, породил необходимостта от премахването на редове. След отстраняването им останали 296 реда, които включват потребителски групи, подгрупи и стоки и услуги, фигуриращи в целия разглеждан период. Изключение е направено само за мобилните услуги, за които няма данни за реализираните разходи през 1998 и 1999 г. Стойностите за липсващите две години са изчислени средноаритметично на разходите за следващите две години.

Определяне на средната динамика на цените. При изследването на динамиката на цените общият ИПЦ е приет за средно ценово равнище. За всяка от потребителските групи/ стоки е приложена следната формула:

$$p_i = \frac{CPI_i}{CPI'} \quad (1)$$

където на p_i е коефициентът, който показва как се изменя цената на стока i , CPI_i е ценовото изменение на стока i , а CPI е ценово изменение на цялата кошница. При изчислението е използван софтуерният пакет Matlab. Когато $p_i > 1$ цената на изследваната стока расте по-бързо от средното равнище. При $p_i = 1$ динамиката на цената е същата, като тази на общото ценово равнище, а при $0 < p_i < 1$ ръстът на изследваната стока е по-бавен от този на средното ценово равнище.

Клъстерен анализ на ценовата динамика

За да се разграничи ценовата динамика, е приложен клъстерен анализ на статистическия софтуер SPSS. Клъстерният анализ разделя една голяма група от наблюдения на по-малки и хомогенни групи. Приложен е йерархичен агломеративен клъстерен анализ по метода на Уорд, използвайки евклидовото разстояние (най-късата дължина на линията между две точки), което е чувствително към екстремални стойности. Методът на Уорд използва подход на дисперсионен анализ за оценка на разстоянието между клъстерите. На първия етап, на базата на получената дендограма, е определен броят на клъстерите. На следващия етап е създадена нова променлива, която дефинира коя стока в кой клъстер попада. Данните от получената матрица за динамиката на цените спрямо средната са въведени в SPSS, като за променливи са зададени 16-те години от разглеждания период.

След направения клъстерен анализ, на базата на получената дендограма, стойностите на променливите (от 0.15 до 5.9) се разделят в два клъстера. Клъстер 1 включва 73% от разглежданите стоки и потребителски групи, чиито цени растат по-бавно или около средното ценово равнище, т.е. със стойности около 0 и 1. Клъстер 2 включва 27% от стоките, като цените растат по-бързо от средното ценово равнище до стойност на коефициента 5.9. Втората група е съставена предимно от различни видове услуги, вкл. и такива предоставяни от фирми с господстващо положение (публични и частни), акцизни стоки, както и стоки и услуги,

чието производство и продажба се регулират и/или субсидират от държавата.

Еластичност на търсенето спрямо цената

Еластичността е статистическа величина и нейната стойност непълно обяснява причините за промените в потреблението. Въпреки това изчислението на еластичността на търсенето подпомага по-добро разбиране на потребителското поведение. Тя е динамична величина, променяща се под влиянието на различни фактори. Еластичността на търсенето спрямо цената е изчислена чрез иконометричен модел на базата на статистически регрес от 16 години, което позволява по-точна ѝ оценка спрямо точковото отчитане [3]. За да се определи как реагират потребителите и как се изменя потребяваното количество от дадена стока при промяна в нейната цена, е изчислена еластичността по следната формула:

$$E_{pi} = \frac{\Delta Q_i}{\Delta P_i}, \quad i = 1, 2, 3, \dots, n; \quad (2)$$

където E_{pi} е еластичността на търсенето спрямо цената за стока i , ΔQ_i е процентното изменение в потреблението на стока i , а ΔP_i е процентното изменение на цената на съответната стока. Търсенето е еластично, когато ценовата еластичност е по-голяма от 1, и тогава малко намаление на цената води до увеличаване на потреблението на съответната стока. Търсенето е нееластично, когато ценовата еластичност е по-малка от 1, и тогава увеличението на цената води до по-малко намаление на потреблението. При ценова еластичност равна на 1, търсенето е нормално еластично, което означава, че при изменение на цената, потреблението се променя със същия темп. Търсенето е свършено нееластично, когато еластичността е 0, и в този случай липсва реакция на потребяваното количество спрямо изменение на цената. От гледна точка на фирмата при покачване на цената, когато търсенето е еластично приходите ѝ намаляват, а когато е нееластично – приходите ѝ се увеличават.

За изчислението ѝ е използвана следната линейна зависимост:

$$\ln(y) = \alpha + \beta * \ln(x), (3)$$

където y е матрица на потребяваното количество, x е матрица на ИПЦ, а коефициентът β показва с колко се изменя потребяваното количество на дадена стока при изменение на цената, т.е. ценовата еластичност. За да се реализира това изчисление е използвана следната вградена функция на MATLAB, която при въвеждане на двете матрици връща като резултат наклона (m) за всеки рег от матрицата на независимата променлива (x), при изглаждане на данни в линейна регресия, което е β при 95% доверителен интервал.

$$[r, m, b] = \text{regression}(x, y) (4)$$

Еластичност на търсенето спрямо дохода

Еластичността на търсенето спрямо дохода е процентното изменение на потребяваното количество, предизвикано от увеличение на дохода с 1%. Резултатът е използван за разграничаване на луксозни стоки (еластичност на търсенето по-голяма от 1) от стоки от първа необходимост (еластичност на търсенето по-малка от 1). Изчислява се по следната формула:

$$E_{Ik} = \frac{\Delta Q_k}{\Delta I}, \quad k = 1, 2, 3, \dots, n; (5)$$

където E_{Ik} е еластичността на търсенето спрямо дохода, ΔQ_k е процентното изменение на потребяваното количество на стока k , а ΔI е процентното изменение на дохода. Аналогично с изчислението на ценовата еластичност е използвана следната линейна зависимост:

$$\ln(y) = \alpha + \beta * \ln(x), (6)$$

където x е средният доход на домакинствата за периода 1999–2013 г. Линейната регресия отново е изпълнена в Matlab чрез вградената функция. Получените данни сочат, че в кошницата от стоки са включени предимно стоки от първа необходимост. При тези стоки потребяваното количество се покачва в относително по-малка степен от покачването на дохода.

ЕМПИРИЧНИ РЕЗУЛТАТИ

Важно е уточнението, че разглежданият период между 1998 г. и 2013 г. се характеризира със силна ценова динамика и промяна на структурата на потреблението на домакинствата. След 1998 г. страната е във възстановителен период от кризата през 1997 г. Провеждат се редица наложителни реформи. Растежът на икономиката продължава до 2007 г., когато България става пълноправен член на Европейския съюз (ЕС), като след това се забавя и достига своето дъно през 2009 г. в резултат на Глобалната икономическа и финансова криза. Оттогава до 2013 г. страната отчита колеблив ръст на икономическата активност. Този период се характеризира и с политическа нестабилност, породена от честта смяна на правителствата.

Важно е уточнението на теглата в структурата на потребителската кошница. Най-голяма тежест имат потребителските групи *хранителни продукти и безалкохолни напитки* и *жилища, вода, електроенергия, газ и други горива* (от тази група най-голям е дялът на електроенергията). Така при спад в цените на хранителните стоки или на електроенергията, те оказват най-силен натиск за понижаване на средната цена на стоките (общия индекс). Тогава едно незначително повишение на цените на група с по-малък дял би изглеждало по-голямо спрямо средното ценово равнище.

Анализирано е влиянието върху ценовата динамика на 12 стоки и услуги на следните фактори: регулации на Европейския съюз, акцизните ставки, господстващото положение и други ставки. Изследвано е въздействието им върху еластичността на търсенето спрямо дохода и върху структурата на потребителската кошница.

РЕГУЛАЦИИ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Ценовата динамика на *хранителните продукти* спрямо средното ценово равнище остава стабилна, въпреки промените в пазарната конюнктура през разглеждания период (таблица 1). Запазването на по-ниските цени през периода е в резултат и на различните форми на финансиране на земеделските производители, произтичащи от присъединя-

ването на страната към ЕС. Влияние оказва и либерализирането на пазара за внос, в резултат на присъединяването на България към Световната търговска организация (СТО) през 1996 г. Друг фактор, който оказва влияние върху цените на бързооборотните стоки като цяло, е динамичното развитие на големите вериги през този период (Kaufland, Villa, Metro, HIT, Lidl, T-Market, Piccadilly и др.), които имат въздействие върху структурата на пазара, конкуренцията и взаимоотношенията между участниците на пазара.

Таблица 1. Ценова динамика на хранителни продукти, 1998–2013г.

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
ценова динамика	1.0	0.9	0.9	0.9	0.8	0.8	0.8	0.8	0.8	0.8	0.9	0.8	0.8	0.8	0.8	0.9

Източник: Изчисления на автора

Силните им позиции позволяват да доминират спрямо доставчиците си, както и да налагат спазването на различни условия, като стандарти за качество, ценови отстъпки, такси за реклама, промоции и др.[4, 5, 6] Освен това голям дял от стоките, предлагани в тези магазини, са внос, произвеждат се специални стоки за съответната верига, което позволява икономия от мащаба и предлагането на стоки на по-ниски цени.

Най-голям дял в подгрупата на телефонните и телефаксните услуги са *мобилните услуги*. Поевтиняването на услугите спрямо средното ценово равнище се дължи основно на допускането на конкуренция на пазара след 2005 г. (таблица 2). Регулацията на разговорите в роуминг от страна на Европейската комисия не оказва видимо влияние върху ценовата динамика, въпреки че падането на ограниченията за пътуване в страните членки, както и Глобалната финансова кризата, принуди много хора да търсят препитание в чужбина.

Таблица 2. Ценова динамика на мобилни услуги, 1998 – 2013 г.

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
ценова динамика	1.0	1.0	1.0	1.0	1.1	1.1	1.0	1.1	1.0	0.9	0.8	0.8	0.7	0.7	0.7	0.7

Източник: Изчисления на автора

Реакция на ценовата динамика към въведените регулации не се наблюдава и при стоки, като захар, вино, мляко и млечни продукти. Следователно може да се направи заключението, че *регулациите на ЕС не причиняват висока ценова динамика.*

Динамика на акцизните ставки

Динамиката на цените на **спиртните напитки** е близка до средното ценово равнище. Те са акцизни стоки, чиито ставки са представени в таблица 3. Акцизните ставки се променят през 2005 и 2006 г., което се отразява и на ценовата им динамика.[7, 8, 9, 10, 11, 12] Въведената акцизна ставка върху ракията през 2007 г. не се отразява на ценовата динамика, вероятно поради малките количества, за които е платен налогът.

Таблица 3. Ценова динамика и акцизни ставки на спиртни напитки, 1998 – 2013 г.

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Ценова динамика	1.0	1.1	1.0	1.0	0.9	1.0	1.0	1.1	1.2	1.2	1.2	1.2	1.2	1.2	1.2	1.2	
Междинни продукти, хектолитър чист алкохол	0.035 за алкохолен градус							90									
Етилов алкохол, хектолитър чист алкохол	няма налог							750	1100								
Етилов алкохол (ракия), произведен в специализиран малък обект за дестилране, хектолитър чист алкохол	няма налог									550							

Източник: ЗА, ЗАДС, ДВ, изчисления на автора

Данните от НСИ за групата на *тютюневите изделия* включват като крайно потребление единствено цигари. На пазара на тютюневите изделия единственият производител на акцизната стока цигари в страната е Булгартабак. На таблица 4 е показана динамиката на цените на цигарите спрямо средните цени, както и акцизните ставки. Тук много ясно може да се проследи зависимостта между ценовата динамика и повишението на съответния налог.

Таблица 4. Ценова динамика и акцизни ставки на тютюневи изделия, 1999 – 2013 г.

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013		
Ценова динамика	1.2	1.1	1.0	1.4	1.4	1.8	1.8	2.9	2.6	2.5	3.0	3.9	4.0	3.9	3.9		
С филтър/ 1000 къса	2 лв. + 30% от продажната цена					4 лв. + 43.5% от прог. цена	12.5 лв. + 31.8% от прог. цена	15 лв. + 48% от прог. цена, но не по-малко от 148 лв.		6.5 лв. + 54% от прог. цена, но не по-малко от 148 лв.		37 лв. + 35% от прог. цена, но не по-малко от 148 лв.		41 лв. + 40.5% от прог. цена, но не по-малко от 148 лв.		101 лв. + 23% от прог. цена, но не по-малко от 148 лв.	
Без филтър/ 1000 къса	1 лв. + 10% от продажната цена					2 лв. + 20% от прог. цена	15 лв. + 48% от прог. цена, но не по-малко от 148 лв.		6.5 лв. + 54% от прог. цена, но не по-малко от 148 лв.		37 лв. + 35% от прог. цена, но не по-малко от 148 лв.		41 лв. + 40.5% от прог. цена, но не по-малко от 148 лв.		101 лв. + 23% от прог. цена, но не по-малко от 148 лв.		

Източник: ЗА, ЗАДС, ДВ, изчисления на автора

От 2008 г. потреблението в ИПЦ се дели на български и вносни цигари, като последните заемат все по-голям дял от потреблението, и за 2012 г. то надвишава 50%. Това преориентиране е свързано със световното потребление и нарастването на потреблението на контрабандни цигари, в резултат на решението на правителството от 2010 г. за шоково повишаване на акцизната ставка.

Автомобилният бензин отчита относително стабилна ценова динамика. Акцизните ставки се променят доста по-често отколкото при алкохола, особено непосредствено преди влизането на страната в ЕС и след това (таблица 5).

След 2003 г. се наблюдава изпреварване динамиката на цената на бензина с година преди въвеждането на по-високия налог. На българския пазар господстващо положение в производството на горива има рафинерията Лукойл Нефтохим Бургас АД. Тя работи със суров петрол на ОАО Лукойл Москва, на който е дъщерна фирма и променя цените на едро според котировките на международния пазар. Това упражнява допълнителен натиск върху цените на горивата.

Таблица 5. Ценова динамика и акцизни ставки на автомобилен бензин в лв., 1998 – 2013 г.

Ценова динамика		1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
		1.0	1.2	1.2	1.1	1.1	1.1	1.2	1.2	1.2	1.2	1.0	1.1	1.2	1.2	1.2
Оловен, за хектолитър	октаново число 98	300			495			530	830							
	октаново число 95	500														
Без-оловен, за хектолитър	октаново число 98	300			495			670	685				710	710		
	октаново число 95	500														

Източник: ЗА, ЗАДС, ДВ, изчисления на автора

Следващата стока, която ще бъде анализирана е *дизелово гориво*. В таблица 6 е направена съпоставка между акцизните ставки и нарастването на цената спрямо средната. Вижда се, че при значителното повишение на акциза през 2006 г., то не се отразява на динамиката на цената спрямо средното ценово равнище. При нарастването на ставките след този период се наблюдава покачване на цената спрямо средната, но ефектът през следващата година намалява. През 2010 г. дизеловото гориво на българския пазар трябва да е със съдържание на биокомпонент минимум 2 обемни процента, съобразно изискванията на Директива 2009/28/ЕО, което допълнително оскъпява горивото. На практика Лукойл играе ролята на прайс мейкър на пазара на дребно и всички останали бензиностанции продават около цените, определени от него.

Таблица 6. Ценова динамика и акцизни ставки на дизеловото гориво в лв., 1998 – 2013 г.

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ценова динамика	1.0	1.1	1.5	1.5	1.5	1.4	1.4	1.7	1.7	1.7	1.9	1.4	1.7	1.8	1.9	1.9
Акциз за хектолитър	110	110	110	110	110	110	110	110	430	535	600	600	600	600	630	645

Източник: ЗА, ЗАДС, ДВ, изчисления на автора

За разлика от регулациите на ЕС, *акцизните ставки са фактор, който оказва влияние за високата ценовата динамика на анализираниите стоки. За някои стоки (цигари и дизел) влияе по-осезателно, докато за други (алкохол и бензин) по-слабо.*

Господстващо положение и груги ставки

Съдебните и адвокатски услуги от 2007 г. се облагат с 20% ДДС., в съответствие с директива на ЕС от 2006 г., която въвежда обща система за облагане на услугите с ДДС, сред които са и адвокатските услуги.

Таблица 7. Ценова динамика на такси за правни услуги, 1998 – 2013 г.

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ценова динамика	1.0	1.3	1.7	1.6	1.5	2.2	1.5	1.3	1.2	1.2	1.6	1.8	2.0	1.9	1.9	1.9

Източник: изчисления на автора

До тогава за адвокатските услуги не се начислява ДДС. Въвеждането му рязко увеличава цената им, което се отразява и при динамиката на цената спрямо средното ценово равнище (таблица 7).

Електроенергията е една от стоките с най-голяма тежест в потребителската кошница, като заема 50% от потребителската група жилища, вода, електроенергия, газ и др. горива. След 2007 г. електроенергията е акцизна стока, като за битови нужди има ставка 0 лв. за MWh. След приватизацията през 2005 г. електричеството за крайните потребители се доставя чрез три електроразпределителни дружества – ЧЕЗ (към 2022 г. „Електрохолд България“), ЕВН и ЕНЕРГО-ПРО (преди 2012 г. немската Е.ОН). Освен това в страната електроенергийният сектор е регулиран от Държавната комисия за енергийно и водно регулиране (ДКЕВР,

от февруари 2015 г. – КЕВР), която определя цените на електроенергията. При проследяване на действията на комисията се вижда, че регулаторът влияе върху ценовата динамика (таблица 8).

Таблица 8. Ценова динамика на електроенергия, 2000–2013 г.

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ценова динамика	1.2	1.2	1.3	1.6	1.6	1.6	1.5	1.5	1.5	1.5	1.4	1.4	1.5	1.4

Източник: Изчисления на автора

През средата на 2003 г. ДКЕВР повишава цените на електроенергията до средно 9.3 ст./kWh, като има преференциална по-ниска тарифа за потребление под 75 kWh, като същата динамика се наблюдава и при цената ѝ спрямо средното ценово равнище. Към края на 2008 г. се премахва преференциалната ставка, което пък е частично неутрализирано от намаление на цената на тока в средата на 2009 г. През 2012 г. ДКЕВР отново повишава цената на тока с 13% до средно 0.17 ст./kWh, а през 2013 г. ДКЕВР намалява цените два пъти – през март и през август. Това заедно с падащите цени на храните е основната причина за отчитането на дефлация от август 2013 г. При повишаване на цената с 9.8% през 2014 г. се намали дефлационният натиск и отчетената дефлация е едва 0.4% на годишна база за месец октомври на съответната година. Също така е важно да се отбележи, че потребяваното количество на електроенергия се заплаща до месец след потреблението, в противен случай захранването се спира, което прави потреблението по-еластично спрямо дохода в сравнение със следващите две разгледани услуги.

Висока динамика на цената спрямо средната се наблюдава и при водоснабдяването и топлоенергията, които също са регулирани от ДКЕВР (таблицы 9 и 10). При водоснабдяването има оператори, които обслужват съответна община, предлагат тарифа за водата и ДКЕВР решава дали да я одобри или не. Именно увеличението на цените на електроенергията са едно от основанията, които използ-

ват различните оператори за исканите и получавани увеличения. Тук проблем остават натрупаните и неизплатените задължения на неплатежоспособните потребители, както и фактът, че потребителите, които не са си сложили водомери, плащат вода на база, а не на реално потребление.

Таблица 9. Ценова динамика на водоснабдяване, 2000–2013 г.

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ценова динамика	1.6	1.8	1.9	2.0	1.9	1.9	1.8	1.8	1.8	2.0	2.0	2.0	2.0	2.1

Източник: Изчисления на автора

При положение, че цените на електричеството, студената вода, газообразните горива и възлицата растат по-бързо от средното ценово равнище, се очаква това да се случва и при цените на *топлоенергията* (таблица 10). Топлофикациите обслужват големите градове на страната и на практика, както и при водоснабдяването, осъществяват монопол върху обслужваните региони. Част от тези топлофикации са 100% частни (Топлофикация Русе), но има и такива с държавно или местно участие (Топлофикация София). Специфичното за този пазар е, че всеки присъединен абонат генерира потребление и не може да се откаже от услугата, в случай че не може да я плаща. Регулаторът ДКЕВР повишава цените през 2003, 2004, 2006 г., а през 2013 г. цената е намалена, което е отразено и в динамиката на цената спрямо средната.

Таблица 10. Ценова динамика на топлоенергия, 2000–2013 г.

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ценова динамика	1.3	1.2	1.3	1.4	1.4	1.5	1.6	1.6	1.4	1.5	1.5	1.6	1.7	1.6

Източник: Изчисления на автора

Най-динамично развиващата се група в ценово отношение са *пътните такси и таксите за паркиране* на лично транспортно средство. Нивото им е много над средното, но от 2007 г. цените им остават на едно и също равнище. Изменението на цените им спрямо средната е в резултат на

динамиката на останалите цени на стоките в кошницата. От 2005 г. е въведена винетна система при годишна цена от 54 лв. (таблица 11), след това е увеличена през 2006 г. и от 2007 г. до сега остава непроменена, точно в съответствие с динамиката на ИПЦ. От 2002 до 2004 г. се събира пътен данък по Закона за местните данъци и такси. *Таксите за паркиране* по централните улици на големите градове за периода 2002 – 2013 г. се събират от дружество „Паркинги и гаражи“ за съответния град, като те са общинска собственост и представляват държавен монопол. Техният дял като разходи не се отразява видимо на динамиката на цените в анализирания период.

Таблица 11. Ценова динамика на пътни такси и такси за паркиране и данни за пътен данък и винетни стикери за периода 2002–2013 г.

	2002	2003	2004		2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ценова динамика	2.4	4.2	4.1		4.1	1.7	1.7	1.9	1.4	1.7	1.8	1.9	1.9
Пътен данък	по 10 лв. на всеки започнат тон от общото тегло	Винетен стикер, лв.	седмична	4.00	4.50	10.00							
			месечна	10.00	11.00	25.00							
			годишна	54.00	58.00	67.00							

Източник: Закон за месните данъци и такси, Агенция „Пътна инфраструктура“ изчисления на автора

Друга държавна компания с господстващо положение, чиято ценова динамика ще бъде анализирана, е тази на *пътническият железопътен транспорт*. От 2004 г. операторът БДЖ ЕАД разделя дейността си на пътнически и товарни превози, а през 2007 г. се преобразува в три дъщерни дружества („БДЖ Пътнически превози“ ЕООД, „БДЖ – Товарни превози“ ЕООД, „БДЖ – Тягов подвижен състав (локомотиви)“ ЕООД), с цел осигуряване на прозрачност при финансирането и предотвратяване на кръстосано субсидиране от товарни към пътнически превози [13]. През 2007 г. пазарът на товарни превози се либерализира. Пътническите превози са субсидирани от държавата, като субсидията се договаря всяка година заедно с намаленията за различни

социални групи, като студенти и пенсионери, и се превеждат средства както за компенсация на намалените приходи, така и за текуща дейност и капиталови трансфери. Освен субсидиите, които нарастват през годините, цените на билетите за пътнически превози също се повишават през 2004 (10%), 2005 (8%), 2007 (9.97%), 2008 (9.19%), 2011 (15%) и 2012 г. (9%). Може да се заключи, че причината цените да се покачват с по-бързи темпове от средното ценово равнище (таблица 12) е господстващото положение на компанията, която повишава цените, възползвайки се от факта, че жп транспортът остава най-евтиният в условия на свето потребление през последните години.

Таблица 12. Ценова динамика на пътническият железопътен транспорт за периода 1998 – 2013 г.

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ценова динамика	1.0	1.2	1.2	1.4	1.3	1.4	1.4	1.5	1.4	1.4	1.5	1.5	1.5	1.4	1.6	1.5

Източник: Изчисления на автора

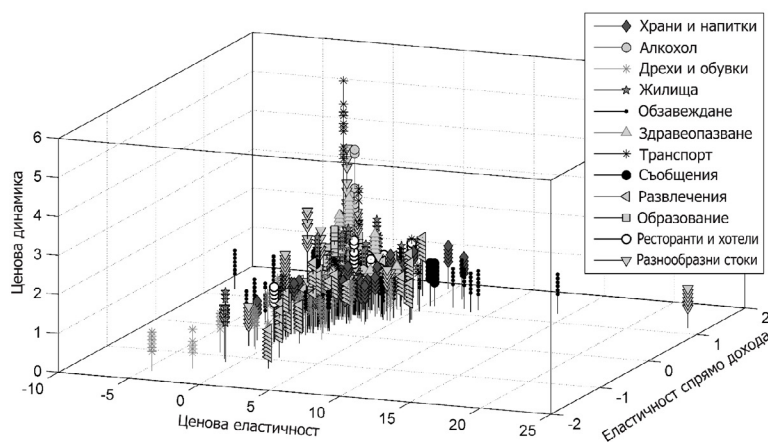
Въвеждането на допълнителна данъчна ставка (съдебни и адвокатски услуги) се отразява като рязко повишава ценовата динамика на съответната стока. Държавната регулация върху фирми с господстващо положение също повишава цените на стоките спрямо средното ценово равнище (електроенергия, водоснабдяване, топлоенергия). Най-висока ценова динамика от всичките 296 реда се отчита при пътните такси и таксите за паркиране, където услугите се представят от държавни фирми с господстващо положение.

Еластичност на търсенето спрямо цената и спрямо дохода

Необходимо е да се отчете реакцията на потреблението спрямо: (i) изменението на цените на разглежданите стоки, (ii) изменението в дохода на домакинствата, (iii) а също така и как се отразяват дотук разгледаните фактори върху поведението на потребителите.

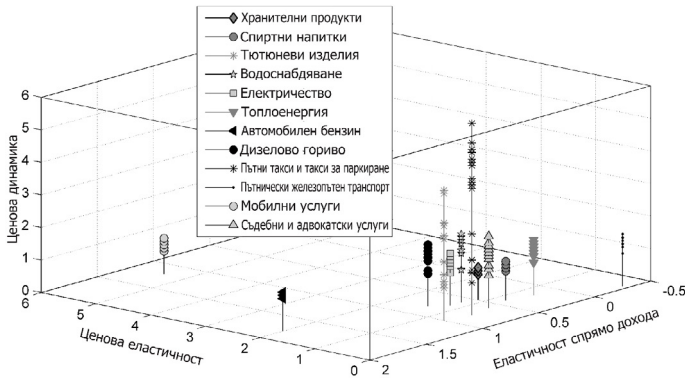
Резултатът от направените изчисления на ценовата динамика, ценовата еластичност и еластичността на

търсенето спрямо дохода на всички потребителски групи е представен на фиг. 1. Прави впечатление, че цените на стоките от групата *транспорт* отчитат ръст по-бърз от средното. *Хранителните продукти* са стоки, които са около средната ценова динамика, същото се отнася и за потребителските групи на *съобщения*, както и *ресторанти и хотели*. Основната част от стоките отчитат ценова еластичност между +5 и -5.

Фигура 1. Ценова динамика, ценова еластичност и еластичността на търсенето спрямо дохода на стоките, разделени в потребителски групи
Източник: Изчисления на автора

В съответствие с поставената цел на разработката са анализирани 12-те стоки и услуги, които са представени на фиг. 2. На базата на направеното изчисление на еластичността на търсенето спрямо дохода може да се направи изводът, че с изключение на автомобилния бензин, тютюневите изделия и мобилните услуги, всички останали са стоки от първа необходимост. На базата на оценката на еластичността на търсенето спрямо цената шест от стоките имат еластично търсене (хранителни продукти, мобилни услуги, водоснабдяване, електроенергия, дизелово гориво и автомобилен бензин), а останалите имат нееластично търсене.

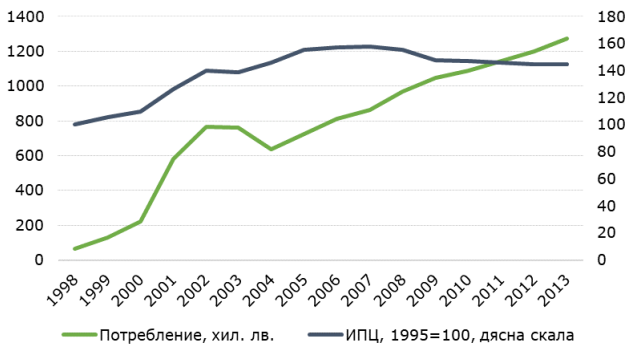

Фигура 2. Ценава динамика, ценава еластичност и еластичността на търсенето спрямо дохода на анализираниите стоки
Източник: Изчисления на автора

Еластичността на търсенето спрямо цената е динамична величина и промени в пазарната конюнктура и други фактори могат да ѝ повлияят.

Хранителните продукти имат еластично търсене (1.1) спрямо цената. През годините потреблението на хранителни продукти расте, а цените се запазват под средното ценово равнище.

Мобилните услуги имат ценава еластичност 5.7 и търсенето е еластично спрямо цената. Интересното тук е, че след навлизането на конкуренция на пазара след 2005 г., търсенето от нееластично се обръща в еластично, което се запазва до края на анализирания период (фиг. 3).

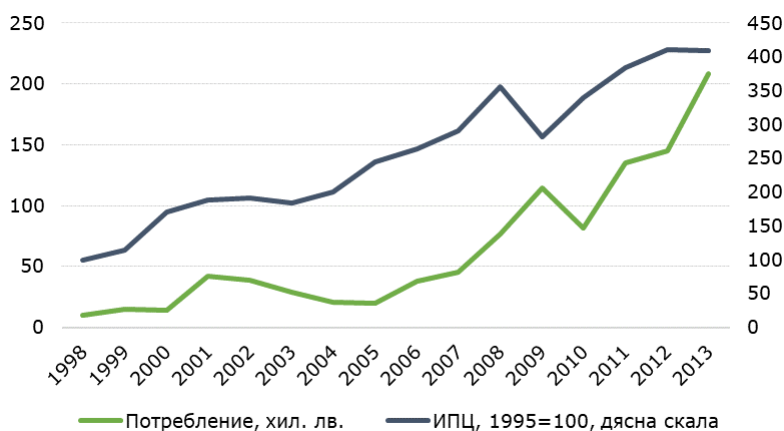

Фигура 3. Потребление и ИПЦ на мобилните услуги
Източник: НСИ

Спиртните напитки са с ценова еластичност 0.8. *Тютюневите изделия* също се характеризират с нееластично търсене спрямо цената – 0.7. В отговор на рязкото покачване на акцизните ставки през 2010 г., през 2011 г. потребителите намаляват разходите си, въпреки това през 2012 г. реализираните разходи нарастват заедно с цената.

Търсенето на *автомобилния бензин* е еластично спрямо цената – 2,0. През целия анализиран период потреблението на автомобилен бензин нараства. След присъединяването на страната към ЕС достъпът до автомобили на старо се облекчава, което стимулира и по-високото потребление на горивото.

Според модела потреблението на *дизеловото гориво* е еластично спрямо цената – 1,4. През 2010 г., когато се въвежда и задължението за влагане на биокомпонент в дизеловото гориво, потреблението намалява (фиг. 4).

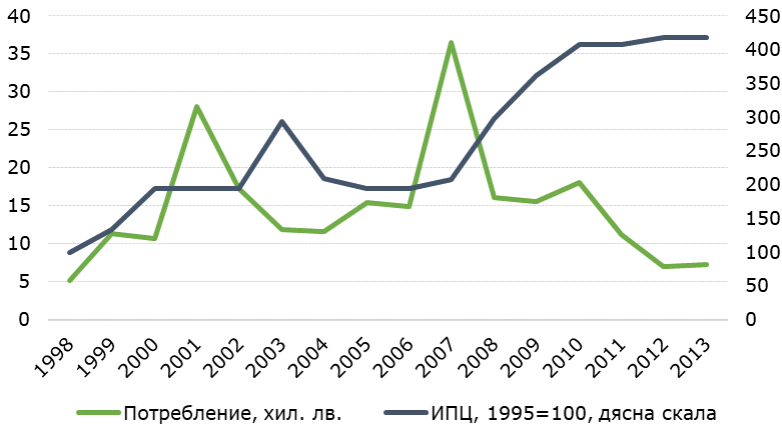

Фигура 4. Потребление и ИПЦ на дизелово гориво

Източник: НСИ

При *съдебните и адвокатски услуги* търсенето е нееластично спрямо цената – 0.8. Както се вижда на фиг. 5 въвеждането на 20% ДДС през 2007 г. рязко повишава цената на услугата, което довежда до рязък спад в потреблението. Новата цена кара потреблението да реагира силно на новите условия, като спадът в потреблението продължава до 2012 г. Тенденцията през годините сочи, че при повишение

на такси и налози в сферата на правните услуги, потреблението реагира със спад през първите до две години и после отново се възстановява, но след въвеждането на ДДС, то все още не се е възстановило.

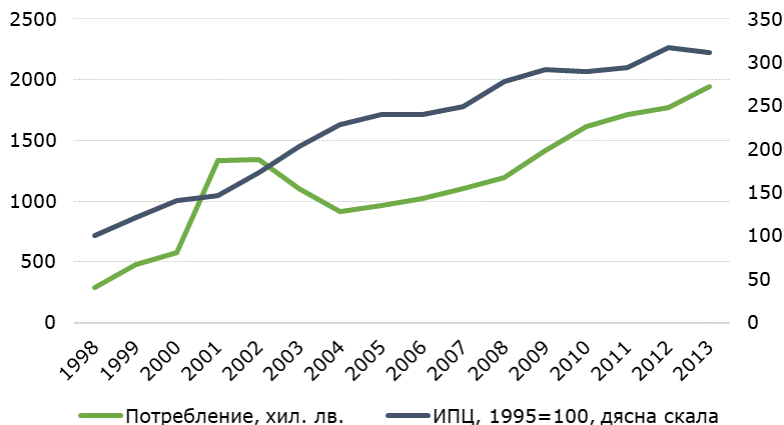
Фигура 5. Потребление и ИПЦ на такси за съдебни и адвокатски услуги
Източник: НСИ

Търсенето на *електроенергия* според използвания модел е еластично (1.2). В таблица 13 са посочени цени за потребление 3.5 MWh на година на домакинствата [14]. Тези консуматори са с най-голям дял от потребителите на електроенергия. Както се вижда от данните тези потребители имат по-скоро нееластично търсене (фиг. 6). Регулирането на пазара от ДКЕВР, от своя страна, подкрепя относително ниската степен на реакция на потреблението на електроенергия при промяна на цената, защото колебанията на цените на едро обикновено не се предават на крайните потребители.

Таблица 13. Цени и потребление на електроенергия на домакинствата

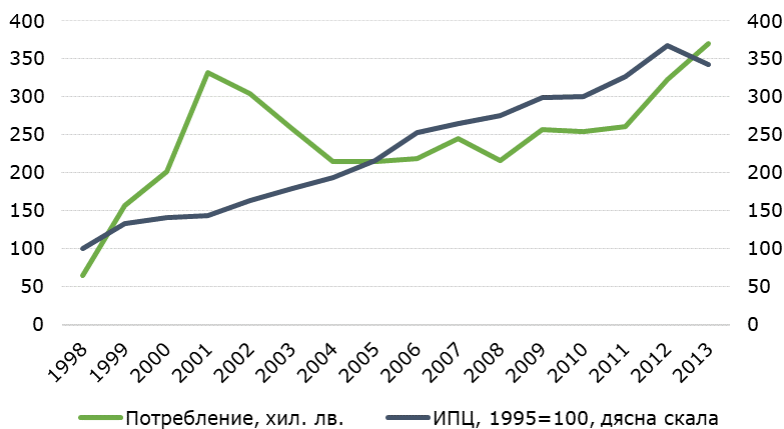
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Цени, kWh, за потребление 3.5 MWh	0.11	0.11	0.11	0.11	0.12	0.13	0.13	0.13	0.14	0.16	0.16	0.16	0.16	0.17
Потребление, хил. лв.	577	1336	1346	1105	911	967	1022	1100	1195	1415	1617	1711	1771	1946

Източник: Европейски енергиен портал

Фигура 6. Потребление и ИПЦ на електроенергия
Източник: НСИ

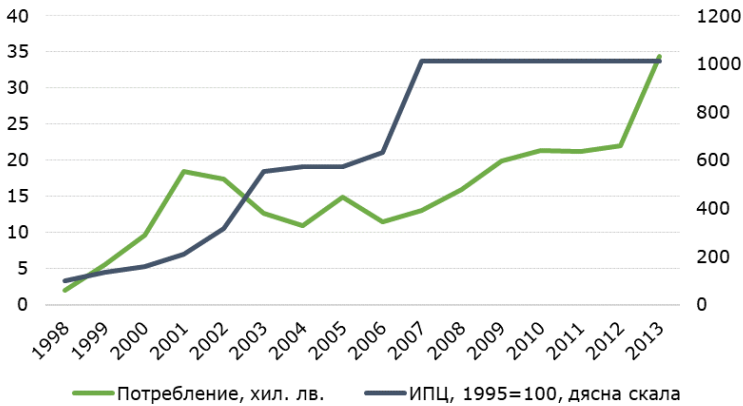
Ценовата еластичност на *водоснабдяването* е 1.2, докато при *топлоенергията* то е нееластично – 0.7. Въпреки това при намалението на цената на топлиенергията през 2013 г. потреблението реагира като увеличава разходите си (фиг. 7).

Фигура 7. Потребление и ИПЦ на топлиенергия
Източник: НСИ

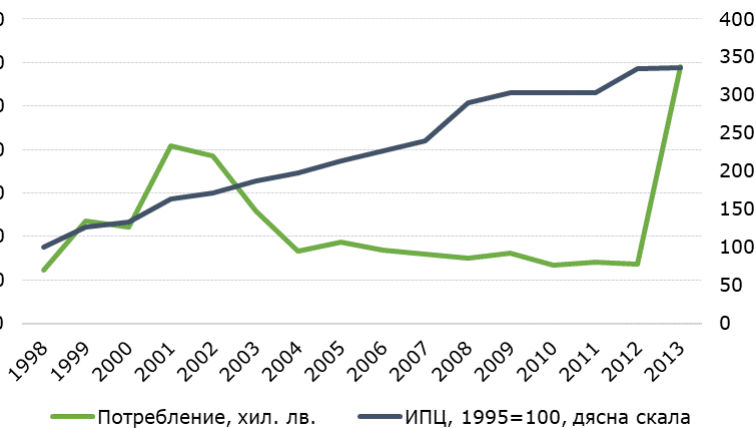
Пътните такси и таксите за паркиране се характеризират с нееластично търсене – 0.6. След въвеждането на винетните такси през 2005 г., както се вижда и на фиг. 8. ИПЦ остава на едно ниво, докато потреблението, след първоначален спад, нараства до края на периода. Освен това

след присъединяването на страната към ЕС достъпът до автомобили става по-облекчен, което стимулира потреблението и на винетните стикери. В резултат от 2007 г. търсенето става свършено нееластично.

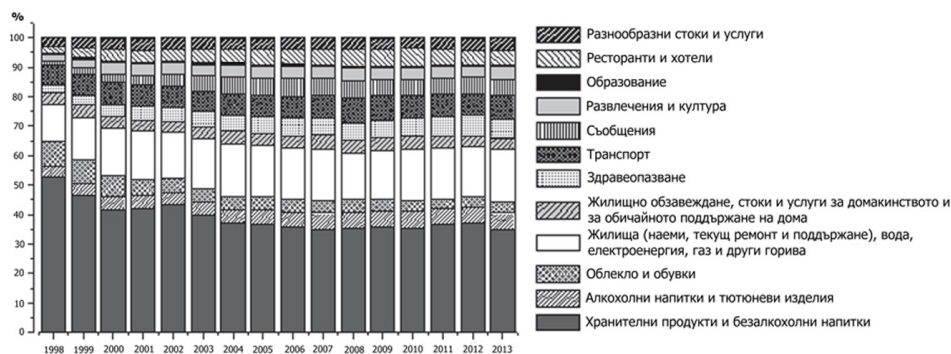
Фигура 8. Потребление и ИПЦ на пътните такси и таксите за паркиране на ЛТС
Източник: НСИ

Пътническият железопътен транспорт се характеризира с нееластично търсене спрямо цената – 0.1 и клони към 0, където няма реакция на търсенето при изменение на цената. Въпреки това на фиг. 9 се вижда, че не липсва реакция, особено през 2013 г., когато цената остава почти непроменена, а потреблението нараства значително.

Фигура 9. Потребление и ИПЦ на железопътен транспорт, 1998 – 2013 г.
Източник: НСИ

Заклученията, изведени готук за анализираниите стоки, които имат различна еластичност на търсенето спрямо цената и спрямо дохода са: (i) *тяхната ценова динамика се влияе от господстващото положение, акцизите и промяната на данъчното облагане;* (ii) *въвеждането на нов налог, смяна на режима на таксуване, както и рязко повишение на съществуващ налог, са фактори, които могат да доведат до трайна промяна в еластичността на търсенето спрямо цената.*

Фигура 10. Структура на потреблението
Източник: НСИ

Разходите за *хранителни продукти и безалкохолни напитки*, както и за *облекло и обувки* са намалели, което отразява и демографската криза, в която се намира страната. От друга страна, в останалите осем потребителски групи се отчита нарастване на дела на разходите. От 2000 г. делът на разходите за *алкохолни напитки и тютюневи изделия, транспорт, развлечения и култура*, както и *разнообразни стоки и услуги*, е нараснал с пог 1 процентен пункт. Най-бърз растеж на дела се отчита при *жилища, вода, електроенергия, газ и други горива, здравеопазване и съобщения*. С изключение на *хранителните продукти*, всички останали анализирани стоки и услуги попадат в групите, чиито разходи са нараснали.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В настоящата разработка е анализирана динамика на цените и на структурата на потреблението на домакинствата в България в периода 1998–2013 г.

Поставената цел е да се открият факторите, които определят високата ценова динамика на определени стоки. С помощта на линейна регресия е определена еластичността на търсенето спрямо цената и спрямо дохода. Клъстерен анализ е приложен за да се групират стоките, включени в индекса на потребителските цени, според тяхната ценова динамика спрямо средната за индекса.

Анализите тестват следните хипотези:

- » Злоупотребата с господстващо положение и акцизните ставки предизвикват повишение на цената над средната, независимо от това как търсенето на стоките реагира на ценовото изменение.
- » Държавната регулация също покачва цената, както и ръстът на данъчните ставки.
- » Регулациите на пазарите от страна на ЕС не повлияват на ценовата динамика.

В резултат на направените анализи могат да се изведат следните заключения:

- » Независимо от тяхната еластичност, високата динамиката на цените от потребителската кошница на НСИ за периода 1998–2013 г. се определят от злоупотребата с господстващо положение, държавната регулация и акцизните ставки, които предизвикват значително повишение (средно 1.8) над средната цена.
- » Регулациите на ЕС, са фактор, който не оказва влияние върху ценовата динамика.
- » Налогането на нови или по-високи налози, както и смяна на режима на таксуване, поражда промяна в еластичността на търсенето спрямо цената.
- » Злоупотребата с господстващо положение, държавната регулация и акцизните ставки влияят и на структурата на потреблението.

ЛИТЕРАТУРА

1. НСИ. (2014). Паричен доход на домакинствата. Достъпен на: <<http://www.nsi.bg/bg/content/3230/%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%88%D0%BD%D0%B8-%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B8>>
2. Сиела. Държавен вестник. <<http://www.ciela.net/svobodnazona-darjaven-vestnik/%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B0+/older?page=12>>
3. Богданов, Б. (1997). Изменение на потребителските цени, еластичността на търсенето и покупателната възможност на домакинствата за периода 1990-1996.
4. Капитал. (2013). К 100: Спомен за старата икономика. Достъпен на <http://www.capital.bg/klasacii/kapital_top_100/2013/07/15/2101865_k100_spomen_za_starata_ikonomika/>
5. Капитал. (2014). Победителите в Капитал 100. Достъпен на <http://www.capital.bg/biznes/kompanii/2014/07/03/2336019_pobeditelite_v_kapital_100/>
6. Сдружение за модерна търговия. (2014.). Девет от членовете на СМТ са в класацията на най-големите български компании. Достъпен на: <<http://www.modertrade.bg/2014/08/blog-post.html>>
7. Данъчно облагане 2000. Закон за акцизите. изд. Сиела, София, стр. 181-182.
8. Данъчно облагане 2004: Коментар Цветан Станкулов и др. Закон за акцизите. изд. Нова звезда, София, стр. 181.
9. Данъчно облагане 2008: Коментар Цветан Станкулов, Георги Конов, Георги проганов. Закон за акцизите и данъчните ставки. изд. Сиела, София. стр. 672-676.
10. Данъчно облагане 2010: Коментар Росен Иванов. Закон за акцизите и данъчните ставки. изд. Сиела, София.
11. Данъчно облагане 2011: Коментар с над 500 примера Димитър Радонов и др. Закон за акцизите и данъчните ставки. изд. Сиела, София.
12. Данъчно облагане 2012: Коментар Росен Иванов. Закон за акцизите и данъчните ставки. изд. Сиела, София.
13. ИПИ - Институт за пазарна икономика. (2010). Извън

релси (Кратък преглед на ж.п. транспорта в България за 2000–2009 г.). Достъпно на: <http://ime.bg/uploads/e4ddb6_Rail%20Transport_FINAL_Feb15_2010.pdf>

14. Europe's energy portal. (2014). Energy price report. Available on: <https://www.energy.eu/historical-prices/Bulgaria/>

ПРЕДСТАВЯНЕ НА АВТОРА

Гл. ас. г-р Екатерина Цветанова е щатен преподавател към департамент „Администрация и управление“ на Нов български университет. Притежава докторска степен по специалност „Бизнес администрация“. Дисертационният ѝ труд е свързан с конструиране на модел за прогнозиране на риска от изпадане в несъстоятелност на непублични български гружества. Научните ѝ интереси са насочени към моделирането на икономическите процеси, управлението на риска, оценка на кредитния риск и др. Като експерт е взимала участие в редица проекти, свързани с оценката на активите в българския банков сектор, въвеждането на системи за управление на риска, конструиране на модели за оценка на кредитния риск. Има интереси и участия в проекти в сферата на аграрната икономика.

ТРУДОВИТЕ ЖЕНИ В УСЛОВИЯТА НА ПАНДЕМИЯ, СОЦИАЛНА ИЗОЛАЦИЯ И ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА В БЪЛГАРИЯ - ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА, КОМПРОМИСИ И ИЗБОРИ

доц. д-р Мария Иванова
Нов български университет

Анотация: В тази студия дискусията е за това, как социалната изолация в резултат на пандемията засяга жените, тяхното личностно и професионално развитие, социалните им роли, избора на модел на личностна реализация. Изследването представя ролеви конфликти на съвременната българска жена, възникнали между семейството и работата в условията на пандемия и икономическа криза. Анализът се фокусира върху следните тематични области: съвременната жена между семейството и работата - проблеми и компромиси; модели на поведение на мъжете и жените в условия на социална изолация; причини за (не)постигане на хармонично съвместяване на семейните и професионални роли; видовете обучение, като фактор за реализация на кариерата в условията на глобална пандемия.

Ключови думи: развитие на жените, глобална здравна криза, ролеви конфликти

WORKING WOMEN IN THE CONDITIONS OF THE PANDEMIC, SOCIAL ISOLATION AND ECONOMIC CRISIS IN BULGARIA – CHALLENGES, COMPROMISES AND CHOICES

Assoc. Prof. Dr. Mariya A. Ivanova
New Bulgarian University

Abstract: In this paper, the discussion is about how social isolation as a result of the pandemic affects women, their personal and professional development, their social roles, the choice of model of female personal realization. The study presents the role conflicts of the Modern Bulgarian Woman, which arose between the family and work in the conditions of a pandemic and economic crisis. The analysis focuses on the following thematic fields: the modern woman between family and work – problems and compromises; patterns of behavior on men and women in conditions of social isolation; reasons for (not) achieving harmonious reconciliation of the family and professional roles; the types of learning, as a factor for the realization of the career in a pandemic.

Keywords: women development, pandemic crisis, role conflicts

ВЪВЕДЕНИЕ

Динамичните културни, социални, исторически и национални промени са определящи за различията във възгледите на хората. Въпреки това, в основата на поведението и действията на човека остават стереотипите, които генерализират и опростяват фактите, насочващи към решения, основани на предразсъдъци. Стереотипите опростяват социалните възприятия, като позволяват отделния индивид да бъде оценен спрямо своята принадлежност към набор от категории. Но те също легитимират групирането на хора според техния статус и отхвърлянето на дадена група от част от обществото.[14] Например, стереотипите идентифицират лидерството като мъжественост. Смята се, че лидерите са агресивни, доминират, налагат своята воля и решения. Това поведение традиционно се асоциира с мъжествеността.[19] Въпреки нарастващия брой на жените ръководители, все още битува мнението, че добрият ръководител е мъжествен.[20] Стереотипното мислене представя мъжете като много по-подходящи да заемат управленски позиции в сравнение с жените.[8] Обзор на изследвания, посветени на междуполовите различия в областта на управлението, разкрива, че мъжете почти винаги са възприемани като по-успешни и с повече потенциал. Жените се възприемат като успешни, но предимно в „женски“ професии.[13] От жените ръководители се очаква да се държат като мъже лидери вместо да обогатяват лидерските си роли с нови, разнообразни таланти и свежи перспективи.[22] Във връзка с междуполовите различия, поведението на жените лидери е по-скоро трансформационно, отколкото транзакционно (типично за мъжете лидери) и включва дейности за оказване на подкрепа,

възнаграждаване, менторство, консултиране, изграждане на екип и вдъхновяване.[2]

Независимо от стереотипния образ на работещата жена, в контекста на модернизацията се дигитален свят и глобализацията като основен двигател за редица обществени, икономически и социални процеси; **ролите на мъжа и жената в обществото търпят промяна**. Преди години е било немислимо мъж да остане вкъщи и да се грижи за детето си, докато жената работи. Днес в България това се възприема като нещо нормално¹.

ИСТОРИЧЕСКИ РЕТРОСПЕКТИВЕН АНАЛИЗ

Исторически ретроспективен анализ показва, че до извоюването на днешните си права и свободи жените извървяват дълъг път. До началото на 19 век се е смятало, че достъпът на жените до обществено-политическия и икономически живот би отвлякъл вниманието им от грижата за домакинството, децата и семейството. Но, след това, в различни държави започват да се приемат закони, даващи на жените по-голяма свобода на избор и действие, като например, правото на жените да анулират своя брак (Франция, 1804г.), правото на омъжени жени да избират своята професия (Австрия, 1811г.) и др. Истинска революция предизвикали първите жени лекари и учители, както и основаването на конгреса за правата на жените в Ню Йорк през 1848 година. След Първата световна война схващанията за ролята на жената в обществото изживяват своеобразен Ренесанс в Европа. Жените започват да заемат нови длъжности като репортери, писателки и предприемачи в бизнес средите. До края на 20 век, жените доминират спрямо мъжете в сферата на образованието и здравеопазването, но отстъпват в секторите финанси и икономика.[18] Броят на компаниите, притежавани от жени за периода 1997 – 2011 година нараства с 50%.[1] Немските компании от фондовата борса са за-

¹ От началото на 2009 г. с допълнения в разпоредбите на Кодекса на труда и Кодекса за социално осигуряване се даде законова възможност бащите да излизат в 15-дневен отпуск при раждането на детето си, както и да излизат в отпуск по бащинство след навършване на 6-месечна възраст на детето и да получават парични обезщетения от държавното обществено осигуряване за времето на тези отпуски.

гължени да разпределят 30% от позициите в надзорните съвети за жени. Но в този случай остава дискуссионен въпросът за компромис с качеството и компетенциите на служителите, само за да се изпълни предписаната квота.[21]

За съжаление, подобни промени се случват с много по-бавни темпове в България, където през 1937 г. се дава право само на жените, които са майки и имат законен брак, да гласуват в местните избори. По-късно правото се разширява и обхваща жените над 21 годишна възраст, които са женени, разведени или вдовици. Едва през 1944г. в България жените придобиват равни изборителни права, докато например в Нова Зеландия това се случва още през 1893 г.

Представените данни доказват, че макар и бавно, световните промени оказват влияние върху социалната роля на жената и възприемането и като част от света на бизнеса. ***Промяната на ролята в професионалния живот на мъжете и жените е много по-осезаема, отколкото в семейната среда.***

Въпреки безспорно положителната тенденция в промяната на ролята на жената, не може да се каже, че мъжете извличат позитиви от изменящите се обществени нагласи спрямо техните права и задължения. Жените извоюват все повече позиции на работното място и едновременно с това запазват ролята си на покровител на домакинството и семейното пространство. Следователно, голяма част от мъжете се чувстват притиснати от жените и на работа, и в къщи. Всички дебати за правата на жените, тяхното налагане във все повече икономически и обществени сфери, се отразяват негативно върху мъжете. Ограничаването на властта в множество сфери от живота на мъжа за сметка на жената, го кара да се чувства демотивиран, неуверен и несигурен в своите собствени качества.[17]

Въпреки тези опасения, можем да обобщим, че днес, ***отреденото място на жената в обществото може да се счита за мерило за развитие на цивилизованост и демокраци- зъм в една държава.***

СЪЩНОСТ НА СОЦИАЛНИТЕ РОЛИ В ОБЩЕСТВОТО

Според Ралф Дарендорф[7] индивидите се вписват в обществото като приемат да изпълняват различни социални роли, в основата на които стоят социалните взаимоотношения обусловени от пола, професията, възрастта, семейството, националността и т.н. Социалните роли представляват съвкупност от очаквания, които обществото отправя към мъжете и жените спрямо техния начин на поведение, външен вид и характер. Изпълняването на социална роля означава задължително спазване на предписания за правилно поведение, които могат да бъдат дефинирани и променяни само от обществото. Отказването да бъде поета някоя от предопределените роли води до неизбежното налагане на социални санкции. Изпълнението на множество различни роли в обществото създава предпоставка за възникване на конфликти, породени от несъвместимост на ролите. Например, съвместяването на две роли от жената – майка и работник. От една страна обществената нагласа предполага, през първата година от раждането на детето, жената да си остане в къщи и да се отдаде изцяло на грижите за детето, тъй като то има нужда от нея. От друга страна, работодателите и голяма част от жените биха предпочели да се върнат към работните си задължения, за да са независими и професионално реализирани. Балансът между тези две роли е труден за постигане. Този пример показва, колко са сложни начините на взаимодействие между различните социални роли, които всеки човек е длъжен да изпълнява в ежедневието си.

РОЛИТЕ НА ЖЕНАТА В УСЛОВИЯ НА ПАНДЕМИЯ

Бързото разпространение на корона вирус след март 2020 г. в България, последвалата пандемиологична обстановка и решението на правителството за локдаун, принуди мъжете и жените да работят в напълно непознат контекст. *„В началото на пандемията основно предизвикателство за нас бе да запазим стабилния ръст на бизнеса, конкурирайки се със световните гиганти на пазара и да изпълним целите, които си поставихме. Винаги сме имали добра организация и*

възможност за работа отвсякъде, но тази ситуация ни накара да прекроим редица процеси и инструменти, които ползваме.“ Това изказване на Боян Иванов [11], CEO на StorPool Storage, обобщава целите и състоянието на бизнес отношенията в България по време на пандемията. Световната здравна криза през 2020 г. предопредели загубата на работни места както за жените, така и за мъжете, със значително по-високи стойности и по-бърз темп, спрямо световната финансова криза (2007-2008 г.). С въвеждането на ограничителни мерки се наложи много бизнеси да преустановят дейност или дори да фалират. Най-засегнати бяха заведенията за хранене, туризмът и услугите – сектори, където работят предимно жени. В този период сериозна промяна в ролята на жените настъпи и поради вменената по-голяма отговорност за грижата за болни деца, съпруг и родители. В допълнение, затварянето на училищата и преминаването на учениците към онлайн обучение, допълнително натовари жените в търсене на начин да съвместят семейни и домакински задължения с трудови такива от възрастни.

Глобалната пандемия промени отговорностите на жените и начина им на работа. Основна характеристика за справяне с възникналите ролеви конфликти се оказа адаптивността на жената и мотивацията и за трудова реализация. Тези, които притежаваха дигитална компетентност и работеха чрез гъвкави форми на работа, бяха в благоприятно положение и бързо се адаптираха към наложените промени. Те бяха натрупали опит за ефективно управление на времето и приемане на организационни промени. Адаптацията на жените спомогна за трансформация на работния процес и контрол над изпълнението на задачите. Адаптирането към промяната често изисква ефективно използване на всички придобити умения, иновационно поведение, обезпечаващо непрекъснат процес на създаване и използване на ново знание на всички нива в организация. Политиката на откритост, доверие, ангажираност и съгласие при включване на жените в работни екипи – това са някои от важните качества за успешно управление на съвременните фирми. Правилното оползотворяване на жените като значим

човешките ресурси е ключът към промяна и средството за постигане на фирмената стратегия, в отговор на изискванията на бъдещето.

Пандемията наложи въвеждането на дистанционна форма на работа. Въпреки че тази мярка целеше да опази здравето на хората, тя повлия негативно върху психическото им здраве, като в по-голяма степен засегна жените. Разбира се, вирусът сам по себе си не дискриминира. Ефектът обаче беше различен за двата пола. Докато при жените се наблюдава по-голяма загуба на работни места и стрес, при мъжете има по-голяма смъртност. Само през 2020 г. починалите мъже в България в следствие на корона вируса са с над 3000 повече от жените. Пандемията допринесе за множество социални промени. Работата, образованието, забавленията, спортуването и храненето, които сформират ежедневието на всеки един от нас, в един кратък миг получиха изцяло нов облик, а за някои напълно изчезнаха от живота им. Такива социални промени оказват огромно влияние на психическото и физическото състояние, както и на основните потребности на жените.

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

Обект на емпиричното изследване е модерната българска жена, като цялостен образ, обединяващ различни поколения жени в трудоспособна възраст, независимо от образование, трудов опит, вероизповедание и етническа принадлежност.

Основна цел на изследването е да се проучи промяната в ролевото поведение на съвременната българка в условията на непредсказуем свят. В допълнение авторът търси отговор на въпроси, като: кои и какви са предизвикателствата, компромисите и изборите на жените в условията на пандемия, социална изолация и икономическа криза; успяват ли да балансират между работа, семейство и учене; кои са пътищата за достигане на баланс; до колко полът, индустрията на заетост и заеманата позиция влияят върху нивото на стрес и производителност.

За постигане на основната цел са изпълнени следните **задачи**: събиране, систематизиране и анализ на подходящи

източници на информация, подготовка и провеждане на емпирично изследване чрез избрани методи, анализ и изводи.

В процеса на изследване се търсят доказателства за следните **хипотези**:

1. Допуска се, че високото ниво на стреса в условията на пандемия се отразява негативно на жените и тяхното професионално представяне и семейна ангажираност.
1. Трудовите жени имащи предишен опит с работа от възраст бързо се адаптират и запазват своята продуктивност в условията на пандемия и социална изолация. Независимо, че работят повече и са по-натоварени, те успяват успешно да балансират различните си роли.
1. Жените заети в по-засегнати от пандемията индустрии имат по-високо ниво на стрес, от там влошена производителност и психическо здравословно състояние.
1. По-ниско квалифицираните жени имат по-високо ниво на стрес и по-трудно се справят с проблемите възникнали от локдаун, поради факта, че имат по-малко преносими умения за работа от дома.
1. Възможният изход от ситуацията, с цел запазване доброто психическо и физическо състояние на жените, е прилагането на подходящи дистанционни форми на учене за придобиване на нова квалификация или преквалификация, съобразени със специфичните потребности на различните групи жени.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО ПОДХОД КЪМ ДАННИТЕ

Основният изследователски подход е интерсекционалността, чрез който различните аспекти на факторите, които влияят върху живота на съвременните български жени, могат да бъдат анализирани и описани. В допълнение, тази концепция предоставя начин на изследователите да оценят множеството социални системи (включително, но не само възраст, способности, пол и т.н.), които заедно определят преживяванията в живота на жените. [3][4][5][6] Такова изследване изисква постигане на цялостен резултат, внимателен методологичен подход и обмисляне. Най-обширният

преглед на подобни подходи до момента е този, направен от MCall през 2005 г., по чиято тристранна класификация разработваме сравнителната рамка. Споделяйки мнението на Ajnesh Prasad, David Woodard и Ahir Gopaldas[10], че „интерсекционалността може да се приложи към всяко систематично изследване на различията, между или в рамките на социалните системи, в икономически, когнитивни, социални или културни процеси, в количествени или качествени изследвания.“ За да интегрираме по-голямото разнообразие от значения, свързани с интерсекционалността – като набор от насоки, като набор от методологични практики, като теоретична перспектива или дори като социален феномен – ние го описваме като парадигма, в която категориите се интегрират в субекти, създавайки по този начин уникални социални преживявания. Трябва да се отбележи, че въпреки горното, парадигмата на интерсекционалността остава емпиричното изследване отворено за интерпретации, вместо да се фокусира върху подчертаването на потенциала на системите да бъдат интегрирани и да се предложат методи за такава интеграция. Той също така постулира, че природата на всеки предмет е многостранна и вътрешно динамична; по този начин парадигмата се използва за а) обогатяване на жизнения опит на изследваните групи и б) разкриване на матрицата на тяхната промяна.

Като се има предвид опита на описаните по-горе автори и целите на настоящото изследване, ние поставяме основния акцент върху анализа на следните проблемно-тематични области:

- » Ролята на съвременната българка (като ролеви модел) в семейството и работата и в условията на криза – проблеми и компромиси.
- » Модели на поведение в условия на социална изолация. Какво отражение дава в живота на жените контекстът на социалните и културни промени?
- » Основните причини за (не)постигане на хармонично съвместяване на семейните и професионалните роли.
- » Поколенческата принадлежност като фактор за реализиране на семейството и кариерата.

- » Трите форми на учене – формална, неформална и информална, като фактор за реализиране на кариера в условията на пандемия и социална изолация. Проследяване на условията на живот, културни и социални характеристики и идентифициране на ключови фактори, които влияят на възможностите за учене.

ИЗТОЧНИЦИ НА ИНФОРМАЦИЯ

Изследването сред работещите жени в България е направено чрез разработен за конкретния случай въпросник, който съдържа 13 въпроса, които са разделени на две части. Първата част на въпросника включва обща информация за респондентите – пол, възраст, ниво на образование, професионална ангажираност, организация, в която работи. Втората част на въпросника включва въпроси, свързани с предмета на изследването. Въпросникът позволява на изследваните лица да оценят своите лични роли и балансирането им в условията на пандемия. Този инструмент не измерва реализираното трудово представяне при работа от дома, а по-скоро субективното усещане за собствена ефективност. Скалата за оценяване е 5 степенна, от 1 до 5 през стъпка 0,5. Използвани са възможностите на Google forms за създаването му. Използвани са онлайн възможностите на социалните мрежи за изпращане на въпросниците.

В допълнение, в процеса на изследване, е приложен стандартизиран въпросник на Шелдон и Коен за измерване на стреса.[15] Скалата (Perceived Stress Scale) е конструирана на база на теорията на Лазарус и се състои от 14 айтъма. Измерва се степента, в която изследваните лица оценяват описаните ситуации като стресиращи в периода на извънредно положение в България. Нивото на стрес се измерва като се сумират резултатите от отговорите, след което се разделя на броя на въпросите и се прилага следната категоризация: много високо ниво на стрес от 4.5 до 5.00 т.; високо ниво на стрес от 4.0 до 4.4 т.; средно ниво на стрес от 3.0 до 3.9; ниско ниво на стрес от 2.5 до 2.9 т.; много ниско ниво на стрес от 1.0 до 2.4 точки.

И двата инструмента – специално разработената анкетна карта и въпросникът на Шелдон и Коен, показват много добра вътрешна съгласуваност и висока надеждност (според Алфа на Корнфах съответно 0,81 и 0,78), което ни дава увереност в последващия анализ на резултатите. Получените данни от изследването са обработени с помощта на програма за статистически анализи (TIBCO Statistica).

ОГРАНИЧЕНИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящият доклад представя резултатите от март 2020 г. до май 2021 г. Изследвани са жени в трудоспособна възраст, които имат достъп до електронни социални мрежи. Систематизираната информация позволява проследяване на тенденциите и динамиката на изследваните характеристики, формулиране на обосновани заключения и препоръки. За съжаление, ограниченото количество актуални статистически данни, публикации за изследвания обект в България и други източници не предоставят сравнима информация за всички изследвани показатели. В много случаи информацията се отнася до основното население. Въпреки тези ограничения обаче, сравняването на избрания набор от данни с тези от самостоятелното изследване позволява формулирането на точни хипотези и заключения.

МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕ

Респондентите са жени с българско гражданство и към момента на изследване живеят и работят на територията на Република България. Респондентите са избрани на случаен принцип. Размерът на извадката от интервюираните лица е 160 жени, от които само 123 са дали изискваната от тях информация. Те са на различна възраст в рамките от 18 до 62 г.. Използваният метод за връзка с респондентите е директно онлайн анкетиране чрез два въпросника. Психологическото изследване се фокусира върху отношението на жените към работата от дома, семейството и справянето с възникналите проблеми в условията на пандемия чрез учене и придобиване на нови компетенции. Чрез качествено изследване се прави опит да се обясни поведението на

жените – защо действат по един или друг начин, прави един или друг избор и как се установява мотивацията. Работният език на въпросника е български, тъй като е предназначен да изследва практиките в България. Въпросникът се разпространява само по електронен път, предвид създалата се пандемията.

Изследователският проект използва комбинация от анкета и въпросник. По този начин се повишава силата на качествения подход на изследване.

Получените резултати не претендират за представителност, но извадката от респонденти се характеризира с гостатъчност и получената информация позволява прецизно формулиране на полезни заключения.

РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО ДЕМОГРАФСКИ ДАННИ ЗА РЕСПОНДЕНТИТЕ

Изследвани лица са жени на възраст от 18 до 62 години общо 123 на брой. Възрастовите групи са разпределени, както следва: най-голяма е групата на изследваните лица от 30 до 40 г. – 35%, следва групата от 40 до 50 г. – 27,5%, от 18 до 29 г. – 25%, а с най-малък дял на участие в изследването са жените над 50 г. – едва 14,5 %. Това разпределение във възрастовите групи е очаквано, предвид начина на събиране на информация – само чрез онлайн социалните мрежи. Повечето от респондентите живеят в столицата – 56%, 28% живеят в окръжни градове като Пловдив, Варна, Стара Загора, Бургас, Русе, Сливен, а останалите 16% живеят в по-малки населени места. От общата извадка 62% са със завършено висше, 38% със средно образование. Професионалната им реализация е в различни сфери – собствен бизнес, държавна работа, работа в частен сектор. Впечатление прави големият процент заети в ИТ сектора – 31% от общия брой респонденти. Данните показват, че в извадката преобладават жени с изградени трудови навици и професионален опит: 58% със стаж с и над 10 г. в различни области, 21% с трудов опит между 5 и 9 г., 12% със опит между 2 и 4 г., 9% с опит с и по-малко от 1 г. Резултатът е в синхрон с данните за възрастовото разпределение на участниците в изследването.

70% от изследваните лица са специалисти в организацията, в която работят, 26 са експерти с ръководни функции или ръководители от линейно и средно ниво, а само 4% са висши мениджъри.

Наг 68% споделят, че никога или почти никога не са работили от вкъщи преди пандемията. 21.4 % са работили рядко от вкъщи – от 1 до 4 пъти в месеца, 4.6% са работили често от дома си – около 15 пъти на месец, само 6% са работили винаги или почти винаги от вкъщи. В периода на локдаун и социална изолация, картината се променя. 56% се трудят от дома си, като 9% споделят, че това за тях не е необичайно работно място, 5% са с намалено заплащане, също толкова са в принудителен неплатен отпуск и в намалено работно време, а 4% не работят.

РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО ПО ОТНОШЕНИЕ НА ИЗПЪЛНЕНИЕТО НА РОЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРКА В СЕМЕЙСТВОТО И РАБОТАТА В УСЛОВИЯТА НА КРИЗА

Според данни на Европейския съюз редица от стереотипите по отношение на жените са вече развенчани: 60% от завършилите университети в Европа са жени, 80% от решенията за закупуването на потребителски стоки се вземат от жени – включително за типично мъжки стоки като автомобили. Организации, в които има баланс между мъжете и жените в управлението, показват по-добри резултати в сравнение с тези с преобладаващи мъже ръководители, а в държави, чиято политика стимулира и подкрепя работещите жени, има на лице висока раждаемост и по-голям икономически растеж.[9]

По неофициални данни, в България 30% от ръководните постове са заети от жени, но няма държавна статистика, която да потвърди информацията относно кариерното развитие на българките.[16] Според данни от проучване на Gallup International (<https://gallup-international.com>) по-голяма част от българите смятат, че жените са по-надеждни партньори, когато става дума за работа, бизнес и между човешки отношения; 56% от изследваните лица смятат, че жените са по-малко корумпирани; 75% са съгласни с твърде-

нието, че жените са по-дисциплинирани, а 69% са убедени, че жените са по-лоялни и ангажирани.

Резултатите от емпиричното изследване, направено от автора на доклада, потвърждават стереотипите, че мъжете основно се ориентират към производствени дейности, а жените към търговия и услуги (които в условия на пандемия са силно засегнати).

Нещо повече, оформят се четири групи мнения с общи характеристики, които затвърждават стереотипната гледна точка за жената дори в условията на здравна и икономическа криза:

- » Първата група респонденти съчетават ученето в университет и формирането на семейство с отглеждане на бебе. Основни проблеми за жените са безсъние и тревоги, поради липса на помощ от страна на съпруга, нито при отглеждането на детето, нито в домакинската работа. Мъжът изявява претенции към жената за подчинение, послушание и покорство, също изисквания: да бъде уважаван, да е глава на семейството.
- » Втората група респонденти са млади жени, омъжени непосредствено след завършването на средното си образование. Желанието им да продължат образованието си в университет, не е подкрепено от съпруга. Презумпцията на мъжа е, че ролята на жената е в къщи, полагаща грижи за семейството, за отглеждането на децата и домакинството, а високо образованата жена ще пренебрегне тези си задължения пред кариерното си развитие.
- » Третата група респонденти са жени над 45 годишна възраст, с по-голям житейски и професионален опит, но не са успели да се реализира професионално според първоначалните си желания, тъй като са съсредоточили вниманието си върху отглеждането на децата и възрастните родител, в т.ч. родителите на съпруга. След като децата са стигнали до определена училищна възраст, жените са намерили работа, но домакинските задължения си остават изцяло техен приоритет.
- » Четвъртата група са малкото успешни жени от различни възрастови групи, получили удовлетворение от

семейният живот и професионалното си кариерно развитие, с подкрепата на съпруга неотлъчно споделящ общите семейни задължения.

МОДЕЛИ НА ПОВЕДЕНИЕ НА БЪЛГАРКАТА В УСЛОВИЯ НА СОЦИАЛНА ИЗОЛАЦИЯ

Моделите на поведение на съвременната българска жена в условията на социална изолация се определят от традиционните възгледи и нагласи за работа и семеен живот, от социалните и културни промени и от наложените законови рамки, които трябва да се спазват безпрекословно в условията на здравна криза за да се опази човешкият живот. В България равнопоставеността на жената е уредена в Закона за защита от дискриминация и Закон за равенството между мъжете и жените. Разглеждат се пет приоритетни области: насърчаване на равенството в процесите на вземане на решения; промяна на съществуващите общоприети стереотипи в обществото; борба с насилието и указване на подкрепа на жертвите; повишаване участието на жените в пазара на труда и тяхната икономическа независимост; намаляване на разликите в заплащането.

Ключов фактор, оказващ комплексно влияние върху поведението на жените и проявлението на техните социални роли, е нивото на стрес. Емпиричното изследване на нивата на стреса сред жените показва, че не са идентифицирани високи нива на стрес, а повечето участници са категоризирани със средно, ниско и много ниско ниво на стрес. От друга страна, респондентите оценяват продуктивността си на необичайното работно място като висока и много висока, и само 1% от изследваните работещи жени се оценяват като много ниско продуктивни. Възможно е анкетираните жени в условията на несигурност да са силно мобилизирани. Но нека не забравяме, че представената оценка е субективна и е напълно възможно анкетираните лица да надценяват своите възможности и да желаят да се представят в позитивна светлина, независимо, че проучването е анонимно. Сравнителният анализ на данните за нивата на стреса, по критерий образование, показва следване на тенденциите на цялостна-

та извадка и не се наблюдават статистически значими отклонения. Анкетираните лица над 40 г. имат по-ниски нива на стрес и по-висока продуктивност. Тези резултати не са изненадващи, тъй като жените с по-голям житейски опит встъпват в кризисните ситуации с по-голяма увереност. Но в предвид дигитализацията, се очакваше по-възрастните жени да имат по-голяма нужда от повишаване на дигиталната компетентност и от там по-ниски стойности на производителност. Това очакване не се оправда и вероятно се дължи на големия процент работещи в IT компании.

Жените, които са запазили работата си, независимо от промяната на работното място – от дома, и са запазили нивата на възнаграждение са изключително спокойни, за разлика от тези, които са били освободени от работодателя или са попаднали в групата на жените в неплатен отпуск. По отношение на продуктивността си обаче, жените работещи на обичайното си работно място са много по-продуктивни, отколкото жените работещи от вкъщи. Това е показателно за неимоверните усилия, които жените полагат за да съчетаят работа от дома и семейни ангажменти. Проявява се парадоксът на автономията – жените се чувстват по-натоварени и работят повече и по-продължително време в къщи, отколкото на обичайното си работно място, където има строг контрол на работното време.

ОСНОВНИТЕ ПРИЧИНИ ЗА (НЕ)ПОСТИГАНЕ НА ХАРМОНИЧНО СЪВМЕСТЯВАНЕ НА СЕМЕЙНИТЕ И ПРОФЕСИОНАЛНИТЕ РОЛИ

Хармоничното съвместяване на семейни и професионални роли е възможно при бърза и адекватна адаптация към новите условия на труд и социална изолация. Същността на адаптацията се състои в приспособяване на жената към изменящите се условия на средата. Адаптацията зависи от външни фактори, които от своя страна зависят от сферите на жизнената дейност.

Можем да класифицираме адаптацията в следните групи: физиологична, анатомична, психологическа, професионална, икономическа, социална.

Физиологичната адаптация е процес-отговор на промените в условията на заобикалящата среда. При физиологичната адаптация се променя функционирането на тялото, което на свой ред преминава към анатомична адаптация. Анатомичната адаптация е процес на промяна в структурата на организма или структурата на неговите отделни органи. Това дава възможност на човека да оцелее и да се съхрани физически и психически. Продължителното ограничаване на физическото натоварване и движение породени от забраните по време на локдаун, както и повишаване нивата на стрес, са предпоставки за психологически и физически промени, както и голяма промяна в професионалните умения. Психологичната адаптация е процес, при който се преосмислят фундаменталните основи на ума в съответствие с новите изисквания на околната среда. Това е най-непредвидимата адаптация. В резултат на психологически натиск човешкото тяло блокира. Популярен феномен наблюдаван на работното място е „бърнаут“.

Съществено отражение за ефективността на жената при работа от дома имат психологичната, професионалната, икономическата и социална адаптация.

Професионалната адаптация е процес на придобиване на нови професионални знания и умения, които определят успеха на жената в работата ѝ за организацията.

Социалната адаптация е форма на взаимодействие със социалната среда, нейните условия, изискванията на обществото и т.н. По своята същност тя е особен вид вторична социализация, предизвикана от изменения в средата, изискващи качества, които жената няма в момента. Социалната адаптация твърде често се предхожда от отсъствия на модели и изисква собствени открития на жената, макар че може да бъде и подпомогната (или възпрепятствана).

Икономическата адаптация – предполага качества като адекватната самооценка, скорост и точност на възприятието, гъвкаво мислене, устойчивост на вниманието, услужлива памет, активност, самоконтрол, постоянно учене и саморазвитие, психологическа готовност за реализация, голям енергиен потенциал, мотивация за постижение

и развит практически интелект, готовност към рисково икономическо поведение.

Ако обаче, жената не съумее да се справи с промените в заобикалящата среда, тогава може да се стигне до дезадаптация – сериозно нарушение във взаимодействието между нея и средата, което с разрушение на значими свойства и характеристики на личността, без които тя ще бъде увредена. Причините за дезадаптацията могат да бъдат най-различни. Ако разгледаме периодите на социализация, ще видим, че във всеки етап от човешкия живот трябва да се усвояват конкретни социални умения. Според Р. Мъртън, когато културните ценности и цели са зле интегрирани с институционализираните социални структури, т.е. социалния успех не е еднакво достъпен за всички, се появява тенденция към разстройване на нормите – аномалия. Така социалните неблагоприятия пораждаат девиянтното поведение като форма на адаптивна реакция срещу аномалията. В значителна степен социалната дезадаптация се дължи на стигмата (конфликт между желан еталон и право на възможност за достигането му). Тя е свързана със самосъзнанието: “Аз съм по-лош от другите, затова хората няма да ме харесват и аз не мога да бъда сигурен с тях”. Жената го преживява болезнено. Тя е затворена и неудовлетворена, става неконкурентноспособна и чувствителна към критика. Други проблеми на личностно ниво са породени от социалния произход – комплексите, предразсъдъците и фиксациите. Към комплексите отнасяме неверните и самоувреждащи нагласи към самата себе си. Чувството, че си неуспешна, несимпатична, непохватна, глупава и т. н. За дезадаптацията им често спомагат и близките, които неправилно им създават проективна, инкубационна среда. Преодоляването на това състояние често се съпровожда с радикална личностна промяна, отличаваща се с преориентация в мисленето, възприемането на света и представата за самата себе си. Понякога тази радикална промяна се дължи на събития – смърт на близък човек, неочакван голям успех и др., които променят основно зрителната перспектива на жената, нейните ценности и нагласи. За по-пълната адапта-

ция на жената към новата среда съществена роля играят чувствата на обич и привързаност, които се формират в семейството и между колегите. Жената е адаптирана към другите и е надеждно интегрирана с тях, когато очакванията са позитивни.

Отсъствието на адаптираност към социалната действителност е причина за ролевата непригодност. Това е случай на несъгласуваност между изискванията на ролята и качества на личността, когато не достигат сръчност, ценности, интереси. Ако отказът от ролята е невъзможен по някаква причина, то един изход е дистанцията от нея. Ролевата претовареност също създава дезадаптивни проблеми, когато жената се натовари с изпълнението на прекалено много роли или пък изискванията към нея са прекалено завишени. Адаптацията към ролята може да стане чрез йерархизиране приоритетите на изискванията в зависимост от важността им или чрез осъществяване на ротации на плановете според това кое е по-належащо в момента.

За емпирична оценка на степента на приспособеност на българката към дадена социална среда, се търсят показатели в две основни области: ако жената е високо продуктивна, но вътрешно неудовлетворена, тя не е добре приспособена; същевременно удовлетвореност без висока ефективност във взаимодействието може да бъде израз на безкритичност и ниски претенции.

ПОКОЛЕНЧЕСКАТА ПРИНАДЛЕЖНОСТ КАТО ФАКТОР ЗА РЕАЛИЗИРАНЕ В СЕМЕЙСТВОТО И КАРИЕРАТА

При ранната детска социализация се овладява тялото, езика, началното общуване, нормите, детските роли. В случая адаптивността зависи в голяма степен от помощта на родителите и особено на майката, която по презумпция е отговорна за съществуването и развитието на детето. Същото важи и за втория етап на го трудовия стадий – обучението. В началния етап на трудовия стадий, жената приема наведнъж множество нови роли – професионална, съпругеска, родителска и т.н. Често пъти недостатъчната социализация в този период води до чувство на незначител-

ност, на безнадежност, което е тежка криза и се преживява дълбоко. Необходимо е време, в което жената овладява своята социална среда, намира универсални модели за справяне в различни ситуации. В етапът на най-пълна адаптация, жената добре познава заобикалящата я среда и има добре развити социални умения и подходи. Но в условията на здравна криза и пандемия, загубите на близки и приятели късат нишките на социалните мрежи и стесняват обратно социалната валентност. Отново се появява усещането за безперспективност, дезадаптираност и антипатия. Ще пропуснем разглеждането на след трудовия стадий – оставянето, който не е обект на нашето изследване.

Възможности за учене за адаптация на жените в условия на пандемия, работа от в къщи и социална изолация.

В България образованието винаги е било гостъпно за всеки гражданин на републиката, независимо от неговия пол, етнос, религия, социална прослойка и т.н. Страната ни е един добър пример за това, как гържавата поддържа демократичните европейски ценности и осигурява възможност за образование на всеки човек. Броят на жените завършващи висше образование е по-висок от този на мъжете. Това само по себе си показва високото ниво на интеграция на жените в обществото. Възможностите за учене и развитие на жените в съвременните условия се повишават особено след промените настъпили след 90-те години на 20 век. До тогава в учебните заведения е регламентиран броя за прием на жени и мъже. Днес, ако жените имат интерес към т.н. мъжки професии, то те ще получи своята възможност за обучение и реализация.

Съвременните жени са мобилни при избора си на университет и специалност. Изборът зависи от личните възможности и дарби, мотивация, подготовка и знания.

Наложените, от Здравните институции, ограничителни мерки през последните две години, свързани с пандемията, даде възможност за дистанционно обучение. Осигуряването на преквалификация, гарантира коригиране на направените предишни избори или получаване на допълнителна квалификация.

Националната стратегия за учене през целия живот определя стратегическата рамка на гържавната политика за образование и обучение, насочена към постигането на европейската цел за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж. Ученето през целия живот не е свързано с пола, а по-скоро с амбициите, компетентността, знанията и личните качества.

В България пред жените няма преки пречки, които да възпрепятстват тяхното образование, професионално развитие и кариерно израстване. Отношението към жените е либерално и не се наблюдават крайни дискриминационни настроения в обществото, в т.ч. във връзка с достъпа до висше образование (<https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/external/login.jsf>). Съвременните български жени имат възможност да управляват и планират своето образователно и кариерно развитие в съответствие със своите цели в живота, като свързват компетентност и интереси с образованието, обучението и възможностите на пазара на труда, което допринася за личната им удовлетвореност.

Съвременното образователно и професионалното развитие на жената е непрекъснат процес, при който се осъществява постоянна връзка между обучение, професионално ориентиране, професионална квалификация и професионална кариера. Върху този процес влияние оказват редица фактори като семейство, приятели, учители, социална среда, мода, материални възможности. Много от тези фактори действат съзнателно, равномерно, други хаотично и неопределено. Често се случва изборът на образование и професия да е несъзнателно или недостатъчно обосновано решение или по-скоро компромис между различни неосъзнати желания. Но социалната средата дава възможност за образование, квалификация или преквалификация през целия живот. Новите избори са нови възможности, независимо от пола, а от мотивацията на личността. Личните възможности и потребности са определящи за избора на житейски стратегии и избора на образование.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

Част от работещите жени се оказват неподготвени за социалната изолация, икономическите промени, повишената смъртност, рязкото спадане на материалното им състояние – фактори породени от пандемията. Сред тях нараства психологическият дискомфорт, апатия, усещането за безнадеждност и безсилие, загуба на позитивна перспектива; нараства раздразнението, ожесточението и агресивността. Най-често влошаването на материалното положение, понижаването на стандарта на живот и ограничаването на социалните контакти, предизвикват сериозни промени и деформации в когнитивния аспект на икономическото поведение и демотивация на жените. Негативните психологически последици се изразяват в деформации на ценностната система на жената, емоционални разстройства, раздразнителност, патологични изменения, различни злоупотреба с алкохол и наркотици. Независимо, че подобни резултати засягат малка извадка от обекта на изследване, си струва да се обърне внимание на тези жени и техните проблеми, защото спасяването дори на един човешки живот (не само от гледна точка на физиологията) е изключителна ценност.

Различната степен на адаптация към условията на здравната и икономическа криза и спецификите в икономическото поведение зависят от възрастта, принадлежността към определена социална група или професионална общност, личностните качества, характерните особености, способностите и темпераментните различия на жените. Прави впечатление оптимистично отношение към икономическите промени на младите жени. При тях се наблюдава голяма енергичност, предприемчивост, положителна мотивация, готовност за усвояване на нови знания и навици в различни икономически сфери. В статистическите извадки контингентът от безработни се запълва главно от жените на средна възраст. Индивидуално-психологическите качества, които играят важна роля в икономическата адаптация на жените, са адекватната самооценка, високото равнище на претенции, психологическата готовност за па-

зарна реализация, голям енергиен потенциал, мотивация за постижение и развит практически интелект, готовност за рисково и иновационно поведение. Трудно адаптиращите се жени проявяват качества, като предпазливост, подозрителност, предубеденост, педантичност, необщителност, идеализъм.

В процеса на изследване и анализ на събраните данни, категорично се доказва, че трудовите жени имащи прекишен опит с работа от вкъщи бързо се адаптират и запазват своята продуктивност в условията на пандемия и социална изолация. Независимо, че работят повече и са по-натоварени, те успешно балансират различните си роли, благодарение на получената автономност и уменията да разпределят ефективно във времето трудовите задачи и семейните ангажименти.

Също така, имплицитно се проявява възможният изход от ситуацията на пандемия и социална изолация, с цел запазване доброто психическо и физическо състояние на жените, чрез прилагането на подходящи дистанционни форми на учене за придобиване на нова квалификация или преквалификация, съобразени със специфичните потребности на различните групи жени и пазара на труда.

Допускането, че високото ниво на стрес в условията на пандемия се отразява негативно на жените и тяхното професионално представяне и семейна ангажираност, се потвърди със значима корелация. Нещо повече, след регресионен анализ, се установи, че стресът зависи повече от продуктивността отколкото обратното. Работещите жени получават по-голяма автономия за работа от вкъщи и това повишава тяхната производителност поради свободата на действие, повишената отговорност за взетите индивидуални решения и постигнатите трудови резултати. В същото време носенето на по-голяма отговорност и самостоятелност води до повишаване нивата на стрес.

Не можем да потвърдим наличие на значима статистическа връзка между конкретни индустрии и стрес, тъй като всички индустрии са засегнати от пандемията, както и работещите жени в тях. Освен това извадката от изслед-

Вани лица не е достатъчно представителна по различните индустрии, нито е равномерно разпределена за да даде достатъчно достоверни резултати полезни за дефиниране на стойностни изводи. Все пак се забелязва, че жените заети в ИТ сферата имат по ниски нива на стрес и по-висока производителност, както и балансирано отношение към трудовете и семейните си задължения.

Правопропорционалната зависимост между нивото на квалификация на жените и нивото на стреса в условията на социална изолация безспорно се доказва. Ситуацията на нестабилен трудов пазар намалява възможността на заетост и работа от в къщи на нискоквалифицираните жени, а от там и повишаване нивото на стрес, водещо до промяна в отношенията в семейството.

И така гве от петте хипотези категорично се доказват, а за останалите са необходими допълнителни изследвания.

ВЪПРОСИ ЗА БЪДЕЩИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Препоръчително е изследването да се повтори в условията на след пандемията обстановка за да се установи дали взаимоотношението производителност – стрес е устойчиво или е само първоначален ефект на работата от в къщи. Необходимо е по-нататъшно изследване, което да установи, до колко субективната оценка на собствената продуктивност зависи от желанието на жените да се запазят и в бъдеще получената автономност. Събирането на актуални данни от фирми ще помогне да се проследи реалната продуктивност на работещите жени. Бъдещо целенасочено изследване за връзката между индустрия, ниво на стрес и производителност, може да установи в кои от силно засегнати от пандемията индустрии, работещите там жените имат високо ниво на стрес и как то влияе на производителността и психическото им здравословно състояние. Категоризацията на индустриите на заетост, може да донесе повече стойност на изследването и повече приноси и ползи за изследваните индустрии. Интерес биха представлявали резултатите от допълнително изследване на причините за

стрес и различните нива на стрес в групите на жените специалисти и жените мениджъри от оперативните нива, още повече, че последните са буфер между служителите и висши управленски нива. Нека не забравяме стереотипното мислене, че жената не се възприема като успешен лидер от обществото.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Периодът на пандемия носи непрекъснато напрежение, често водещи до стрес, до покачващи се изисквания към жените в изпълнение на техните противоречиви роли на майки, работнички и ръководители, както и до повишаване на техните лични стремежи към перфектност. Традиционните разбирания за мястото на мъжете и жените в обществото и в собствените им семейства, се наблюдават и днес, но модерният свят е различен и изисква партньорско отношение към жените, осигуряване на непрекъсната подкрепа за изпълнение на служебните и семейните задължения. В миналото, мъжете били виждани като основният източник на средства и прехрана за близките си, докато жените се грижели за домакинството, като те били основните отговорници за отглеждането на децата и поддържането на дома. Днес обаче идеята за половото равенство размива границите на тези роли, като те не са строго отредени само за мъжете или само за жените. С времето жените са доказали, че могат пълноценно да работят във всяка избрана от тях сфера, както и да заемат отговорни позиции. Те могат да получават същото възнаграждение или по-високо от това на мъжете, въпреки че в някои организации и отрасли все още се наблюдават разлики по този въпрос. Факт е, че съвременните жени могат да разполагат със собствени доходи и да ги използват както намерят за добре. Ограниченията за работа сред жените произтичат не само от погрешните разбирания на хората, но и от ниското ниво на образованост. В момента не съществуват граници за момичетата да ходят на училище или да посещават университет, за да развиват знанията си и да бъдат конкурентноспособни на пазара на труда. От друга страна, мъжете все

повече участват в отглеждането на децата си и грижата за домакинството. Днес всеки един член на семейството е въввлечен в изпълнение на домашните дейности. Нерядко се срещат мъже, които не работят, а полагат грижи за семейството си, докато техните половинки подсигурият прехраната. Независимо от настъпващите промени, традиционните представи са дълбоко вкоренени и до ден днешен вземат превес в някои култури и общества. Следователно, хората трябва да се образуват по дискутираната в доклада тематика.

Жените са част от човешкият капитал на всяка организация. Те са ключов актив на фирмата и си струва да се инвестира в тяхното развитие и преквалификация. Стратегическата ефективност на управлението им се измерва чрез: удовлетвореност, сигурност, мотивираност, перспективите за кариерно развитие, трудово възнаграждение, текучество, резултати от трудовата дейност, наличие на стрес и др. Изследването показва, че когато стойностите на тези измерители са добри, то и ефективността от извършваната дейност е по-висока. Ето защо ефективните компании предпочитат да заделят стратегически средства за обучение и развитие на кариерата им.

Образованието само по себе си е важен фактор за живота на всеки един човек. То ни помага да разбираме света около нас и може да ни даде шанс да живеем пълноценно. Макар и в миналото жените да не са имали достъп до образование, днес свободно могат да избират къде и какво да учат, въпреки че процесът на учене е по-труден, защото трябва да го съчетават с отглеждането на своите деца и извършването на домашни задължения – тенденция, която относително се запазва във времето. Изследване сочи [12], че жените предпочитат формалните или традиционни форми на обучение, докато мъжете неформални и информални. Независимо от формата на образование, то е ключът, чрез който жените могат да откриват повече за света около себе си; това е начинът да се разберат причините за промяна и какво може да се направи, за да се адаптират към тях.

Статусът на жените в обществото е тема на сериоз-

ни дискусии в продължение на много години и до ден днешен. Факт са опитите за насърчаване на пълноценното участие на двата пола на пазара на труда – подобряване на квалификацията, балансиране на личния и професионалния живот, интегриране на гъвкави работни графици, по-зачестеното прилагане на „работа от вкъщи“ и на дистанционната работа, а също и споделяне на отговорностите в семейството от страна на мъжете. Важно е да не забравяме, че неравенството между половете не се отнася само спрямо жените. То засяга както жените, така и мъжете и няма как да отстраним дискриминацията с антидискриминация.

ЛИТЕРАТУРА

1. American Express (2011). State of Women - Owned Business Report, Retrieved from <https://www.americanexpress.com/en-us/business/trends-and-insights/keywords/state-of-women-owned-businesses-report/>
2. Bancheva, E., Ivanova, M. (2012), "Gender differences in Leadership styles of mature students, part 3 of book "Considering gender in adult learning and in academia: (in)visible act", edited by Joanna Ostrouch - Kamiriska, Christine Fontanini, Sheila Gaynard, Wydawnictwo Naukowe, Dolnoslaskiej Szkoły Wyższej, ISBN 978-83-62302-52-9.
3. Collins, P. (1986). Learning from the Outsider Within: The Sociological Significance of Black Feminist Thought, *Social Problems*, 33 (6), S14-S32.
4. Collins, P. (1990). *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness & the Politics of Empowerment*. New York: Routledge.
5. Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and AntiRacist Politics. *University of Chicago Legal Forum*, 139-67.
6. Crenshaw, K. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review* 43 (6).

7. Dahrendorf, R. (1964). Homo Sociologicus. In: Homo Sociologicus. Uni-Taschenbücher. Publisher: VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, https://doi.org/10.1007/978-3-322-85721-7_1
8. Eagly, A. H., Karau, S. J. (2002). Role congruity theory of prejudice toward female leaders. *Psychological Review*, 109(3), 573–598. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.109.3.573>
9. European Commission, (2008), Break gender stereotypes, give talent a chance. Toolkit for HR consultants and managers in SMEs, p.3, <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?langld=en&docId=6321&>
10. Gopaldas, A., Prasad, A. & Woodard, D. (2009). Intersectionality: Insights For Consumer Research. *Canada Advances in Consumer Research Volume 36*, eds. Ann McGill and Sharon Shavitt, Duluth, MN: Association for Consumer Research, Pages: 789-790
11. Ivanov, B. (2021), Leaders in Crisis: Lessons from Boyan Ivanov, StorPool Storage, Economy.bg, Retrieved from <https://www.economy.bg/profiles/view/44978/Lideri-v-kriza-Urocite-na-Boyan-Ivanov-StorPool-Storage->
12. Ivanova, M., Dimitrova, A. (2016) “Contemporary Issues and Perspectives on Gender Research in Adult Education, Part 5. GENDER IN ADULT EDUCATION PRACTICE DO OLD WOMEN STUDY IN BULGARIA? Preferred Methods of Training for Men and Women Aged 65+”, pp 239-258, Red.: Maja Maksimović (University of Belgrade, Serbia), Joanna Ostrouch-Kamińska (University of Warmia and Mazury, Poland), Katarina Popović (University of Belgrade, Serbia), Aleksandar Bulajić (University of Belgrade, Serbia), Publisher: Institute of Pedagogy and Andragogy, University of Belgrade, Serbia, ISBN 978-86-80712-01-7, Belgrade, 2016, <http://www.esrea.org/wp-content/uploads/2016/12/Appendix4ESREAbokMaksimovicetal2016.pdf>
13. Jabes, J. (1980). Casual Atributtions and Sex-Role Stereotypes in the Perception of Women Managers. *Canadian Journal of Behavioral Science*, 12, 52-63.
14. Jost, J., Banaji, M. (1994), The Role of Stereotyping in System-Justification and the Product of False Consciousness, *British*

- Journal of Social Psychology, 33, 1-27, Printed in Great Britain.
15. Karastoiyanov, G., Rusinova-Hristova, A. (2000), Bulgarian adaptation of the perceived stress questionnaire, Journal of Psychological Research, 2000, vol. 1-2, pp. 67-77.
16. Kmetova, T., (2006), Men and women are equal, but not equal, CAREERS Journal, Retrieved from https://www.karieri.bg/news/21146_mujete_i_jenite_sa_ravni_no_ne_i_ravnopostaveni
17. Marquart, M., (2015), Neue Rollenbilder. Der Mann ist nur noch ein Schatten seiner selbst, Der Spiegel, Retrieved from <https://www.spiegel.de/wirtschaft/soziales/maenner-studie-viele-kommen-mit-neuer-rolle-nicht-klar-a-1048415.html>
18. Mondy, R.W. , Mondy, J.B. (2012) Human Resource Management.12th Edition, Pearson Education Limited, Boston.
19. Moran, B. (1992), Gender Differences in Leadership, Library Trendw, Winter 1992, Published by Johns Hopkins University Press, Online ISSN: 1559-0682, Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/32961339_Gender_Differences_in_Leadership
20. Powell, G. N., Butterfield, D. A. (1989). The „good manager“: Did androgyny fare better in the 1980s? Group & Organization Studies, 14(2), 216-233. <https://doi.org/10.1177/105960118901400209>
21. Scherer, K., Schmidt-Mattern, B., (2020), Gleichberechtigung im Beruf. Was Frauenquoten für Männer bedeuten, Retrieved from <https://www.deutschlandfunk.de/gleichberechtigung-im-beruf-was-frauenquoten-fuer-maenner-100.html>
22. Shavlik, D. L., & Touchton, J. G. (1988). Women as leaders. In: M. F. Green (Ed.), Leaders for a new era (pp. 98-117). New York: American Council on Education and Macmillan Publishing Co.

ПРЕДСТАВЯНЕ НА АВТОРА

Мария А. Иванова е доктор по икономика на Българската академия на науките, с професионална диплома по мениджмънт на Open University – BS, UK. Специализирала е коучин и менторство съответно в The Coaching Academy, London, UK и Business Mentoring Academy, Oxford, UK. Пригубила е педагогическа квалификация в Технически университет, София и Willesden college – London, UK. Понастоящем е доцент на НБУ в департамент „Администрация и управление“. Нейните изследователски интереси са в областта на: организационно развитие, управление на процеси, промяна и проекти; управление на човешки капитал и многообразна работна сила; висшето образование и европейското образователно пространство; иновативно и гъвкаво он-лайн обучение.

ИЗЖИВЯВАНИЯТА - ДОБАВЕНАТА СТОЙНОСТ НА ТУРИСТИЧЕСКИТЕ ПЪТУВАНИЯ (ДОБРИ ПРАКТИКИ)

доц. д-р Ирена Емилова
Нов български университет

Анотация: Изживяванията по време на туристическите пътувания представляват запомнящи се моменти, носещи позитивен характер и съпътстващи туристите през целия живот. За да се превърнат в добри спомени обаче и за да намерят място в дълготрайната памет, изживяванията трябва да бъдат част от пътувания, които се отличават с характеристиките креативност, приключение, автентичност и познание. Всъщност те гарантират многократността на посещенията в проучените градове. На кратко това е обхватът на изследването, чиято цел е проучване практиките на водещите по посещения и приходи туристически дестинации, предлагащи широка гама от изживявания, през постпандемичната година. Тази цел ще бъде постигната чрез анализ на допълнителните туристически услуги, предлагащи уникални по рода си изживявания по време на туристически пътувания, характерни с горепосочените компоненти в най-посещаваните градове в света – Париж, Дубай, Амстердам, Рим, Магрид и Берлин.

Ключови думи: туристически пътувания, дестинации, изживявания

EXPERIENCES – THE ADDED VALUE ON TOURIST TRAVEL (GOOD PRACTICES)

Assoc. Prof. Dr. Emilova
New Bulgarian University

Abstract: Experiences during travel represent memorable moments, having a positive character and accompanying tourists throughout their lives. However, to become memories and to find a place in the long-term memory, experiences must be part of journeys possessing the characteristics of creativity, adventure, authenticity and knowledge. This is the scope of the study, which aims to explore the leading visitors and revenues of tourist destinations offering a wide range of experiences in the post-pandemic year. This objective will be achieved through the analysis of complementary tourism services offering unique travel experiences, characterized by the above components in the most visited cities in the world – Paris, Dubai, Amsterdam, Rome, Madrid and Berlin.

Keywords: travel, destinations, experiences

Ще започнем с уточнението, че ключовите понятия, характеризиращи позиционирането на туристическите продукти по настоящем са няколко – индивидуализация, цифровизация, сигурност, онлайн канали на реализация, нови технологии, препроектиране на услуги и генериране на изживявания. Пандемията измести традиционните от дигиталните комуникационни канали, чрез които се достига до потенциалните туристи и по този начин контактът става по-директен и без посредници.

От друга страна туроператорите и онлайн туристическите агенции се насочват към предлагането на виртуални обиколки и изживявания. Airbnb, CultureTrip, Feverup, GetYourGuide, Viator и WithLocals са само част от платформите, които предлагат виртуалните посредници. Също така, множеството предлагани услуги на място в дестинацията са също възможности за туристически изживявания.

Трябва да подчертаем, че виртуалните обиколки създават възможности на туроператорите да ангажират вниманието на потенциалните клиенти в посока вземане на решение за покупка на пътуване. През платформата Airbnb за първи път се въведоха т.нар. виртуални изживявания като част от предлагането на настаняване – Online Experiences, чиято печалба е повече от 1 милион долара, което доказва, че това е най-бързо развиващият им се продукт с повече от 400 дейности.

Интересно е да подчертаем, че в светът, в който живеем от 2020 година насам, изцяло се промени концепцията за практикуване на туризъм, тъй като индустрията претърпя значителни загуби от невъзможността да се осъществява свободно движение на хората в избрани дестинации. Това е отразено и в доклада на Euromonitor International (2022), който традиционно ранжира стоте най-посещавани градски дестинации, като актуалната класация показва извес-

мен процес на възстановяване на европейските градове, които са най-предпочитани за посещение от туристите. Наблюдава се, че през 2020 година в посочената подредба доминират малки, нови дестинации, докато през следващата година – си връщат позициите градовете, които бяха популярни преди това, споделящи първите пет места на най-посещаваните туристически места в света.

Също така впечатление прави, че в топ 10 на туристическите градове отсъстват българските градове, въпреки че през 2017 година туристическия интерес беше насочен и към тях – София, Бургас и Пловдив. Понастоящем, в разглежданата класация посочените градове са изместени от Варшава, Краков, Талин, Будапеща.

Top 10 City Destinations 2021

Source: Euromonitor International

Париж заема първото място като най-посещаваният град през 2021 година. Анализирайки произхода на туристите, които са го посетили през разглежданата година, най-многобройни са били американските и азиатските посетители. Градът обаче не е успял да привлече британските

туристи, които са постоянен негов потребителски сегмент.

Изключително голямо е разнообразието от изживявания, които разглеждаме като добавена стойност от потреблението на туристическите услуги, предлагащи се във френската столица и по-конкретно ще разгледаме някои от тях.

Трябва да подчертаем, че изживяванията, които могат да изпитат туристите, посещаващи френската столица са фокусирани върху типичните за този европейски регион вина, сирена и красиви гледки от популярни забележителности, т.е. носят характерът на Париж и потапят посетителите в местната атмосфера по необикновен начин.

Дегустиране на вина в ресторант със звезди Мишлен – е изживяване за туристите, които искат да научат повече за винената дегустация, като изследват различни територии, както и методи за производство на вино във Франция чрез подбрани винтидж червени, бели, искрящи и оранжеви вина. Далеч от традиционните подходи гостите се обучават да оценяват виното с чувствителност, уважение към природата и разбира се социално приобщаване.

Парти в пещера с вино и сирене – чрез това изживяване туристите са поканени да изразят приключенския си дух в историческия район на Париж – Льо Маре, където се пресичат френската мода, история и храна. Това изживяване предлага на гостите да се насладят на качествени вина (естествени и биодинамични) от експерти по виното и френските сирена. Тези специални моменти от света на вината се изживяват на фона на запознаването с историята на средновековната изба, в която се случва.

На следващо място ще разгледаме изживяването *откриване на легендарния Монмартр по изгрев слънце*, което включва посещение на парижкия квартал рано сутринта, от „Абес“ до „Нотр Дам дьо Лорет“. Изживяването започва със сутрешна обиколка с кроасан и портокалов сок в ръка и разглеждане на емблематичните забележителности на Монмартр и Южен Пигал и наслада на тих Париж, пълен с изненади и спокоен от туристически поток през деня. Изживяването *урок по френска кухня на парижка маса* представ-

лява гостуване в малък ресторант за традиционна закуска и започва с месене на пресен хляб, посещение на близкия хранителен магазин и закупуване на сирена, сушени меса, плодове и зеленчуци и приготвяне на обикновени и гурме ястия, на фона на френска музика. Предлагат се реални възможности за научаване на готварски техники и основна френска кухня, с дегустация на нормандски сайгер и бургундско вино с познавателен акцент върху сортовете грозде и производството на вино. Гостите си тръгват със записки на всичко онова, което са научили.

Еднодневната екскурзия с шампанско в Париж е изживяване, отговарящо на въпроса какво прави толкова уникална обиколката на френската столица с питие в ръка. Тя започва рано сутринта, с трансфер от хотела на гостите и поднасяне на закуска топъл кроасан; продължава с разглеждане на подземните галерии и известните къщи за шампанско, които са обект от световното културно наследство на ЮНЕСКО; следва дегустация на шампанизирани вина и обяд, споделен на масата на винаря – интимен момент, обединяващ гостите по отношение на страстта към вината и любовта към земята. Изживяването се изразява в наслада от тестването на типична френска кухня в комбинация с подходящи видове шампанско. По-нататък се посещава едно от „тайните“ за клиента места, където се получават повече знания за процеса на производство на този особен вид питие. Като цяло изживяването генерира спомени от непринудена дегустация на шампанизирани вина в сърцето на лозята с хубава гледка (Avenue de Champagne) и посещение на абатството Dom Perignon.

Интересно е и изживяването, което предлага *винения тур по река Лоара* – обиколка на красивия регион по долината на реката в Париж, с посещение на най-големия и величествен замък, обект от културното наследство на ЮНЕСКО, след което се преминава към обяд с дегустация на целия асортимент от предлагани на територията вина: искрящи бели, сухи и сладки, червени вина и розе. Освен дегустацията на тези видове вина, по време на която се научават тайните на вино производството, изживяването включва

генериране на спомени от посещението на най-големия замък по голямата на Лоара и превръщането на туристите във винени експерти.

Пикник в Париж – представлява оригинален, луксозен обяд в парк в центъра на Париж. Изживяването акцентира върху усещането от Вкуса на Франция, организирано като пикник, с подобрена храна и вино, от специализирани ферми и винарни, с високо качество, по времето на който се научават комбинациите на различните консистенции и всичко това включва съзерцание на красива гледка към Айфеловата кула. Туристите имат възможност за избиране между трите варианта на пикник – „класически парижанин“ (асортимент от сирене, колбаси и червено вино); „лято в Париж“ (пушена сьомга, бурата и бяло вино) или „вегетарианско меню“ (селекция от сирена, бяло или червено вино). Всички менюта включват сезонни плодове, пресен хляб и сладкиши, малки кифлички, аперитиви, маслини, ядки, десерт и газирани води.

Фирмата *Vike About* има традиция повече от две десетилетия да провежда обиколка на двореца „Версай с велосипед“ като по този начин се поддържа усещането за общност на всички участници. Изживяването съдържа и посещение на приятно кафене, собственост на фирмата, откъдето стартира обиколката, която също така е придружена от екскурзовод. Пътуването се осъществява с влак, а обиколките на кралските градини са с велосипед. Накрая се посещава и фермерския пазар на Версайл. За обяд се организира пикник. И всичко това се заснема от професионален фотограф, който прави фотосесия „Мечтания Париж“.

По-нататък ще обърнем внимание на следващият по брой туристически пристигания и съответно приходи от тях – градът-гържава **Дубай, който заема второ място през 2021 година**. Градът се отваря за международни туристи през юли 2020 г., а правителствената подкрепа се оказва ключова за индустрията. Здравните мерки и ускореният процес на ваксинация го правят безопасна туристическа дестинация, посещавана от международни и местни туристи. Изживяванията, които туристите усещат там са от различно естество:

- » *сафари в пустинята и езда на камила* – пътуването трае 25 минути, за да се достигне пустинята, когато шофьорът на сафари гжира регулира налягането на гумите и подготвя оборудването на разположението на туристите, с цел кратка почивка или възможност за каране на велосипед Quad;
- » *разглеждане на забележителности в Дубай* – пътуването започва от хотела, в който са настанени гостите и продължава през целия ден. Целта е да се изживее истинско сливане с традиционния арабски чар и футуристичната динамика, с акцент върху наслаждението от гледките на известните забележителности в новия и стария град, исторически крепости, плажове, както и най-високата сграда в света;
- » *обиколка с Аладин* – е изживяване от посещението на местните пазари и музеите на Дубай, за да се получат знания за културата, историята, вярванията и начина на живот на арабите като всичко това се случва в развлекателна форма. Също така се провеждат и няколко дегустации на арабско кафе, чай, шоколадови бонбони и типична местна храна. По-нататък обиколката продължава с традиционна лодка, за да се насладят туристите на хубавите гледки, които се разкриват пред тях. Това изживяване генерира незабравими спомени по време на една забавна обиколка, в комбинация с консумирането на местна храна, посещение на музеи и магазини, с акцент върху културата и историята на страната;
- » *двучасова обиколка на луксозна яхта* – чрез тази екскурзия се изпитва изживяване, което започва от пристанището Дубай марина и е с продължителност два часа. Възможно е да се осъществи с малки групи до 10 човека или по-големи групи – 50 човека, които споделят тура. Яхтите притежават спални, бани, голем етаж на закрито и горен етаж на открито със слънчев салон и шезлонги.

Изживяванията, които се предлагат като добавена стойност от потреблението на туристите в Дубай са на-

сочени към природните и антропогенните ресурси, с които разполага дестинацията и едновременно с това привличат туристическия интерес, а именно – пустинята, морските територии, развитата корабна индустрия, различната култура и арабския начин на живот. Това са основните компоненти, които изграждат изживяванията на туристите и внасят автентичност в техните пътувания, съчетавайки традициите и модерността на дестинацията.

Туристическата дестинация Амстердам се нарежда на трето място като предпочитан град за посещение през 2021 година. Градът също предлага интересни от туристическа гледна точка изживявания:

Всяка година през месец декември в Амстердам се провежда *фестивал на светлината* – интересни събития, на които туристите имат възможност да се забавляват в една зимна страна на чудесата. Изживяването се провежда в уютна лодка, снабдена с необходимите удобства, с която се опознава фестивала на светлината.

„Открийте с велосипед Амстердам“ – е изживяване, което започва от централния хотел „Еха“, откъдето се наемат велосипедите и започва разходката, съпътствана от беседа за квартала и мултикултурния район, известен с много добрите си ресторанти. Следва посещение на канала Еразъм, където се усеща тишината на природата и се наблюдава красивата вятърна мелница. По-нататък започват изненадите – колоездене по тесни улици, пресичайки каналите и откривайки красиви места с приятна гледка на покривите на сградите. След това се предвижда свободно време или почивка с кафе, чай, бира или ликьор.

На следващо място изживяването от посещението на *вятърни мелници и замъци в холандската столица* се базира на концепцията за малко популярни туристически места. Обиколката им започва от центъра на Амстердам, която включва комфортно придвижване до остров Маркен, където се прави кратка разходка на селото с беседа за историята. На пристанището се съзерцават красиви пейзажи с питие в ръка, след което се посещава местна ферма за сирене и се участва в семинар по неговото приготвяне му

и гегустация на вкусни млечни деликатеси. Следващото изживяване е разходка в парка с вятърните мелници, гатиращи от различни исторически периоди, както и посещение на средновековните замъци наблизо.

Добра практика за кулинарни изживявания са „дегустациите в Амстердам“. Това са градски пътувания, провеждани с цел гегустация на десет от най-добрите хранителни продукти, предпочитани от жителите на холандската столица. Тестват се най-предпочитаните класически храни като stroorwafel и bitter bagen с наслада на сетивата от истинския им вкус. Тази екскурзия е нещо повече от хранене, това е културно изживяване, а между гегустациите се разкриват акцентите на града, т.е. получава се цялостно изживяване от туристическата дестинация. Целта е да се предложи уникално съчетание на местната кухня и забележителностите на града.

Изживяванията, които генерират туристите в холандската столица се базират върху гледките, разкриващи се от каналите, вятърните мелници и различната култура, с акцент върху придвижването с велосипед и гегустацията на типични сирена.

На следващо място по брой туристически посещения през 2021 година се нарежда **испанската столица Магрид**. Изживяванията, които усещат туристите в града са с фокус върху музиката, местната култура и забележителностите.

Изживяването *тапас и фламенко шоу* се формира по време на богатата кулинарна програма, с акценти върху типичната испанска кухня, гегустация на гурме продукти и потапяне в културната среда, закътани в пазарите на квартал Латина, в Магрид. Разходката продължава с обиколка на местата, посещавани от художниците и бохемите, посещение на бар и фламенко шоу.

Докосването до местните хора, разгледано като изживяване има идея да се генерира по време на разходка в приятелска атмосфера, на която туристите да се почувстват като местни жители, за да изследват града като истински испански столичани и чрез посещение на забележителностите в центъра на Магрид да получат по

развлекателен начин познание за историята му. През цялото време се дават персонални препоръки, правещи престоя по-приятен и се съдейства за фотографирание на интересни места като част от незабравимото изживяване. Всичко това се случва в атмосфера на свързване с други пътешественици, обединени от идеята за автентични усещания от обиколката.

Личен папарак в Магрид е добра практика за висококачествено изживяване, както от страна на индивидуални, така и на групови или семейни туристи, които избират между три популярни маршрута в града като фотографиите се изпращат до няколко дни след приключване на обиколката с възможност за избор и разпечатване на 25 от тях, които най-много допадат на туристите.

По-нататък ще обърнем внимание на ***изживяванията, които се предлагат на туристите в Рим***, тъй като заема следващото, пето място по брой туристически пристигания за 2021 година в разглежданата класация. Акцентът в случая пада върху хубавата храна, историческите пътеки и древнокатолическото наследство, както и върху животното-символ на града (вълка) и типичното бързо придвижване в града на малък мотор (Веспа).

Запознаване с вълци е автентично изживяване, което се създава от разходка в компанията на вълк сред забележителностите на Рим със заснемане на кратки видеоклипове, което придава уникалност на спомените след това. Обиколката е съпътствана от общуване с животните, беседа за начина им на живот и усещане за техния хабитат, същевременно разглеждайки най-красивите места от Рим. Предлага се и нощна разходка, когато силата на изживяването се засилва от красотата на светлините на града.

Изживяването *бягство от Рим* е насочено към отдалечаване на туристите в римската провинция с цел почивка от големия град. Осъществява се с електрически велосипеди, които спомагат за преминаването през хълмовете по каменистия Римски път, по протежение на който се посещават древноримски гробници, християнски катакомби, водопади и за финал – пикник в италиански стил.

На Веспа с частен фотограф е изживяване, предлагано като комбинация от грагска обиколка на мотор на гревния граг и професионално фотозаснемане. По този начин за няколко часа се посещават всички забележителни места в Рим и се получават професионални снимки.

Германските градове също отчитат положителна тенденция и се изкачват на по-горно място в класацията на Евромонитор – например **Берлин** подобрява представянето си през 2021 година, сравнено с предишната година и заема шесто място. Мюнхен също напредва в класацията. Ще разгледаме част от изживяванията, които се предлагат на туристите в германската столица Берлин, като фокусът тук е върху нощния живот, бирата и изкуството – вечните теми, съдържащи голям потенциал за гобавена стойност от туристическото потребление. Примери за това са: *нощна разходка* – пешеходно изживяване от разходката в града през нощта, с посещение на барове и опитване на различни видове бира; *рисуване с художник* – това изживяване се формира от изразяването на творчеството на туристите, по време на семинар, с продължителност около два часа и половина, в който се рисува заедно с професионален художник, изнасящ беседа за изкуството и музиката, като туристите посещават и техно-сцена в града. Спомените за това се утвърждават и с добиването на платно, собственоръчно нарисувано с акрил.

В заключение, от предложените по-горе проучване и анализ ще направим извода, че изживяванията повече от всякога стоят в основата на предприемане на туристически пътувания в градовете, подчинявайки се на стремежа на туристите да реализират автентични, истински и близки до живота на местните хора усещания, представлявайки комбинация от култура, развлечение, храна, вино и познание.

ЛИТЕРАТУРА

1. O`Harre Maureen (2022). CNN. The worlds top city destinations in the Covid era, <https://edition.cnn.com/travel/article/euromonitor-top-city-destinations-index-2021/index.html>

2. Airbnb Experiences (2022). <https://www.airbnb.com/experiences>
3. Tripadvisor (2022). <https://www.tripadvisor.com/Attractions>
4. GetYourGuide. Unforgettable Experiences (2022). <https://www.getyourguide.fr/>

ПРЕДСТАВЯНЕ НА АВТОРА

Доц. г-р Ирена Емилова е преподавател в департамент „Администрация и управление“ на НБУ и ръководител на секция „Туризм“. Научните ѝ интереси са в областта на изживяванията в туризма, градския туризм, развлекателната индустрия, конкурентоспособността на туристическите агенции и развитието на туристическите пазари. Автор е на редица монографични трудове, последните от които „Мениджмънт на развлекателната индустрия“ (2017), „Специализирани видове туризм“ (2017), „Туроператорска и турагентска дейност“ (2018). Активно участва в съвместни проекти на НБУ и Министерство на образованието. Зам. председател е на Българска камара за образование, наука и култура. Експерт е в Междуведомствения съвет за кадрите в туризма към Министерство на туризма; консултант на туристическия бизнес.

РАЗВИТИЕ НА ТУРИСТИЧЕСКА ДЕСТИНАЦИЯ ПЛОВДИВ – АКТУАЛНО СЪСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ

гл. ас. г-р Стефания Темелкова

Нов български университет

Анотация: Развитието на туризма през последните години беше поставено пред редица предизвикателства. Устойчивостта на развитие постигната до началото на 2020 г., беше прекъсната и две години по-късно реалността беше различна. Справянето с последиците от пандемията върху туризма поставиха управлението на дестинации пред една нова реалност.

Поставени в тези условия предизвикателствата пред град Пловдив насочени към повишаване на конкурентоспособността и ефективността на туристическия продукт дестинация Пловдив, чрез пълноценно използване на наличните културно-исторически и природни ресурси, подобряване на информационната и рекламна среда, диверсификация на туристическия продукт и повишаване качеството на предлаганите услуги, позициониране и маркетинг на дестинацията.

Ключови думи: туризъм, туристическа дестинация, маркетинг на дестинация

DEVELOPMENT OF TOURIST DESTINATION PLOVDIV – CURRENT SITUATION, PROBLEMS AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT

Assist. Prof. Dr. Stefaniya Temelkova

New Bulgarian University

Abstract: The sustainability of development achieved until the beginning of 2020, when tourism was one of the fastest-growing sectors globally, has been interrupted, and a year later, the reality is different. Creating new strategies and finding new approaches to adaptation in response to new challenges is a challenge for the management of any tourist destination.

Given these conditions, the challenges facing Plovdiv aimed at increasing the competitiveness and effectiveness of the tourist product destination Plovdiv through full use of the available cultural, historical and natural resources, improvement of the information and advertising environment, diversification of the tourist product and increasing the quality of the services offered, positioning and marketing of the destination.

Keywords: tourism, tourist destination, destination marketing

„В света, в държавите независимо от нивото им на развитие, милиони работни места и бизнеси са зависими от туристическия сектор. Туризмът е движеща сила в посока защита на природното и културното наследство, като ги запазва за бъдещите поколения, които да им се наслаждават.“

Г-н Зураб Пололикашвили, генерален секретар
на Световната организация по туризъм
(Pololikashvili 2020)

Пловдив е една от най-познатите и предпочитани дестинации в България, както за вътрешен туризъм, така и за чуждестранни туристи. Определян като културна столица на страната и обявен за Европейска столица на културата през 2019 г., Пловдив се отличава не само с ресурсна наситеност в сферата на туризма, но и със систематична институционална политика в посока развитие на града като конкурентна дестинация.

През 2022 г. намира място в класацията European Best Destinations, определена от туристи, Пловдив се нарежда сред предпочитаните дестинации след Любляна, Словения; Марбея, Испания; Амиен, Франция и сред още други европейски градове. Развитието на Пловдив като туристическа дестинация през последните години беше поставено пред голямо предизвикателство и очаквания след постигнатите резултати през 2019г.

Настоящата студия представлява анализ на развитието на туристическа дестинация Пловдив – актуално състояние, проблеми и перспективи за развитие. В разработката са използвана институционална информация и собствени проучвания (анкети и полуструктурирани интервюта с представители на заинтересовани страни в сферата на туризма в гр. Пловдив).

Спагът в туризма и пътуванията, продукуван през 2019 г. и 2020 г. от ограниченията и несигурността при придвижването на хората през границите (напр. поради карантинни мерки, изисквания за тестове и въвеждането на локални норми), а през 2022 г. до високи цени на горивата и стачки, доведе до значително намаление на потреблението. Ефектите могат да се видят, като се разгледа разликата между външно потребление и националното потребление. Първият включва потреблението на нерезиденти, докато вторият включва само потреблението на резиденти. У нас вътрешното потребление от нерезиденти се срива с повече от 90% на годишна база през второто тримесечие на 2020 г. и подобни спадове бяха регистрирани в разходите за потребление на жителите на тези страни в чужбина, значително надхвърляйки спада в националното потребление.

От все по-голямо значение има и ще има способността на дестинацията да създава продукти с добавена стойност, които съхраняват нейните ресурси и поддържат нейната пазарна позиция спрямо конкурентите“. На все по-конкурентния пазар е успешна тази туристическа дестинация, „чийто туризъм води до устойчив икономически просперитет на населението на съответното туристическо място“. (Копринаров, 2014)

В доклада на ЕС през 2020 г. (Общ доклад за дейността на Европейския съюз, 2000) Европа е определена като най-силно засегнатия туристически регион от пандемията. Световната туристическа организация прогнозира, че броят на туристите ще намалее с 60-80% в целия свят през 2020 и началото на 2021 г. Европейската туристическа индустрия представлява половината от туристическите пътувания в света. По данни на STR Inc. (Tourism Industry Data and Research | STR, COVID-19 Data Reporting FAQs, Updated: October 2020) в Европа спагът в хотелската заетост достигна 65% спрямо 2019 г., а в RevPar (приход от налична стая) – 73%. За България и Пловдив показателите не са толкова драстични – 53% е спада в хотелската заетост в резултат на усилията на хотелиерите да не допуснат голямо намаление на цените. Загубите от приходи от туризъм могат

да надхвърлят 2% от БВП в България, според публикуван доклад за външния сектор на Международния валутен фонд (МВФ) (IMF paper on Tourism in the Post-Pandemic World, 2020).

Очакваните тенденции в туризма са по-бързото възстановяване на регионалните пътувания със собствено превозно средство, последвано от увеличения на вътрешните полети, и най-бавно възстановяване на международните пътувания със самолет. Желаетелите да пътуват не са малко, но рестриктивните мерки и карантини често обезсмислят или отлагат пътуванията. Предстои фрагментирано движение на хора, за българите – в региона и основно в рамките на ЕС.

Наблюдава се редуциране на корпоративните пътувания, бавно и неравномерно възстановяване в груповия сегмент, който изостава значително от индивидуалните самостоятелно организирани пътувания. Работата от вкъщи продължава и води до намаляване на разходите за пътувания, конференции и наем на офиси. (UNWTO World Tourism Barometer and Statistical Annex, March 2021)

Наблюдава се почти пълно отсъствие на големи международни конферентни събития, тъй като те се планират поне една година предварително, тази тенденция се пречупи през 2021 г., с бавни темпове се наблюдава съживяване на сектора през 2022г.. Някои от световните мегасъбития бяха отложени, отменени или преформатирани в хибридни или виртуални. Пример за такава трансформация са международните туристически форуми, които се провеждат онлайн, което позволи на представители на активни дестинации, като община Пловдив да участват.

Видима е промяна в поведението на туристите при избор на дестинация – ще се търсят не толкова популярни и посещавани от много хора места, приоритет ще имат спа и уелнес дестинации, развитие ще имат различните форми на алтернативен туризъм, свързан с повече открити пространства. Очаква се отлив от туристически посещения към много популярни, но силно засегнати от пандемията държави.

Очаква се възстановяване на полетите, които са с огромно значение за възстановяването на сектор туризъм.

Акцентът ще бъде върху директните полети, с по-малко трансферни точки.

Засилва се тенденцията към търсене на алтернативни и уединени места за настаняване и работа (апартаменти, вили и т.н.), резервации в последната минута (last-minute) с либерална политика за предплащания и анулиране.

Пред развитието на туризма се появиха все повече и повече предизвикателства свързани с развиващата се военна обстановка в Украйна, енергийната криза и нарастването на цените на горивата и повишаване на инфлационните нива.

Възстановяването на продажните цени беше бавно и силно зависимо от колебанието и резервите към поемане на риск от доставчици на туристически услуги, но цените се покачиха поради значителните промени на енергийните пазари. От друга страна, ще има тенденция към елитаризиране, демократизиране във високия сегмент, резултат от задълбочаващото му сегментиране, повишени разходи и намалена заетост.

В следствие на всичко описано до тук, се очаква значително свиване в маржа на печалба на фирмите в отрасъла, продиктувано от търсенето от страна на клиентите на оптимално съотношение качество – цена – сигурност, увеличените разходи и непостоянните парични потоци. В тази връзка се очакват продажби на активи и пренасочване на инвестиции от страна на фондове и частни инвеститори към по-устойчиви бизнеси, с по-високи, по-сигурни и по-краткосрочна възвръщаемост на инвестициите ROI (възвръщаемост на инвестицията).

Ролята на държавата става все по-значима в икономиката на туризма чрез ликвидна подкрепа, намалени данъци, мораториум върху кредитите, система за ваучери, запазване на заетостта в отрасъла.

Очакванията на туристите все повече ще бъдат насочени към зелената и кръговата икономика, развитие на устойчив и зелен туризъм с акцент върху здравната превенция и благоденствието на хората.

От направено изследване на Expedia Group (сред 11 хил. души в 11 страни) (Expedia Group Media Solutions, The Travel

Industry Is Starting to Recover, May 10, 2021) , как пандемията променя поведението на потребителите, 75% посочват, че изборът им ще бъде повлиян от санитарните мерки и гъвкавостта при отмяна на резервации и възстановяване на суми. Пътуващите искат да се уверят, че доставчиците на туристически услуги спазват протоколите за безопасност, като за 50% от анкетираните носенето на лични предпазни средства и други санитарни правила е важно, 47% обръщат внимание на цената на услугите, а при 45% гъвкавите правила за анулиране и възстановяване ще бъдат решаващи при избора на транспорт. Пътуващите ще се върнат към безопасни места за настаняване след пандемията, а по-младите поколения ще бъдат в челните редици на нарастващото търсене. Очакванията са да се увеличи използването на онлайн туристически агенции с 24% повече от предходните години, като пътуващите ще търсят все по-често информация чрез социалните медии и възможности за онлайн планиране на пътуванията си. Доверието на потребителите се променя в зависимост от това в коя държава живеят и от кое поколение са. Всеки втори е оптимист за предстоящите пътувания и планира такива през следващата година. Поколение Z и милениълите са 1.5 пъти по-склонни да планират пътувания през 2021. Решението на 57% от анкетираните да пътуват ще зависи от наличността на ваксината и степента на ваксиниране в страната в която искат да пътуват.

МЯСТОТО И РОЛЯТА НА ТУРИЗМА ЗА РАЗВИТИЕТО НА ОБЩИНА ПЛОВДИВ

Пловдив е една от най-разпознаваемите туристически дестинации страната за грагски и културен туризъм. На сцената на международното предлагане Пловдив е водеща дестинация за културен туризъм и основен мотив за първо посещение на страната.

Динамично развитие се наблюдава и в свързания с развитието на туризма сектор хотелиерство и ресторантьорство, което води до все по-сериозното му място в местната икономика. Секторите търговия (предимно на бързо оборот-

ни стоки) също се развива пропорционално с нарастване с туристическите посещения.

Туризмът е съществен фактор за социално-икономическо развитие, привличайки интереса на различни типове и туристи.

През периода 2014 – 2020 г. са налични количествени данни за реализирани посещения в туристическите обекти и туристическите информационни центрове. Тези данни представят една устойчива тенденция на ръст на през годините 2014-2017, лек спад през 2018, и силно нарастване през 2019 г., съвпадащо с Пловдив, Европейска столица на културата 2019. За проследяването на ефекта върху туристическите посещения и развитието на дестинация Пловдив след инициативата не може да се направи директно през 2020 г. поради световната пандемична ситуация и рестрикции за посещения и пътувания. Това поставя значително предизвикателство пред община Пловдив и фондация Пловдив 2019, за създаването маркетингови-комуникационни активности, насочени към и връщащи към Пловдив, Европейска столица на културата 2019 и използване на постигнатото в посока туристически интерес и разпознаваемост на дестинацията.

След регистрираните посещения в туристическите обекти и туристическите информационни центрове, община Пловдив за 2019 – 73019 реализирани посещения от които от български туристи – 14 646, от чуждестранни туристи 58 373, регистрираните посещения за 2020 г. изглеждат драстично малко, но следва да се отчете, че това е в следствие на пандемичната обстановка.

Фиг. 1: Реализирани посещения в туристическите обекти и туристическите информационни центрове, община Пловдив

Източник на данните: Отчет по Годишна програма за развитие на туризма в Община Пловдив за съответната година

Тенденция, заслужаваща внимание е, че посещенията на чужденци надвишават посещенията от български граждани, въпреки тенденциите, че вътрешният туризъм има особено важно значение за развитието на града като целогодишна дестинация. Над 75% от всички български туристи са избрали да осъществят туристическо пътуване само в рамките на България. Това ясно доказва, че българинът оценява високо предимствата на вътрешния туризъм. Спецификата на вътрешния туризъм в община Пловдив се изразява, че дестинацията се възприема като събитийна, транзитна и уикенд дестинация. Предимства това носи за развитие на културните инициативи и събития, търсещи и нетрадиционни места за реализация. Развитието на кулинарния и туризъм, шопинг туризма и развлекателния туризъм следват туриста и разширяват предлагането. Инициативността на предприемачите в развитие на пред-

лаганите от тях туристически услуги, силно допринася за засилването на образа на Пловдив на дестинация, предлагаща добро съотношение качество/цена на предлагания туристически продукт.

Най-често българите, които пътуват само в страната, са на възраст между 35 и 44 години, като те съставляват около 23 на сто от всички пътуващи. Пътуванията на българите на възраст от 25 до 34 години, като те съставляват около 23 на сто от всички пътуващи. Пътуванията на българите на възраст от 25 до 34 и тези между 45 и 54 години имат по равен дял – около 18 на сто в общата структура. Възрастовата група от 15 до 24 години съставлява 17 на сто от пътуванията, а най-малко са пътуванията на българите от 55 до 65 години и над 65 години.

Около 40% от българите осъществяват поне едно пътуване годишно с цел почивка, екскурзия или развлечение – общо в страната и/или чужбина. Колкото по-млади са хората и колкото по-активен е начинът им на живот, толкова по-голям е дялът на пътуващите сред тях.

Българите с по-висок образователен ценз са активни в глобалната мрежа, ползват електронни услуги и нови технологии и целят задоволяване на допълнителни потребности чрез своите пътувания и търсят допълнителни продукти и различни видове туризъм, както и комбинацията от няколко вида туризъм.

Изборът на вид туризъм зависи от възрастта и степента на активност на пътуващия. С повишаване на възрастта, дялът на практикуваните форми на специализиран туризъм се увеличава. Това е валидно най-вече за пътуващите над 50 г., голяма част от които избягват масовите дестинации дори в летните месеци. (Изследване на профила на туриста, Министерство на туризма 2020)

За достигането на по-цялостна представа за значението на туризма в община Пловдив, следва да се съпоставят данните свързани с броя реализирани нощувки в места за настаняване с броя на пренощували лица в места за нас-

таняване и съответно приходите от нощувки в места за настаняване (в лева).

Таблица 1: Дейност на местата за настаняване в община Пловдив за 2018, 2019 и 2020г. (НСИ)

Показател / Период		ОБЩО за годината				
		2018	2019	Ръст	2020	Ръст
Реализирани нощувки в места за настаняване - брой	общо	499 426	510 676	2,25%	238 022	-53%
	от българи	250 218	271 509	8,51%	166 221	-39%
	от чужди граждани	249 208	239 167	-4,03%	71 801	-69%
Пренощували лица в места за настаняване - брой	общо	278 401	292 102	4,92%	125 995	-57%
	от българи	162 975	170 624	4,69%	97 952	-43%
	от чужди граждани	115 426	121 478	5,24%	28 043	-77%
Приходи от нощувки в места за настаняване - левове	общо	28 222 304	28 787 404	2,00%	12 290 906	-56%
	от българи	12 675 916	13 805 549	8,91%	7 724 539	-44%
	от чужди граждани	15 546 388	14 981 855	-3,63%	4 566 367	-68%

Източник: Годишна програма за развитие на туризма и отчети по съответните години, цит. изт. НСИ

Пловдив е изявена и атрактивна туристическа гестинация, секторът на хотелиерството и ресторантьорството генерира 1,6% от нетните приходи от продажби през 2019 г. (287 млн. лв.). Малко по-голям е приносът на сектора за БДС (2%) и добавената стойност по факторни разходи (3%) – съотв. 60 млн. и 124 млн. лв. Тук са съсредоточени около 5% от фирмите и заетите в общината – съотв. 1466 и 7283, като фирмите са предимно микро (88%) и малки (11%). Най-висок е дялът на сектора при ПЧИ (8,4%, 68 млн. лв.), но има и сериозно присъствие при разходите за ДМА (6,1%, 86 млн. лв.). Въпреки относително ниския принос на сектора за икономиката на общината, която произтича най-вече от общия ѝ размер и диверсификация, Община Пловдив заема трето място в България по общо произведена продукция в този сектор (248 млн. лв.) след Столична община и Варна (съотв. 1368 и 566 млн. лв.).

Така общината изпреварва както всички малки и средни по големина общини, чиито икономики са силно зависими от туристическия бранш, така и повечето от останалите големи икономически центрове, в които силната дейност на хотелите и ресторантите е следствие най-вече на голямото струпване на население с относително високи доходи, съчетано с бизнес пътувания и градски туризъм. (ПИРО Пловдив 2021-2027)

Хотелите са 66% от всички места за настаняване в тях са концентрирани повече от 3/4 от леглата, реализираните нощувки и пренощуващите лица, и малко над 72% от реализираните приходи от нощувки. По данни на НСИ общият брой на местата за настаняване в Община Пловдив през 2019 г. е 85 с общо 4732 легла. За същата година в Пловдив са реализирани общо над 511 хил. нощувки от 292 хил. лица. Общите приходи от нощувки са 28,8 млн. лв. (около 10% от всички приходи в сектор I), като това е показателят, по който има най-голям растеж спрямо 2014 г. (34%). Въпреки това, и въпреки че броят на местата за настаняване расте и леглата два пъти по-бързо от общото за България, приходите от нощувки се увеличават два пъти по-бавно от общото за страната. Това може да се обясни донякъде с туристическия профил на общината, който е ориентиран към градски, бизнес, културен и развлекателен туризъм, които предполагат по-къс престой и по-малко разходи, но пак в последните години Пловдив все повече се налага и като водеща туристическа дестинация в България, а и в чужбина именно в тези видове туризъм. (ПИРО Пловдив 2021-2027)

От гледна точка на историческите и културните си дадености и превръщането на Пловдив в център на културния, уикенд и развлекателния туризъм, хотелиерство и ресторантьорство е един от секторите, в които общината може да подобри и резултатите, и специализацията си, най-вече. Пречка за това е ниското заплащане на труда – с изключение на сектор други дейности, тук средната заплата е най-ниска – едва 7838 лв.

Сериозно впечатление прави много ниският принос за местната икономика на хотелиерството и ресторантьорството, и особено – на образованието, културата, спорта

и развлеченията, което гонякъде може да бъде обяснено със самия размер и диверсификацията на стопанските дейности, но от гл.т. на даденостите и развитието на Пловдив като туристическа дестинация има сериозен потенциал за развитие.

Туризмът по своята същност и характеристики определено е една от най-значимите причини за процеса на глобализация. Представлява комплексен сектор на икономиката и едновременно форма на индивидуално и социално поведение на милиони хора по света в качеството им на туристи, но също така и стопанска дейност, обслужваща тези хора. Туристическото предлагане включва дейностите на множество стопански и нестопански субекти. Основата му се формира от елементите на социалната и природната среда на туристическото място – природни и антропогенни ресурси. От една страна, представлява жизнена среда за туристи и местно население. От друга – представлява производствена среда за работещите в тази „индустрия“ трудови и човешки ресурси. Затова в туризма много ясно се преплитат и се сблъскват различните измерения на устойчивото развитие – екологични, социални и икономически, както и се появяват на тази основа и конфликтите на интереси на регионално, национално и общинско ниво.

Ролята на община Пловдив в развитието на туристическото предлагане, неговото насочване, развитие и дори ограничаване е съществена, поради отговорността на общината да се грижи за цялостното устойчиво развитие на община Пловдив.

Състояние на обслужващата инфраструктура – инфраструктура (вкл. местните пътища до туристически обекти) и суперструктура (вкл. туристически обекти общинска собственост).

Значението на туризма е значително за социално-икономическото развитие на града, налице са повишени инвестиции в инфраструктурата и подобрения в регулативната рамка и създаването на модели на управление на туризма

В общината. Туризмът като източник на нови финансови потоци, които дават възможност за развитие и насърчаване на инвестициите, подобряване на инфраструктурата, както и развитие на предлаганите услуги и повишаване на изискванията.

Наличната инфраструктура, която води до ключово значение за достъпността на туристическите дестинации в това отношение, Пловдив има опит и общинските власти работят устойчиво в посока подобряване на градската среда, развитие на инфраструктурата и транспорта. Работи се в посока на развитието на суперструктурата с централно внимание на туристическите обекти общинска собственост и насърчаването на инвестиции и развитие на определени райони и тяхното обживяване и превръщането им на привлекателни за туристически посещения, напр. Капана и бъдещото развитие на Тютюнев град.

ИНФРАСТРУКТУРА

Съответно потенциала за развитие следва да бъде насочен към осъществяване на посочената по-горе връзка с летището, завършването на автомагистрала „Тракия“, осигуряването на добра обвързаност между различните видове транспорт с акцент върху екологосъобразните такива и осигуряването на финансиране по различни източници за обезпечаване на текущите и бъдещи транспортни проекти. На последно място, но не и по значение е развитие на туристическата индустрия и инфраструктура, което ще даде тласък в развитието на групи сфери на икономиката: транспорт, изхранване, услуги.

Пловдив е център с национално значение за територията на ЮЦР и Южна България, който осигурява ежедневното, периодично и епизодично обслужване на значителен контингент от населението на населените места (общините), попадащи в неговото урбанистично гравитационно поле и в зоната му на влияние. Това се дължи преди всичко на доброто геостратегическо разположение на града и наличието на два транспортни коридора, които се разглеждат като основен градообразуващ фактор.

Това определя и наличието на добра достъпност, а в допълнение – градът е богат на природни и антропогенни ресурси, което е предопределено донякъде от хилядолетната му история.

Наблюдава се добра свързаност с другите населени места, както и достъпност до повечето туристически обекти, идентифицирани за подобряване, рехабилитация, изграждане инфраструктурни проекти, които ще окажат влияние върху туризма са:

- » АИР „Старинен Пловдив“ – благоустрояване територията на резервата.
- » Природна забележителност „Сахат мене“ – благоустрояване на територията.
- » Парк „Младежки хълм“ – възстановяване на инфраструктура.
- » Естетизация и рехабилитация на подлез „Баня старинна“ (Чифте баня) – цялостен ремонт на подлеза.
- » Кемпер стоп зона с приемна сграда и складове при хангари, Гребен канал Пловдив, парк „Отдых и култура“.
- » Еко парк Марица с дублиращ гребен канал.
- » Система за споделено използване на велосипеди пог наем.
- » Реконструкция и благоустрояване на улици на територията на Тютюневия град – Пловдив.
- » Парков комплекс «Кан Крум», град Пловдив. Проектът предвижда изграждане на парк с площ от 72120м², предназначението на зоната е за ежедневен отдих, обществено обслужване, спортни и културни мероприятия за жители на град Пловдив и околните населени места.

При сегашната степен на моторизация и регистрираните лични МПС, спрямо наличните паркоместа, показва един много голям недостиг. Тук не се отчитат приходящите с лични МПС в града туристи, които допълнително натоварват уличната мрежа, а липсата на места за паркиране за тях, дори при ползване на услугата настаняване, възпрепятства развитието на този така важен отрасъл за града като туризма и накърнява имиджа на Пловдив като предпочитана целогодишна туристическа дестинация.

Друг идентифициран проблем е с такситата в гр. Пловдив и най-вече този с престояването им по първостепенната улична мрежа, т. нар. стоянките и особено тези, които са в зоната на спирките за масовия градски транспорт. Необходимо е да се извършат необходимите борджорни реконструкции за устройване на тези стоянки. На второ място следва да се организира автоматизиран контрол на тези автомобили, както и поради факта, че Пловдив е голям туристически център.

Като основен източник на тези проблеми е значително нарасналата моторизация на населението, достъпността и удобството на личните моторни превозни средства, което води към непрекъснато нарастване на автомобилния парк и неговата използваемост, вследствие новите икономически отношения и влизането на България в Европейските структури. Това води и до изостряне на проблема с паркирането, малка част от който се дължи на неизграждането на предвидените паркоместа. С особена острота и болезненост проблемът с паркирането стои в централната част на града. (ПИРО Пловдив 2021-2027)

ТУРИСТИЧЕСКА СУПЕРСТРУКТУРА

В Националния туристически регистър (Национален туристически регистър 2021) на територията на община Пловдив има регистрирани 197 места за настаняване, от които с 1 звезда са 91 бр., с 2 звезди – 32 бр., с 3 звезди – 57 бр., с 4 звезди – 14 бр., и с 5 звезди – 3 бр. Предлагат се и множество частни квартири. Основният туристически поток се поема от местата за настаняване (МН) с над 10 легла. В тази статистика не се включва нерегистрираните и не категоризирани места за настаняване, предлагани най-често чрез онлайн платформи. Това следва да се отбележи като дефицит не само при проследяемостта, но и при отчетността на приходи от туризъм.

Таблица 2: Представяне на броя на заведения с валидна категоризация

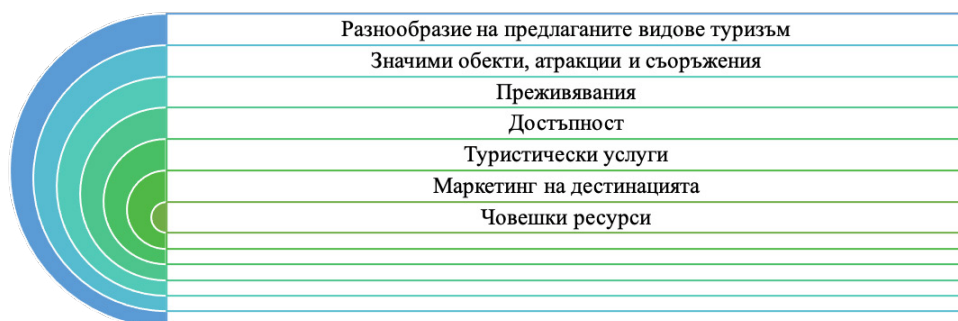
с одобрена категоризация	K1	K2	K3	K4	K5	общо
барове	554	27	225	10		126
заведения за бързо обслужване	1194	2				196
кафе-сладкарници	2195	12		1	2	208
питейни заведения	1149	8				157
ресторанти	1164	52	118	9	1	244
туристическа столова	x		11			1

Източник: Национален туристически регистър, Заведения за хранене и развлечения с валидна категоризация

АКТУАЛНО СЪСТОЯНИЕ НА ТУРИСТИЧЕСКОТО ПРЕДЛАГАНЕ В ОБЩИНА ПЛОВДИВ

Община Пловдив разполага с множество и разнообразни ресурси, които са негелима част от туристическото предлагане и създаването на туристически изживявания, както и тяхното цялостно използване.

ОСНОВНИ ЕЛЕМЕНТИ В ТУРИСТИЧЕСКОТО ПРЕДЛАГАНЕ

Значимостта на всички тези елементи обуславят цялостния потенциал, образ и възможности на Пловдив като

туристическа дестинация. „В туризма, и в частност – в предлагането на специализираните видове туризъм, именно очакванията на публиката за нови преживявания и емоции са сред водещите компоненти в изграждането на реален имидж на дестинацията. Като своеобразна „марка“ на тази дестинация, туристите вярват на нейната популярност и известност и залагат на достоверността на посланията, които я правят разпознаваема.“ (Алексиева и Темелкова 2019)

Видове туризъм в Пловдив, представянето видовете туризъм в града на пръв поглед е формално, т.к. туристите комбинират няколко вида туризъм в процеса на техния престой, цел на пътуването, продължителност, бюджет, стил и начин на живот на туриста/туристите.

Устойчивото развитие се основава на разработването и развиването на предлаганите от Община Пловдив видове туризъм:

- » Културно-исторически туризъм.
- » Събитиеен туризъм.
- » Бизнес (делови) туризъм.
- » Уикенд и шопинг.
- » Религиозен туризъм.
- » Винен и кулинарен/ гурме туризъм.
- » Спортен туризъм.
- » Развлекателен туризъм.

От най-голямо значение са ресурсите свързани с култура и история на територията на община Пловдив. Природните ресурси и географски дадености също са уникални за града и възможностите за туристическо предлагане.

На територията на община Пловдив има и многообразни културно-исторически ресурси, които позволяват развитието на самостоятелни туристически продукти или комбинирани форми. Тук попадат музеите в общината, галериите и паметниците на недвижимото културно наследство.

Брой посетители на туристически обекти в Община Пловдив

Туристически обект	2018			2019			2020		
	българи	чужденци	общо	българи	чужденци	общо	българи	чужденци	общо
ОИ „Старинен Пловдив“	179236	112396	291632	225360	139408	364768	90953	21287	112240
Регионален исторически музей	15468	1758	17226	30146	1760	31906	4459	474	4933
Регионален етнографски музей	57025	22919	79944	59072	29245	88317	9145	2380	11525
Регионален природонаучен музей	39448	1293	40741	84633	6450	91083	20748	99	20847
Градска художествена галерия	10068	4291	14359	23576	7946	31522	13635	986	14621
Регионален археологически музей	7655	3686	11341	20245	5120	25365	2028	473	2501
Културен център „Трактакт“	27410	8690	36100	23678	6474	30152	1764	301	2065
Общо:	336310	155033	491343	466710	196403	663113	142732	26000	168732

Източник на данните: Отчет по Годишна програма за развитие на туризма в Община Пловдив за съответната година

Брой посетители на събития, проведени в туристически
обекти в Община Пловдив

Туристически обект	2018	2019	2020
ОИ „Старинен Пловдив	151956	179865	49073
Регионален исторически музей	8595	12867	2317
Регионален етнографски музей	35591	34715	1327
Регионален природонаучен музей	1988	8870	600
Градска художествена галерия	7059	9747	6980
Регионален археологически музей	430	370	218
Културен център „Трактат“	22193	24617	1407
Общо:	227812	271051	60922

Източник на данните: Отчет по Годишна програма за развитие на туризма
в Община Пловдив за съответната година

Общата тенденция в периода 2014 – 2019 г. е положителна, но в следствие от глобалната пандемия от COVID-19 през периода настъпва рязко понижаване на стойностите. Наблюдава се по-малък спад при българските туристи спрямо чуждестранните.

Културното наследство има съществена и осъзната роля в съвременното ни общество. Освен като фактор на идентичност, то вече се разглежда в разширена интердисциплинарна концепция, създаваща равнопоставена основа за осъществяване на диалога между различните култури и религии. Неговият потенциал и значение се възприемат като ресурс за устойчиво развитие, а именно като:

- » Икономически актив: културното наследство може да допринесе на стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж.
- » Социален актив: културното наследство благоприятства социалната интеграция, приобщаване и сближаване;

- » Екологичен актив: където културното наследство дава възможност за устойчиво развитие на културни пейзажи.
- » Значението и потенциала на културното наследство като ресурс за устойчиво развитие и за повишаването на качество на живот в едно непрекъснато развиващо се общество е залегнало в редица стратегически документи на Съвета на Европа, на Европейския Съюз и на Организацията на обединените нации за наука, образование и култура (ЮНЕСКО).

Разгледана през призмата на културното наследство територията на община Пловдив представлява богатство от културни следи от различни исторически епохи и различни етноси и култури. Културното напластяване на материално и нематериално наследство се отразява и в многоликия културен живот на Пловдив. Това е и една от причините градът да бъде избран за Европейска столица на културата за 2019г. – една от най-важните европейски инициативи на Европейския съюз, Съвета на министрите и Фондация „Мелина Меркури“. Градовете, избрани за Европейските столици на културата допринасят за межкултурния диалог чрез подчертаване на богатството и многообразието на европейските култури и повишаване на осведомеността за тяхната обща история и стойности.

Като един от най-старите градове в Европа, на неговата територия са регистрирани над 700 недвижими културни ценности с различна категория според културната и научна стойност и обществената значимост, според данни от Националния публичен регистър (НПР) на Националния институт за недвижимо културно наследство (НИНКН), последно актуализиран през юни 2020г.

На територията на Община Пловдив няма недвижими културни ценности със статут световно наследство, но има два обекта, вписани в Индикативния списък на ЮНЕСКО за получаване на категория „Световно значение“, а именно: груповата НКЦ „Старинен Пловдив“ (2004); сериен обект „Епископската базилика и късноантичните мозайки на Филипопол, римска провинция Тракия“ (2018), включваща обек-

тите Епископската базилика, Малката базилика и късноантична сграда Ирину.

С категория „Национално значение“ са вписани 67 бр., недвижими културни ценности (НКЦ), част от които са Античния театър, Римски стадион, Форумния комплекс, множество Възрожденски къщи, част от Старинен Пловдив и др.

Категория „ансамблово значение“ притежават 243 обекта. Останалите недвижими културни ценности, вписани в НПР на НИНКН са с категория „местно значение“, „за сведение“ или не е отбелязана категория.

Според пространствената структура и териториалния обхват: обектите са единични и групови (ансамбъл, комплекс, историческо селище, историческа зона, археологически резерват). Освен споменатите ключови единични недвижимите културни ценности на територията на община Пловдив са регистрирани осем групови НКЦ. На територията на града има защитени територии по смисъла на Закона за защитените територии – природна забележителност „Данов хълм“; „Хълм на освободителите (Бунарджик)“; „Младежки хълм“.

Според принадлежността към определен исторически период: В недвижимото културно наследство (НКН) на Община Пловдив присъстват културни ценности следните исторически периоди: Праистория, Античност, Късна Античност, Средновековие, Възраждане, Ново време

Според принадлежността към определена научната и културната област на територията на Община Пловдив са регистрирани:

- » Археологически: Съгласно списъка на археологическите културни ценности на територията на община Пловдив в границите на ГНКЦ ИЗ „ФТП“ са вписани 9 обекта (справка Регионален археологически музей – гр. Пловдив), а в заверените списъци на НИНКН фигурират 21 бр.
- » Исторически: на тази територия има 36 бр. исторически НКЦ (съгл. заверените списъци на НИНКН) и 7 бр. Военни паметника (съгл. Анкетните карти на Министерство на отбраната на Република България).

- » Архитектурно-строителни: 623 бр. НКЦ, и допълнително 34 бр. със смесена категория (архитектурно-строителни и художествени или исторически).
- » Художествени – 25 бр.
- » Парково и градинско изкуство – 7 бр.
- » Културен ландшафт – по настоящем няма регистрирани НКЦ като културен ландшафт.
- » Културни маршрути: Приети са серия от тематично обособени културни маршрути: „Античност“, „Средновековие“ и „Възраждане“ в рамките на проект „Културно-исторически маршрути – Пловдив“. В него влизат общо 25 културни забележителности.
- » Пловдив е включен и в системата на националните културни маршрути и по специално в Маршрут 3: „Българска архитектура и занаятчийство“ с Архитектурно-исторически комплекс „Стария Пловдив“, както и в Маршрут 5: „По пътя на Траките“
- » Културни коридори – Пловдив е включен в културния коридор на Югоизточна Европа „Виа Диагоналис“ с Античният град, Стария град и Историческия град.

В Министерството на културата се създава и води регистър на движимите културни ценности, придобили статут на национално богатство чл. 102. (1) то ЗКН.

Движимото КН се съхранява и е експонирано в културните институти, функциониращи на територията на Община Пловдив, а именно: Регионален археологически музей – Пловдив; Регионален исторически музей – Пловдив; Регионален етнографски музей – Пловдив; Регионален природонаучен музей – Пловдив; Градска художествена галерия – Пловдив.

Българските вписвания в листите на ЮНЕСКО, касаещи нематериалното културно наследство са:

- » Вписаните елементи в Представителната листа на нематериалното културно наследство, които касаят община Пловдив са Културните практики, свързани с 1-ви март – мултинационална кандидатура на България, Северна Македония, Молдова, Румъния (2017 г.)
- » В Регистъра на добрите практики за опазване на нематериалното културно наследство е вписано: Народно-

то читалище – практически опит в опазването и съхраняването на нематериалното културно наследство (2017 г.)

Важни заинтересовани страни в областта на културното наследство в Община Пловдив са и Общински институт „Старинен Пловдив“, горецитираните музеи, други културни институти, НПО структури в областта на културата и културното наследство, Фондация 2019 и др.

Инициативата „Европейска столица на културата“ е сред най-престижните и популярни европейски културни събития. Замислена е с цел да допринесе за сближаването на европейските народи.

Пловдив е първият български град Европейска столица на културата. Градът е избран за Европейска столица на културата 2019 с решение на 13 членно международно жури от 5 септември 2014 г.

Пловдив представя своята кандидатура под мотото „Заедно“. Мотото е избрано в резултат на анализ на актуалната ситуация в града, който е известен като един от най-мултикултурните градове в България. Съществува риск от затваряне на общностите и слоганът „Заедно“ е възприет като обща посока за развитие на града и неговите граждани. Стратегическите цели включват интегриране в Европа, спиране на изтичането на мозъци и разкриването на нови хоризонти за културното предприемачество и творчески индустрии.

Програмата е структурирана около четири платформи:

- » Трансформиране.
- » Сливане.
- » Възраждане.
- » Релакс.

Идейниата концепция „Заедно“ е оценена като изключително значима за развитието на културния и социален живот на Пловдив. „Концепцията е посочена като идеен пример за успешно съчетаване на историческото наследство на града с предизвикателствата и проблемите на съвременния живот, с визия за бъдещо развитие. Високо оценена в концепцията „Заедно“ е и амбициозната задача чрез кул-

турата да се обединят хората от различните поколения, етноси и вероизповедания в Пловдив.“ (История на кандигатурата Пловдив – Европейска столица на културата 2019)

Европейска столица на културата е уникален за България проект, който предоставя нови възможности за развитие на потенциала на града победител и нова международна видимост на българската култура като цяло. В програмата на Пловдив – Европейска столица на културата 2019 са включени дейности и събития също в Южен Централен район на България.

Ключовото постижение е *повишения достъп до култура* по време и след Пловдив – Европейска столица на културата 2019, данните са показателни:

- » Наг 900 събития общо за периода, от които 600 събития през 2019 – годината на инициативата;
- » 6 пъти увеличение на събитията с безплатен вход (почти 2/3 от събитията);
- » 30% увеличение на събитията извън центъра на града (около 1/5 от събитията);
- » широк социално-демографски профил на посетителите, който обхваща учащи, работещи, пенсионери, неработещи, лица от всички възрасти, от село, от различни етноси и пол.

В този период се наблюдава и *експоненциален ръст на туризма и икономически растеж*, очаквания, които се пренасят и към следващите години (Окончателен мониторингов доклад Пловдив – Европейска столица на културата 2019).

През периода 2019 г. при целева стойност от 34% (20% увеличение спрямо базовата линия) дялът на посетителите Пловдив от страната за 2019 г. е 39,3%, което представлява 20% увеличение на националните туристи на база предходни години. В разглеждания период се отчита 27 % увеличение на чуждестранните туристи в Пловдив спрямо 2015 г. само в местата с 10 и повече легла в допълнение, по данни на НСИ още 6786 чуждестранни посетители са пренощували в места за настаняване с 10 и повече легла в община Родопи през 2019 г., които също много вероятно са посетители на гр. Пловдив. (Окончателен мониторингов доклад Пловдив – Европей-

ска столица на културата 2019) Наблюдава се нарастване на броя на нощувките - с 14,5% и броя на посетителите с нощувка - с 15,3% в близките дестинации, което ясно показва увеличаване на интереса към регионалния туризъм. За 2019 г. броя на заетите лица по икономически дейности, свързани с туризма, показват 8% ръст в икономическа дейност „Хотелиерство и ресторантьорство“, за съжаление тези резултати бяха заличени от противоепидемичните мерки през 2020 г.

ИНФОРМАЦИОННО ОБЕЗПЕЧАВАНЕ НА ТУРИСТИЧЕСКИТЕ ДЕЙНОСТИ ЗА ПОПУЛЯРИЗИРАНЕ НА ДЕСТИНАЦИЯТА

От голяма значимост в развитието на туристическите дестинации са развитието на туристическите информационни центрове и информационно обслужване на туристите, както и събитията допринасящи за развитието на туризма. В Пловдив туристическите информационни центрове (общо три) са предоставени за стопанисване и управление на ОИ „Старинен Пловдив“, като освен туристическото обслужване на гостите и гражданите на град Пловдив, в тях се извършва и туристическа агентска дейност. През периода 2014 – 2020 г. са налични количествени данни за реализирани посещения в туристическите информационни центрове в града.

Таблица 3: Туристическите информационни центрове, община Пловдив

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Общо реализирани посещения	24 798	32 026	39 961	70 694	61 043	73 019	9 374
Българи	7 467	9 167	10 377	13 838	10 642	14 646	4 083
Чужденци	17 331	22 859	29 584	56 856	50 401	58 373	5 291

Източник на данните: Отчет по Годишна програма за развитие на туризма в Община Пловдив за съответната година

Основните услуги предлагани от Туристическите информационни центрове в града са - представяне, популя-

ризиране и реклама на туристическата дестинация, представяне на възможностите за туризъм; предоставяне на информация и рекламни материали, които са насочени към специфичните аспекти на туристическото търсене; продажба на сувенири, пътеводители, печатни издания, местни занаятчийски продукти и др.; продажба на входни билети за туристически обекти и културни събития.

Туристическите информационни центрове на територията на Община Пловдив са три – ТИЦ – ул. г-р „Стоян Чомаков“ № 1 (Стария град); ТИЦ – ул. „Райко Даскалов“ № 1 (пл. „Римски стадион“); ТИЦ – ул. „Цанко Лавренов“ №11 (Стария град).

Пловдив има развит събитийен календар с традиционни и нови фестивали, музикални, културни и други събития. Общината разполага с богат спортен календар и разнообразни спортни атракции и е в процес на изграждане на нови значими обекти в сферата на културата, спорта и образованието.

Основните събития, които се организират от Община Пловдив се разделят в следните категории:

1. Национални и местни празници, чествания и годишнини за 2021г. са предвидени – 22 събития;
2. Фестивали, конкурси, награди, събития и кампании, организирани от Община Пловдив. Съвместни инициативи с Министерство на културата, държавни и международни културни институти, дипломатически мисии, български общности в чужбина и други за 2021г. са предвидени следните активности:
 - a. Фестивали и значими събития – 37 бр.
 - b. Събития и кампании, организирани от Община Пловдив. Съвместни инициативи с Министерство на културата, държавни и международни културни институти, дипломатически мисии, български общности в чужбина и други – 8 бр.
 - c. Награди и конкурси – 4 бр.
 - d. Организиране на традиционни фестивални прояви – 11 бр.

През 2020 г. са предвидени за провеждане аналогичен брой събития, но поради епидемичната обстановка в страната голяма част от тях бяха отложени за реализация..

За 2019 г. събитийният календар е основно насочен към Пловдив – европейска културна столица 2019г. по данни на фондация „Пловдив 2019“ са проведени: (Окончателен мониторингов доклад Пловдив – Европейска столица на културата 2019)

- » Над 900 събития общо за периода, от които 600 събития през 2019 – годината на инициативата;
- » 6 пъти увеличение на събитията с безплатен вход (почти 2/3 от събитията);
- » 30% увеличение на събитията извън центъра на града (около 1/5 от събитията);
- » широк социално-демографски профил на посетителите, който обхваща учаци, работещи, пенсионери, неработещи, лица от всички възрасти, от село, от различни етноси и пол.

ТУРИСТИЧЕСКИЯ ПОТЕНЦИАЛ НА ОБЩИНА ПЛОВДИВ. ТУРИСТИЧЕСКИ РЕСУРСИ И СУПЕРСТРУКТУРА

Фактически погледнато община Пловдив, разполага и предлага разнообразен набор от туристически ресурси и туристическа суперструктура. Общинските програми и действия за развитие на туризма представят цялостен подход за развитие на общината, който пряко и косвено подпомага и развитие на туризма.

Представените по-горе резултати от анализ и преглед на туристическите ресурси и туристическа суперструктура показват наличните посоки на действие но и потенциалните насоки за развитие като увеличаване на броя на нощувките в Пловдив, създаването на интегрирани туристически маршрути, разрастване на взаимодействието с близки общини, създаването на сътрудничество с други по-големи туристически дестинации по примера на настоящето сътрудничество с Бургас и Варна.

Според направеното проучване за нуждите за разработване на настоящата студия основните изводи за въздействието на туризма върху община Пловдив, 22% от анкетираните заявяват, че влиянието му много високо, 52% за-

явяват, че е високо, само 9% заявяват, че влиянието е слабо, 16% нямат оценка. Оценката на гражданите на Пловдив, е че туристическият сектор, не само има голямо въздействие върху развитието на общината, но и спомага за нарастването на икономическия и социален просперитет.

Следващата диаграма показва в какво се изразява това въздействие, представените проценти са над 100, т.к. анкетираните са дали повече от един отговор. Видно е, че създаването на работни места е най-видимия ефект, но следва да се обърне внимание и на следните констатации, а именно повишаване на качеството на живот на местното население – 61%, подобряване на инфраструктурата – 44%. От представено следва да отбележим като естествен резултат от разрастването на Пловдив като туристическа дестинация и привличането на все повече и повече туристи, нарастването на цените на стоките и услугите. Този ефект не бива да бъде приписван изцяло на въздействието на туризма, а и на политически и икономическите фактори в страната, както и ефекта от пандемията COVID-19.

Фиг. 2: Данни от проведено анкетно проучване сред гражданите на гр. Пловдив, относно влияние на туризма в община Пловдив

Данните са от проведено проучване за разработването на ПИРО Пловдив 2021-2027

На база представените по-горе данни и изводи, прави впечатление критичния поглед на гражданите на Пловдив, които оценяват развитието на туризма, тези данни показ-

ват нагласата и очакването на местното население за това, че туризма може да се развива и в по-добра посока. Тези данни се противопоставят на изказаните мнения при провеждането фокус групи от представители на заинтересованите страни, които изразиха повтарящо се мнение, че туризмът следва да намали своите темпове на развитие, защото оказва негативно влияние върху местното население, околната среда и паметниците на културата.

Фиг. 3: Данни от проведено анкетно проучване сред гражданите на гр. Пловдив относно оценката им за развитие на туризма в общината.

Данните са от проведено проучване за разработването на ПИРО Пловдив 2021-2027

Мненията на гражданите по отношение на оценката на туристическия сектор са по-скоро в неутралната скала, без да искат да дадат конкретна оценка за някои от параметрите. Най-честата оценка е „добра“, което потвърждава изразения скептицизъм относно влиянието на туризма и неговото развитие по време на проведените фокус групи.

Притеснителни са оценките за наличната реклама на дестинация Пловдив, както и информационната обезпеченост за възможностите за туризъм.

Таблица 4: Данни от проведено анкетно проучване сред гражданите на гр. Пловдив относно оценката им за туристическия сектор в община Пловдив по параметри

Оценете туристическия сектор в община Пловдив по следните параметри	Много добро	Добро	Нито добро, нито не	По-скоро лошо
Принос към цялостното икономическо развитие на общината	17%	44%	33%	5%
Координация между местните власти и туристическия бизнес	1%	31%	43%	25%
Наличие на маркетинг и реклама	2%	19%	43%	36%
Организиране на събития с потенциал да привлекат туристи	25%	43%	23%	9%
Наличие на достатъчно информация за възможностите за туризъм	6%	21%	51%	22%
Разнообразни ресурси за развитието на туризъм	17%	40%	31%	12%
Създадени туристически атракции	6%	36%	46%	12%
Разнообразен туристически продукт	9%	38%	42%	11%
Туристическа инфраструктура	21%	56%	20%	4%
Пътна инфраструктура и достъпност	6%	28%	30%	36%
Принос към цялостното икономическо развитие на общината	12%	46%	35%	7%

Данните са от проведено проучване за разработването на ПИРО Пловдив 2021-2027

Изводите, които могат да бъдат направени от представените данни са в следните посоки:

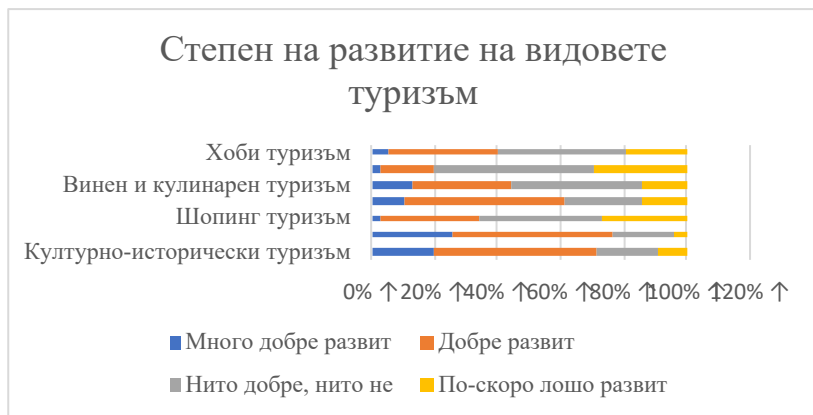
- » Наличие на заинтересованост на местното население към развитието на сектор туризъм, както и активност и критично мислене към ефектите от туризма към развитието на града и начините по които това рефлектира върху гражданите.
- » Приемане на положителните ефекти от развитието на туризма, но изразяване на скептицизъм относно разрастването на посещаемостта.
- » Положителна оценка за развитието на туристическата инфраструктура и развитието на туристическите продукти.
- » Ниска оценка за маркетингането на дестинацията и информационната обезпеченост в различни аспекти, тази оценка е възможно да се дължи на това, че комуникационните усилия не са насочени към местното население.
- » Данните показват ясното осъзнаване на гражданите за положителните социални и икономически ефекти върху

развитието, на общината, но не намаляват критичността им и към негативните ефекти върху инфраструктурата и повишаването на цената на живот в града.

При посещенията в Пловдив, основната причина за пътуването през 2021 г. (по време на провеждането на анкетата май 2021) е културен туризъм в съчетание със събитийният туризъм в частта си културни събития (27% са гошли да посетят исторически забележителности, 13.5% да посетят или участват в културно събитие). Това съвпада с откриването Епископската базилика на Филипопол и стартирането на активния събитийен календар на общината.

Тези показатели са по-високи и от националните (общо над 12% за културен туризъм), което води до извода, славата на Пловдив като културен център на България не е преувеличена и е основен мотиватор за туристическите пътувания.

Посетителите на града най-високо оценяват развитието на културния и събитийен туризъм, както и уикенд, шопинг и уикенд туризма в най-ниска степен се оценява развитието на религиозния туризъм. Това съвпада с получените данни за мотивите за пътуване, представени по-горе.

Фиг. 4: Данни от проведено анкетно проучване сред посетители на гр. Пловдив, относно степента на развитие на видовете туризъм в община Пловдив

Данните са от проведено проучване за разработването на ПИРО Пловдив 2021-2027

Внимание заслужават резултатите за местата от които потенциалните туристи и посетители се информират за актуални новини и събития на територията на община Пловдив. Най-висок е процента на отговор от „медии“ – 48%, съвсем близък е процента на получаване на информация от „приятели, познати“ – 47%, социалните мрежи на туристическия портал заемат трето място – 31%, разочароващ е процента на използване на сайта на туристическия портал на община Пловдив – 11% от анкетиранияте.

Основен източник на информация за събития, посетителите намират от социалните мрежи на организаторите – 44% и само 19% от отговорите посочват рекламни материали, а от специализирани сайтове 7%.

Основните изводи, които могат да се направят са свързани с външните публики са в посока на развитие на маркетинговите комуникации и разширяване и насърчаване на използването на туристическия сайт на Пловдив.

Според Националния статистически институт данните през 2019 се бележи ръст на реализираните нощувки, пренощувалите лица и приходите от нощувки в места за настаняване.

Наблюдава се несъответствие между официалните данни на НСИ съпоставени към регистрираните в Националния туристически регистър места за настаняване (МН) и общия капацитет на МН в гр. Пловдив. Това се дължи на факта, че НСИ отчита само МН с капацитет над 10 легла. Коемо следва да насочва вниманието ни към направените констатации от фондация „Пловдив 2019“ представени по-горе, че реално 1/3 от реализираните нощувки не попадат в статистиката на НСИ.

РЕАЛИЗИРАНЕ НА МАРКЕТИНГОВИ АКТИВНОСТИ ЗА ТУРИСТИЧЕСКА ДЕСТИНАЦИЯ ПЛОВДИВ

Лоялността към туристическата дестинация е „сложен за изследване феномен, поради факта че туристическият продукт се състои от много елементи, създадени от различни производители/госпазители и затова успешното брендиране на дестинациите и управлението на лоял-

ността на потребителите е труден процес“. (Анастасова, 2012)

Практиката на маркетинга в туризма доказва, че „... колкото повече лоялни туристи има една дестинация, толкова повече препоръки в нейна полза ще има, което неминуемо ще доведе и до по-голям брой нови туристи при това чрез спестяване на разходи за рекламни комуникации“. (Анастасова, 2012)

Маркетинговият подход на Пловдив като туристическа дестинация да бъде определен като консервативен с фокус към комуникациите, като се използват предимно следните форми:

1. Комуникационни форми - представяне на дестинацията в:
 - ❖ чуждестранни и български печатни и онлайн медии;
 - ❖ издания съпътстващи международни туристически изложения;
 - ❖ профил на дестинация Пловдив в специализирани онлайн платформи;
 - ❖ печатни издания на в туристически пътеводители.
2. Отпечатване на материали за безплатно разпространение като:
 - ❖ Туристически карти на града;
 - ❖ Информационни брошури за туристически обекти, културни институции, културен календар, места за настаняване, места за настаняване и заведения за хранене и развлечения - гвезични;
 - ❖ Туристически каталог на гр. Пловдив (на английски, немски, испански, руски, френски и български език);
 - ❖ Визитки с туристическа информация, рекламни торби, календари, планери, сувенири, тефтери.
3. Развитие на уеб страницата на visitplovdiv.com както и свързаните страници в социалните мрежи, представяне на дестинацията чрез мобилни приложения.
 - ❖ Официалният туристически сайт на град Пловдив е създаден, за да популяризира възможностите за туризъм в града, както и неговия туристически

потенциал. Сайтът съдържа информация, насочена към туристи и посетители на града, представя актуални събития, места за настаняване, заведения за хранен, забележителности и информация за града. Посещенията на сайта в периода 2018-2020 г. са следните:

Таблица 5: Данни за посещаемостта на visitplovdiv.com

Данни за посещаемостта на visitplovdiv.com					
Вид измерител	2018	2019		2020	
	брой	брой	ръст	брой	ръст
Показвания на страницата	403289	414429	3%	444083	7%
Потребители	159886	163483	2%	171552	4%

Източник: Отчет по годишна програма за развитие на туризма в Община Пловдив за 2019 и 2020 г.

Община Пловдив поддържа профили в следните социални мрежи: Фейсбук страница Visit Plovdiv – за 2018 г. – 8 000 последователи, за 2019 г. над 10 000 последователи, за 2021 г. над 12 000; Твитър страница Visit Plovdiv; Инстаграм профил Visit Plovdiv.

Община Пловдив е включена в дигиталната карта на платформата Cultural gems (културни богатства), онлайн ресурс на Европейската комисия за наблюдение и оценка на европейските дестинации за култура.

4. Пловдив традиционно участва на международни туристически изложения у нас и в чужбина. В този начин на представяне на дестинацията се отчита спецификата на Пловдив и актуалните приоритети в сферата на туристическото предлагане. Може да се отчете, като добра практика разработването на нарочна концепция за отделните туристически изложения, съобразена с целите и публиките на изложенията. Община Пловдив традиционно участва на следните международни форуми – ITB Berlin; Туристическа борса World Travel Market (WTM), Лондон ; INTROMARKET – Москва. Традиционно Община Пловдив участва и в престижни национални туристически изложения като Ваканция СПА Експо,

Международното туристическо изложение „Културен туризъм“ – Велико Търново.

Международните и национални туристически изложения са възможност за представяне на туристическата дестинация, създаването на B2B контакти, обмяна на опит и добри практики.

5. Мероприятия свързани с туристическия продукт на Пловдив.

Община Пловдив активно участва в разнообразни форуми свързани с развитието на туризма на международно и национално ниво, като конференции, кръгли маси, семинари и групи професионални събития за обмяна на опит, споделяне на практики. На тези форуми пред професионални групи се представят и дискутират актуални теми свързани с развитието на туризма.

6. Общината съдейства и иницира множество активности за разрастване и разширяване на туристическото предлагане. Данните са предоставени от отдел „Туризъм“, Община Пловдив – Отчет по Годишна програма за развитие на туризма в Община Пловдив за 2017, 2018 и 2019 г.

В своята програма за развитие на туризма, Община Пловдив подкрепя реализирането на събития, които имат отношение към повишаване на туристопотока. Традиционните събития, подкрепяни по програмата са: Дефиле „Уикенд в Пловдив“, Национална кулинарна купа, Дефиле „Вино и гурме“, фестивал „Вкусът на Пловдив“, „Панаир на занаятите“, „Дефиле на младото вино“ и др.

ПОТЕНЦИАЛ НА ТУРИСТИЧЕСКИТЕ ПАЗАРИ

Основни и традиционни пазари – българските туристи са най-големият генериращ пазар за Пловдив. Той се явява и основен приоритет за страната. Поради спецификата на дестинацията, Община Пловдив е лесно достъпна, транзитна дестинация със среден престой на база реализирана нощувка – 2,01 бр. за 2020 г., данните показват, че 79% от останалите областни центрове престойте са по-дългосрочни от Пловдив. (НСИ)

Внимание заслужава, продължаващата тенденция, която беше наблюдавана при изследването на българския пазар, направено за настоящата Програма: пътуването в България се явява основен начин на предпочитано прекарване на свободното време за българските туристи.

Широк е спектъра на чуждестранни туристи, които се явяват и т.н. традиционни емитиращи пазари са – Гърция, Германия, Великобритания, Италия, Франция, Турция, Испания и Русия (представените пазари са на база до 2019 г.

При разработването на тези пазари следва да се насочат усилия към увеличаване на периода на престой и броя нощувки, както и направените разходи за престой.

Привличане на туристи от перспективни пазари – след 2020 г.; се промениха приоритетите на туристите и перспективни пазари се явяват и вече приеманите за основни и традиционни пазари.

По данни на Министерство на туризма, от началото на 2021 г. до 10.09.2021г. туристите пренощували в страната са над 5,1 млн., от които 3,6 млн. са българи. Значимостта на вътрешния пазар е тенденция се очаква да се запази и през следващите години. (Балтова, 2021)

Като перспективни пазари следва да се разглеждат съседните страни (Гърция, Северна Македония, Турция и Румъния) страните от Централна Европа, като се използва вече постигнатата познаваемост на дестинация България, но изисква и допълнителни действия за еманципирано позициониране на Пловдив като градска дестинация. С потенциал за връщане на туристите от традиционните целеви пазари са Испания, Италия, Германия, Франция и Великобритания.

Далечни пазари – до 2020 г. приоритет на националната стратегия за развитие на туризма бяха привличането на туристи от т.нар. далечни пазари, като Китай, Япония, Индия и др. В настоящата несигурна ситуация в здравно отношение и внесените от редица гържави вкл. и България миграционни рестрикции при пътувания. Силно намаляват възможностите за развитие на масов туризъм, който е предпочитан за развитие на далечни пазари.

Пазар София – това е генериращ пазар, който не бива да се подценява. Пловдив е една от най-големите, известни туристически дестинации, водеща до мотивиран туристически избор. Пловдив няма курортен характер или сезонна ограниченост на пътуванията. В София живеят над 1,5 млн. постоянни жители и над 200 х. ежедневно пребиваващи. Това е един не малък пазар има силна необходимост за седмичен отгъх и туризъм в близост, но не в града по местоживеене. Разнообразието от туристическо предлагане за „дълъг уикенд туризъм“ е ключово за привличането на представителите на този пазар.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Отличителните характеристики на община Пловдив могат да я определят, като конкурентоспособна на дестинацията като „целево място“, което гарантира качеството на предлагания туристически продукт. Днес тя се определя от „вида и характера на продуктите, които тя произвежда и продава. От значение е способността на дестинацията да създава продукти с добавена стойност, които съхраняват нейните ресурси и поддържат нейната пазарна позиция спрямо конкурентите“. На все по-конкурентния пазар е успешна тази туристическа дестинация, „чийто туризъм води до устойчив икономически просперитет на населението на съответното туристическо място“. (Алексиева и Темелкова, 2019)

Разглеждаме туристическа дестинация Пловдив не само като „смесица от туристически продукти“, а това, че Пловдив предлага интегриран опит на потребителите си. Традиционно дестинациите се приемат за добре дефинирани географски области като държава, в конкретния случай град. Но за Пловдив това не е достатъчно, следва да определим дестинацията и спрямо „концепция на възприятието“, която може да бъде представена обективно от потребителите, това е съобразно техния опит, възприятия, културни познания, ниво на образование, цел на пътуване и др. В същото време обаче, тя обединява в себе си целта на пътуване и туристическия продукт като съвкупност от

услуги, което предполага въвеждане на ключови критерии по отношение на дестинацията:

- » територията ѝ трябва да представлява интерес за посещения;
- » особеностите ѝ трябва да удовлетворяват или да способстват за удовлетворяване на потребностите на туриста;
- » привлекателността на района за туриста зависи от потребностите и възприятията му;
- » разглеждана като съвкупност от туристически съоръжения и услуги, тя е единица за конкуренция при вътрешния и международен туризъм.

Пловдив като туристическа дестинация през годините 2017, 2018, 2019 е във устойчива фаза на растеж, 2020 г. не се разглежда като посещаемост, но извършването на дейности свързани с развитие на туристическата инфраструктура, инфраструктурата на града и поддържането на образа като туристическа дестинация не е спирала и през 2022г.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексиева, С., Темелкова, Ст. (2019). *Изграждане на имидж на туристическа дестинации*. София: НБУ, с. 77, с. 123
2. Анастасова, Л. (2012). Ниша на туристическа лоялност към дестинацията и фактори за повишаването ѝ“ – В: сп. Бизнес посоки, бр. 3. Бургас: БСУ, с. 3., с.12
3. Копринаров, Б. (2014). *Иновационни стратегии и пазарна конкурентноспособност на туризма в България“* – В: сб. „Интелигентна специализация на България“ (съст. Теодора Георгиева). София: МВБУ, р. 768.
4. ЕС през 2020 г. *Общ доклад за дейността на Европейския съюз*, Публикуван в съответствие с член 249, параграф 2 от Договора за функционирането на Европейския съюз (<https://op.europa.eu/webpub/com/general-report-2020/bg/>) Отчет по Годишна програма за развитие на туризма в Община Пловдив за съответната година

5. Изследване на профила на туриста, Министерство на туризма https://www.tourism.government.bg/sites/tourism.government.bg/files/documents/2019-10/ministry_of_tourism_profilna_turista_2020_p3.pdf (последно посетено на октомври 21)
6. Изследване в рамките на разработване на ПИРО Пловдив 2021-2027
7. Изявление на Стела Балтова, министър на туризма на Международния туристически форум и конференция „ТУРИЗЪМ ЕКСПО Дестинация Варна“ 2021
8. <https://www.tourism.government.bg/bg/kategorii/novini/nad-51-mln-turisti-sa-izbrali-destinaciya-bulgariya-ot-nachalotona-godinata> (последно посетено на октомври 21)
9. Икономически анализ и Секторен анализ „Инфраструктура“ ПИРО Пловдив 2021-2027
10. НСИ данни за сектор Туризмъ 2015-2020
11. НСИ данни за места за настанява с 10 и повече легла, които като тенденция към 2019 г.
12. НСИ данни за дейност на местата за настаняване по статистически зони, статистически район, и по области през 2020 г.
13. Национален туристически регистър, Места за настаняване с валидна категоризация <https://ntr.tourism.government.bg/CategoryzationAll.nsf/mn.xsp> (данните са към 17.11.2021г.)
14. Национален туристически регистър, Заведения за хранене и развлечения с валидна категоризация, <https://ntr.tourism.government.bg/CategoryzationAll.nsf/zhr.xsp> (данните са към 17.11.2021г.)
15. Окончателен мониторингов доклад Пловдив – Европейска столица на културата 2019, <https://plovddiv2019.eu/data/fms/Documents%20General%20Plovddiv%202019/Monitoring%20BG/Monitoring%20Bulgaria%20Bulgarian%20language.pdf> (последно посетено на октомври 21)
16. Пловдив – Европейска столица на културата 2019, История на кандигатурата <https://plovddiv2019.eu/bg/about/5-история-на-кандигатурата> (последно посетено на октомври 21)

17. Expedia Group Media Solutions, The Travel Industry Is Starting to Recover, May 10, 2021 (<https://info.advertising.expedia.com/travel-recovery-trend-report-download-2021-q1>) (последно посетено на октомври 21)
18. IMF paper on Tourism in the Post-Pandemic World: Economic Challenges and Opportunities
19. Together are we stronger, Zurab Pololikashvili, Secretary-General of the World Tourism Organization (UNWTO)
20. Tourism Industry Data and Research | STR, COVID-19 Data Reporting FAQs, Updated: 7 October 2020 (<https://str.com/sites/default/files/STR-COVID-19-FAQs-Updated-7-October-2020.pdf>) (последно посетено на октомври 21)
21. UNWTO World Tourism Barometer and Statistical Annex, March 2021 (<https://www.e-unwto.org/doi/abs/10.18111/wto-barometereng.2021.19.1.2?journalCode=wtobarometereng>) (последно посетено на октомври 21)
22. Plovdiv 2019 Application Form - Selection Phase <http://issuu.com/plovdiv2019/docs/plovdiv2019app/1?e=9603413/8712061> (последно посетено на октомври 21)

ПРЕДСТАВЯНЕ НА АВТОРА

Гл. ас. д-р Стефания Темелкова е доктор по „Международни икономически отношения“ с тема на докторската дисертация „Брандингът на България при конкуренцията на туристическите пазари“. Тя има и богат практически опит в сферата на Маркетинговите комуникации. Води курсове в областта на рекламата, интегрираните маркетингови комуникации (IMC) връзки с обществеността, основи на маркетинга и стратегически маркетинг.

Автор е на три учебника - „Рекламна политика“, „Интегрирани маркетингови комуникации“, „Изграждане на имидж на туристически дестинации.“ Гост-лектор в M3 College, American University in Bulgaria, 9 Academy, и по програма; Erasmus +. Занимава се с теми като National branding, Content marketing and Business development, публикува своите изследвания в редица списания и професионални, и академични издания.

ПОДКРЕПА ЗА РАЗВИТИЕТО НА ТУРИЗМА В ЕВРОПА СЛЕД ПАНДЕМИЯТА

доц. д-р Теодора Ризова

Нов български университет

Анотация: Анализирани са особеностите на туризма на Балканския регион на Европа, неизползваните възможности за развитие на отделните специализирани видове и форми на туризъм. Посочени са мерките за подкрепа на туристическия сектор в съвременните условия след Ковид.

Погномагането на новите подходи към управлението на туристическата дейност в ЕС, се реализира за периода 2021 – 2027 г., чрез осъществяването на действие по общо 11 програми, които имат различна насоченост, но в крайна сметка са свързани с реализирането на по-доброто и адекватно управление на туризма. Представени са основните стратегически насоки в погномагането на туристическия бизнес на Балканите.

Ключови думи: туризъм, туристически продукти, стратегия за устойчиво управление на туризма

SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN EUROPE AFTER THE PANDEMIC

Assoc. Prof. Dr. Teodora Rizova
New Bulgarian University

Abstract: The peculiarities of tourism in the Balkan region of Europe, the untapped opportunities for the development of individual specialized types and forms of tourism are analyzed. The measures to support the tourism sector in the modern post-Covid conditions are indicated.

The support of the new approaches to the management of tourism activity in the EU is implemented for the period 2021 - 2027, through the implementation of action under a total of 11 programs, which have different orientations, but are ultimately related to the realization of better and adequate Tourism Management. The main strategic directions in supporting the tourism business in the Balkans are presented.

Keywords: tourism, tourism products, sustainable tourism management strategy

Още с въвеждането на първите мерки за борба с пандемията, стана ясно, че без осигуряването на необходимата подкрепа от страна на публичната власт, туристическият бизнес в отделните страни от ЕС, няма да може да се възстанови и да заеме онова място, което той имаше в националните икономики, преди здравните ограничения.

В процеса на работата както на ниво на ЕС, така и на ниво на отделните държави, бяха разработвани различни подходи, свързани с подпомагането на туризма, които отчитаха различни хипотези, свързани с развитието на епидемичната обстановка и въздействието и върху националните икономики.

Въпреки многообразието на предложения в тази област, в различните страни от Съюза, мерките за подкрепа дават различен резултат. Това е свързано не само с различното значение на туристическата дейност в икономиките на отделните страни, но и от възможностите на туристическият бизнес, наличието на собствени резерви, както и въздействието на редица други фактори, които са извън влиянието на пандемията.

Така не може да не се отбележи, въздействието върху туристическият бизнес на военната агресия на Русия срещу независима Украйна, както и очакваните и обосновани мерки, свързани с въвеждането на санкции към икономиката на агресора – Русия. Този фактори, напълно естествено дава непосредствено отражение върху туристическият бизнес, особено върху туризма в такива страни, които са в непосредствено съседство с конфликта, както е това в случай на България, Гърция и Румъния.¹

Съответно, мерките за подкрепа на туризма трябва да бъдат разглеждани в контекста на регионалните особености, въздействието на отделните фактори върху туриз-

¹ The Economist (Intelligence Unit) 2021. Tourism in 2022. The Economist Intelligence Unit Ltd., 2021.

ма и икономиката на отделните страни или групи страни, както и перспективите за развитието на туристическите пазари. Именно регионалният подход, може да бъде значително по-ефективен при избирането на подходящите мерки за подкрепа, както и избора на най-подходящите форми за това.

1. СЪСТОЯНИЕТО НА ТУРИЗМА НА БАЛКАНИТЕ

Едни от най-засегнатите от последиците на пандемията туристически сектори, са тези на страните от Балканския регион. Това се дължи както на сериозното развитие на ситуацията в отделните страни – България, Гърция, така и от значението, което има туризма за националната икономика на страните от региона. Ако такива европейски икономики като тези на Италия, Франция, Германия и Грузи, претърпяха също така сериозни загуби в туристическия бранш, но в тези страни съществуваше възможност за компенсация на загубите за националната икономика, чрез развитието на индустриалният сектор, сектора на другите услуги, то в страни като България и Гърция, заместването от този характер не е възможно, поради относително ограничения характер на националната икономика.

Трябва да се отдели специално внимание и на особеностите на администрирането и управлението на гържавната помощ, което е характерно за по-голямата част от страните-членки на Балканския полуостров. В повечето случаи, тук отсъстват добре познатите и утвърдените практики на управлението, каквито съществуват в по-голямата част от Западна Европа. Дори без да се разглежда фактора „корупция“, самият модел на управлението на тези средства е достатъчно „тромав“ и бюрократизиран. А туризма, изисква дори по-голяма степен на гъвкавост от страна както на субектите, заети в тази област, така и от контролиращите органи, особено при предоставянето на непосредствена финансова подкрепа.

Туризма на балканите има и чисто „продуктови“ особености. Нашият регион има богата история, която в много

отношения обединява народите от различни страни. Това не са единствено страни-членки на ЕС, но и страни, които не влизат в Съюза, но тяхната история, население и култура, са тясно преплетени помежду си. Затова, предпочитанията на много от туристите, са свързани с посещението не само на една страна от региона, но на няколко, в рамките на едно туристическо пътуване.

Заедно с това, може да се отбележи, че както управлението, така и финансирането на съответните туристически дестинации и тяхното подпомагане в рамките на постпандемичния период е слабо координирано. Причина за това са както слабостите в работата на съответните публични органи в отделните страни, регулиращи дейността на туризма, така и на самите субекти на туристическия бизнес, които поставят въпросите за подпомагането в сегашния период, най-вече пред националните регулативни органи и в сравнително малка степен използват опита на съседите.

Една от характерните особености на туристическия бизнес на Балканите е и това, че в повечето случаи отделните фирми, работещи в тази област имат относително слабо взаимодействие с представителите на местната власт, както и съвместно реализирани програми за развитие както на туристическата дейност, така и развитието на региона.

На Балканите съществуват и редица неизползвани възможности за развитието на отделни видове туристическа дейност и по-специално на селски, кулинарен, спортен, и редица други видове туристически дейности. Тяхното развитие обаче е относително ограничено, поради липсата на достатъчно ресурси, както финансови, така и професионални, способни да стартират бизнеса в съответното направление.

Пандемията, която бе завладяла Балканския полуостров в течение на две години, нанесе сериозни щети върху туристическата дейност. На практика, отделните стопански субекти изчерпаха онези оперативни резерви, които съществуваха в рамките още на първата година. По-слаба-

та съгласуваност на фискалната политика, както и политиката на някои от публичните агенти, не дадоха възможност да се ограничат относително постоянните разходи на съответните компании, като заедно с това приходите им бяха крайно ограничени.

Ниската степен на взаимодействие между туристическите компании в отделните страни на региона, създаде сериозни затруднения и в процеса на регулиране на туристическите потоци, след края на пандемичните ограничения.

На практика веднага след намаляването на ограниченията върху туристическия бизнес в региона започна да оказва крайно неблагоприятно въздействие агресията на Русия срещу Украйна. Това, че военният конфликт на практика включва и акваторията на Черно море, създава допълнителна несигурност и опасения от страна на туристите. Близостта на повечето балкански страни, прави достатъчно трудно планирането и управлението на туризма, по време на конфликта. Очаква се, че след неговото завършване, последиците ще оказват още достатъчно продължително време неблагоприятното си въздействие върху туристическия бранш.

Допълнително следствие от военния конфликт, стана драстичното намаляване на туристите от двете „стари“ и добре разработени от страните пазара, каквито са пазарите на Украйна и Русия. Туристите от тези две страни заемаха своя специфична продуктово-ценова ниша, която в съвременните условия трудно може да бъде запълнена (поне в краткосрочен период) от туристи от други страни.²

Посочените особености на туризма в региона следва да се вземат под внимание, при определянето на мерки за подкрепата на туристическия бранш, както и за неговото ориентиране в онези области, които по силата на обстоятелствата, ще станат перспективни в най-близко време.

² The Economist (Intelligence Unit) 2022. How the War in Ukraine Will Affect Tourism. The Economist Intelligence Unit Ltd., 2022.

2. ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОДПОМАГАНЕ НА ТУРИЗМА В СЪВРЕМЕННИТЕ УСЛОВИЯ

Както показва практиката, онези възможности и програми, които намираха приложение преди пандемията и войната, вече не могат да задоволят потребностите на страните от региона в подпомагането на туристическата дейност.

Очевидно, новите условия изискват търсенето на нови подходи, които от една страна да променят подхода към управлението на самата туристическа дейност, а от друга – да дават възможност за намирането на нови форми за нейното подпомагане.

Според мнението, изразено от Европейската сметна палата,³ новите условия изискват нов подход на първо място към туристическия продукт, който може да намери приложение в страните от Съюза. Новите туристически продукти следва да отговарят на някои основни изисквания. Сред тях са:

- в основата на новите туристически продукти трябва да стои персонализираното пътуване. То предполага избор както на специфично място за настаняване, така и индивидуализирана програма на пътуването, която да отговаря на индивидуалните потребности на съответните туристи;

- » в основата на възможните туристически пътувания стои благосъстоянието както на туристите, така и на предприятията, които предлагат съответните туристически услуги. Именно благосъстоянието е в онзи фактор, благодарение на който могат да бъдат реализирани висококачествени туристически продукти;
- » една от основните характеристики на европейският туризъм е неговата устойчивост. Това предполага развитието на туристическите продукти по начин, при който те не само да задоволяват потребностите на туристите и да отговарят на стопанските възможности на туристическите фирми, но и в значителна степен

³ Специален доклад Подкрепа от ЕС за туризма – необходимост от нова стратегическа ориентация и по-добър подход за финансиране, Европейска сметна палата, 2021 г.

- да отчитат потребностите от развитие на регионите, природните дадености, екологичните стандарти и др.;
- » туристическите продукти следва да се ориентират към по-близки дестинации, което от една страна да повишава сигурността на туристите, а от друга да дава възможност за намаляване на транспортните, административните и други рискове, които могат да възникнат в течение на пътуването;
 - » в основата на туристическите продукти следва да се постави гарантирането на здравето и безопасността на туристите, като за това се разработват такива стандарти, които в най-голяма степен да отчитат условията на пътуването и възможността да се запази здравето на туристите;
 - » при предлагането на туристическите продукти, водещо значение трябва да има информатизацията и цифровизацията на туристическото пътуване, като на туристите се предоставя максимална и пълна информация за особеностите и условията на пътуването и пребиваването в съответната туристическа дестинация. Туристическият продукт следва да се съпровожда със съответните информационни продукти, които да отговарят на най-високите стандарти в областта на цифровизацията;⁴
 - » в основата на новите туристически продукти следва да се поставят културни събития, както и такива, които подчертават местната самобитност на туристическия регион. В този случай особено внимание следва да се отделя на специфичните форми на туризма такива като събитийният, културният, религиозният, гастрономическият и други видове туризъм, които в най-голяма степен да могат да интегрират особеностите на местното население и регион. При организацията и провеждането на туристическата дейност се препоръчва в максимална степен да се интегрират органите на местната власт, както и неправителствени и нестопански организации от региона.

4 Xiang Z., Fuchs M., Gretzel U., Höpken W. (eds.) Handbook of e-Tourism. Springer, 2022.

В съответствие с новите изисквания към туристическите продукти, следва да бъдат направени промени и организационните структури, които се отнасят, както непосредствено към организацията на туристическата дейност, така и към взаимодействието на туристическите организации с органите на публичното управление и неправителствените организации.

Фискалната политика, както и органите на публичното управление следва да създават условия за прилагането на новите видове туристически продукти, както и за тяхното промотиране на вътрешните и международните пазари.

Подпомагането на новите подходи към управлението на туристическата дейност в ЕС, се реализира за периода 2021 – 2027 г., чрез осъществяването на действие по общо 11 програми, които имайки различна насоченост, в крайна сметка са свързани с реализирането на по-доброто и адекватно управление на туризма. Сред тези програми са:

а) Средства, получавани по механизма за възстановяване и устойчивост. Средствата предвидени по този механизъм са в рамките на отговорността на националните правителства и се определят от съответните национални програми. В Република България такава национална програма е Стратегията за устойчиво развитие на туризма в България 2014-2030 г.,⁵като в нея се определени основните приоритети в развитието на туристическата дейност и по-специално такива области като:

- » развитието на туристическите продукти;
- » развитието на националната инфраструктура на страната, в т.ч. и тази, която е непосредствено свързана с обслужването на туристическата дейност;
- » туристическото райониране и
- » институционалната рамка.

Разбира се, постановките, които можеха да се направят преди пандемичните затруднения, както и преди агресивните действия на Русия в региона, което предполага, че значителна част от посочените в нея аспекти, не могат

⁵ Министерство на икономиката и енергетиката. Стратегия за устойчиво развитие на туризма 2014-2030 г. София, май 2014 г.

да бъдат актуални и подлежат на по-нататъшно актуализиране.

б) Европейски фонд за регионално развитие (ЕФРР) и Кохезионен фонд (КФ).

Основен акцент върху финансовото подпомагане на туристическата дейност е поставен в процеса на финансирането именно от КФ. Проектите, които се финансират от този източник са свързани с развитието на туризма. Въпреки че ЕФРР е насочен най-вече към цялостното регионално развитие, но за такива страни, каквито са страните от Балканския полуостров, тези източници за финансиране често се отнасят именно към туристическата инфраструктура и по-доброто взаимодействие на органите на местната власт с туристическите компании.

в) Европейски социален фонд плюс (ЕСФ+). Финансирането, което се предлага от фонда е свързано с развитието на заетостта, като основен акцент се поставя върху пригружаването на екологични проекти, както и такива, които са свързани непосредствено с цифровият преход. Въпреки че в този случай не става дума непосредствено за подпомагането на туристическата дейност, проектите по фонда засягат такъв съществен елемент, какъвто е подготовката на персонала за туризма.

г) Европейски фонд за морско дело, рибарство и аквакултури (ЕФМДР). Средствата, предоставяни от фонда, са предназначени за развитието на еко туризма, риболовният туризъм, гастрономическият туризъм, както и други видове морски туризъм. Средствата също така са предназначени за подпомагане на различни партньорства, занимаващи се с крайбрежен туризъм.

д) Програма LIFE. Програмата е предназначена за финансирането на туристически проекти, които са основани на устойчиви екологични принципи, както и към проекти, в които се съчетава адаптацията на туризма към изменението на климата.

е) „Хоризонт Европа“. В рамките на програмата е възможно финансиране на иновативни и екологично устойчиви проекти, които са свързани с културният туризъм.

ж) Програма „Творческа Европа“. В рамките на тази програма е представен проекта „Европейски столици на културата“, както и редица други проекти, които са свързани с фестивалния и културния туризъм, развитието на индустрията на модата, както и насочването към събитийния туризъм и реализирането на различни други проекти, обединяващи туризма с проявленията на културата.

з) Фонд за справедлив преход. Фонда осъществява инвестиции в основен капитал или нематериални активи на туристическите предприятия, чиято основна насоченост е представянето на културното наследство в съответната дестинация. Важен аспект от дейността на фонда е подпомагането на туристическия бизнес към процеса на адаптация в променящите се пазарни условия.

и) Програма „Цифрова Европа“. Основната насоченост на програмата е създаването на общоевропейско пространство на данни за културното наследство на страните от Съюза. Водещо значение има максимално пълната цифрова трансформация на културното наследство във всички страни-членки. Основната насоченост на програмата е в сферата на културния туризъм, но при наличието на специфични проекти, от средствата на програмата могат да се възползват и други видове туристически дейности, такива, например, като религиозният туризъм, конгресният туризъм и редица други.

В каква степен страните-членки могат да се възползват от посочените зависи от работата на конкретните планиращи структури и нивото на финансова дисциплина в органите на публичното управление.

3. ОСНОВНИ СТРАТЕГИЧЕСКИ НАСОКИ В ПОДПОМАГАНЕТО НА ТУРИСТИЧЕСКИЯТ БИЗНЕС НА БАЛКАНИТЕ

Изхождайки от съвременното състояние на туризма на Балканите, както и от основните предизвикателства, които стоят пред туризма, могат да се очертаят няколко стратегически насоки, в които туристическата дейност, може да бъде подпомогната:

а) Създаване и администриране на туристически проекти с транснационален характер.

Както вече бе посочено, между държавите от балканския регион съществуват многобройни общи моменти, обединяващи историята и културата на народите от региона.

Тази особеност следва да бъде използвана за развитието на такива туристически продукти, чиято реализация изисква участието на стопански субекти от няколко страни. По този начин, може да се повиши както качеството на туристическия продукт, на основата на конкурентни предложения, така и да се използва потенциала на туристическия пазар, в повече от една държава.

В основата на подобно предложение трябва да бъде поставена цялостното многообразие на културното наследство на народите от региона. При това не следва да се допуска ограничение единствено на база културните артефакти и съответно реализирането на културния или рекреационно-културния туризъм.

Съществени резерви в това отношение могат да се търсят в развитието на новите видове туристически дейности, такива като кулинарния и спортния туризъм, изучаването на различни традиции и обичаи на народите от региона.

Не следва да се пренебрегва и развитието на туристическата дейност в рамките на религиозния туризъм, който все още не е получил достатъчно развитие, особено в периферните региони на страните от Балканите.

Съществено значение има създаването на интегративни туристически продукти с висока степен на индивидуалност, които да бъдат ориентирани към сравнително малки групи потребители, които заедно с това имат висока степен на заинтересованост от получаването на индивидуализирания продукт. Това е пътят, по който следва да се върви при развитието на малкия туристически бизнес, който е достатъчно гъвкав, за да предложи съответните индивидуализирани туристически продукти.

При създаването на подобни туристически продукти следва да се включват не само страни – членки, но и други държави от региона, като по този начин се използва финан-

сирането от различни източници, да се използват различни финансови програми както на ЕС, така и такива, които са изградени на национално ниво.

При развитието на проектите с транснационално участие следва всячески да се поощрява създаването на обединения на малки предприятия, в това число и такива от различни държави, които да изработват стандарти на дейността на туристическите предприятия в отделните видове туристическа дейност. Във функциите на подобни обединения следва да се включва и дейност по прогнозирането „на терен“ на възможностите за развитие и усъвършенстване на съответните туристически продукти, както и разработването на нови, уникални туристически продукти, чиято основа може да бъде културата на народите от региона.

б) Промени в отношенията между туристическият бизнес и органите на публичното управление.

Този аспект на подпомагането трябва да включва както съществено облекчаване на административните процедури, намаляване на времето за обслужване на туристическите предприятия, така и сериозно съкращение на „процедурната верига“, която туристическите предприятия трябва да преминават при получаване на помощ (както финансова, така и информационна, и административна) от страна на националните органи за управление и от страна на институциите на ЕС.

Важен аспект от работата на администрацията трябва да бъде не само реализирането на контролно-административните функции, но и процеса на информационно и комуникационно подпомагане на туристическия бранш, особено на малките предприятия от него. Активно следва да се използват възможностите на държавата и общините, свързани с рекламирането на отделните видове туристически продукти както в страната, така и зад граница, взаимодействие в областта на квалификацията и преквалификацията на персонала, ориентирането на транспортната и информационната инфраструктури към потребностите на малкия туристически бизнес и навлизането в практиката на нови туристически продукти.

в) Развитие на електронните услуги и активност в областта на е-туризма.

Останалите стратегически модели на подпомагане са трудно осъществими в традиционната информационна и комуникационна среда. Затова една от основните задачи, свързани с подпомагането на туризма е активното развитие на цифровите услуги.

Една от формите, в които туристическият бизнес от Балканите може да бъде подпомогнат е създаването на продукти в т.нар. е-туризъм. Електронният туризъм представлява онлайн платформа, осигуряваща продажби на туристическите продукти на крайните потребители на туристически услуги и обединяващи производители, туроператори и посредници.

В рамките на електронния туризъм се включва предварителна възможност за запознаване на туристите със съответните забележителности на дестинацията, която те ще посетят. Те могат да направят виртуална екскурзия по дестинацията, да се запознаят със забележителностите, с които ще се срещнат по време на туристическото си пътуване, да преценят самостоятелно оптималните за тях маршрути, да изберат допълнителни услуги или анимация по време на своето пътуване.

Съществен аспект на днешния туризъм е и възможността чрез е-туризма, туристите да бъдат запознати с рисковете, които могат да възникнат през времето на тяхното пътуване и по какъв начин тези рискове могат да бъдат избегнати.⁶

Създаването на подобна интегрирана система не е във възможностите на отделните стопански субекти от сферата на туризма в балканския регион, а трябва да бъде ангажимент на публичното управление. Към това могат да бъдат привлечени и средства от различните фондове на ЕС, като ефективността на подобна система, ще позволи значително по-висока степен на гъвкавост както за големите, така и за малките стопански субекти, работещи в туризма, а това, съответно, ще увеличи удовлетвореността на потребителите.

6 Hassan Azizul (ed.). Digital Transformation and Innovation in Tourism Events. Routledge, 2022.

ЛИТЕРАТУРА

1. Министерство на икономиката и енергетиката. Стратегия за устойчиво развитие на туризма 2014-2030 г. София, май 2014 г.
2. Специален доклад Подкрепа от ЕС за туризма - необходимост от нова стратегическа ориентация и по-добър подход за финансиране, Европейска сметна палата, 2021 г.
3. Hassan Azizul (ed.). Digital Transformation and Innovation in Tourism Events. Routledge, 2022.
4. The Economist (Intelligence Unit) 2021. Tourism in 2022. The Economist Intelligence Unit Ltd., 2021.
5. The Economist (Intelligence Unit) 2022. How the War in Ukraine Will Affect Tourism. The Economist Intelligence Unit Ltd., 2022.
6. Xiang Z., Fuchs M., Gretzel U., Höpken W. (eds.) Handbook of e-Tourism. Springer, 2022.

ПРЕДСТАВЯНЕ НА АВТОРА

Доц. д-р Теодора Ризова е щатен преподавател на Департамент „Администрация и управление“, направление Туризм на НБУ. Носител на „Златен приз“ за 2013 г. за висок професионализъм при обучаване на кадрите в туризма на България. Член на Международната организация по стандартизация - сектор „Туристически дейности“ (Представител на България в работна група 15 „Хотели и ресторанти“). Води аудиторни курсове по „СПА туризъм и балнеология“, „Функциониране и развитие на туристически комплекси“, „Европейски регулации и стандарти в туризма“, „Индустрия на гостоприемството“ и др. Научните ѝ интереси са в областта на мениджмънта на хотелиерството, регулация и стандартизация на туристическите дейности.

ISSN 2603-297X
www.nbu.bg
www.bookshop.nbu.bg